

Карпатський національний університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЦИПУГА АНДРІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК: 94(477):7(477):929Заливаха(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ГРОМАДСЬКА І МИСТЕЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ОПАНАСА ЗАЛИВАХИ
(1925–2007)**

Спеціальність: 032 – Історія та археологія
03 – Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Ципуга Андрій Володимирович

Науковий керівник: Паска Богдан Валерійович, кандидат історичних наук,
доцент

Івано-Франківськ – 2026

АНОТАЦІЯ

Цицуга А. В. Громадська і мистецька діяльність Опанаса Заливахи (1925–2007). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 – Історія та археологія. – Карпатський національний університет імені Василя Стефаника, Карпатський національний університет імені Василя Стефаника, Міністерства освіти і науки України, Івано-Франківськ, 2026.

Актуальність теми дисертаційної роботи полягає в необхідності глибокого дослідження життєвого і творчого шляху, громадської діяльності учасників українського дисидентського руху в умовах протистояння із радянським тоталітарним режимом. Опанас Іванович Заливаха (1925–2007) був непересічною постаттю, пов'язаною з національно-визвольною течією українського дисидентського руху. Цей рух є важливою сторінкою історії українського народу через спроби реформування радянського тоталітарного режиму й здобуття незалежності України. На сучасному етапі розвитку незалежної України необхідне формування національного світогляду її громадян, що також зумовлює необхідність дослідження постаті О. Заливахи в рамках дисидентства. Сучасні виклики, пов'язані з демократизацією суспільства в нашій країні та політичною орієнтацією на Європу і колективний Захід, тісно співвідносяться з переконаннями О. Заливахи про належність України до європейської цивілізації. Тема дослідження також актуальна завдяки значенню мистецтва у світі в цілому та Україні зокрема. Саме завдяки мистецтву досліджувана постать реалізувала власний світогляд, фактично воно стало наочним відображенням громадських та ціннісних переконань митця. Актуальність дослідження підсилюється також відсутністю комплексних історичних праць на вказану тематику.

Відповідно до сформованих мети і завдань структурно дисертація складається із чотирьох розділів. У розділі 1 «Історіографія, джерела та методологія дослідження» здійснено комплексний аналіз стану наукової розробки, джерельної бази та методологічних основ роботи, що допомогло

реалізувати всебічне й комплексне дослідження громадської та мистецької діяльності О. Заливахи.

Історіографія дослідження умовно поділена на три групи: 1) праці діаспорних дослідників; 2) студії іноземних авторів; 3) дослідження про О. Заливаху в незалежній Україні. Перші дві групи наукових розвідок аналізують передусім загальний контекст епохи О. Заливахи, вивчають ті чи інші аспекти розвитку українського дисидентського руху та його протистояння із радянським режимом. Історіографія проблеми засвідчує, що осмислення постаті Опанаса Заливахи розпочалося в середовищі української діаспори та іноземних дослідників у 1970–1980-х рр., однак системного наукового характеру набуло вже в умовах незалежної України. Діаспорні та іноземні дослідники зосереджувалися переважно на загальному контексті українського дисидентського руху й протистоянні радянському режимові, подаючи постать митця фрагментарно – у зв'язку з першою хвилею арештів 1965–1966 рр. та діяльністю Клубу творчої молоді. У працях сучасних українських істориків (Г. Касьянова, Ю. Зайцева, О. Бажана, Я. Секо, Б. Захарова та ін.) О. Заливаха розглядається як складова ширшого руху шістдесятників, із акцентом на його участі в культурницькому середовищі та правозахисній активності. Водночас спеціалізовані біографічні студії залишаються поодинокими.

Окрему групу становлять дослідження, присвячені безпосередньо громадській діяльності О. Заливахи, у яких простежено його участь у правозахисному русі, поширенні самвидаву, виготовленні національної символіки та взаємодії з іншими дисидентами. В історіографії розкрито роль митця в середовищі шістдесятників, його зв'язки з опозиційними діячами, а також вплив репресивної політики радянської влади на його життєвий шлях. Разом із тим дослідники переважно зосереджуються на подіях 1960–1970-х рр., тоді як період 1980-х рр. залишається недостатньо вивченим через обмеженість джерельної бази. У наукових працях підкреслюється нонконформістський характер світогляду художника та його послідовна громадянська позиція.

Найбільш розробленим напрямом є вивчення мистецької спадщини О. Заливахи, що представлена численними мистецтвознавчими студіями. Дослідники аналізують стильові особливості його живопису, релігійну та національну тематику, поєднання європейських модерних течій із українською традицією, а також творчість періоду ув'язнення. Наголошується на антропоцентризмі його мистецтва, філософській глибині образів і відмові від канонів соцреалізму як формі культурного спротиву. Попри наявні напрацювання, у науковому дискурсі зберігаються «білі плями» щодо комплексного поєднання громадського та мистецького вимірів діяльності митця, що зумовлює актуальність і наукову новизну запропонованого дослідження.

Важливим аспектом досліджуваної роботи є відображення джерельної бази. Її вагомую складовою є архівні матеріали Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ). Тут містяться розсекречені документи, що стосуються громадської діяльності О. Заливахи в першій половині 1960-х рр. та розправи над ним у ході хвилі репресій дисидентів у 1965–1966 рр. Незважаючи на підступність і жорстокість методів каральних органів, все ж дані вказаних джерел є достовірними з огляду на скрупульозний облік кримінальної справи шістдесятника.

Основними групами джерельної бази є архівні матеріали, спогади О. Заливахи, його рідних та представників руху опору, опубліковані мемуари дисидентів, епістолярні документи, періодичні видання (націоналістична преса в еміграції й самвидав, преса в незалежній Україні) та опубліковані документи. Під час дослідження використовувалися джерела як офіційного радянського, так і дисидентського й еміграційного походження, сприяло посиленню його об'єктивності. Всі ці джерела мають високий рівень інформативності та всебічно відображають життя та діяльність О. Заливахи.

Методологія дослідження базується на використанні цивілізаційної парадигми й сукупності загальнонаукових, спеціальнонаукових методів та принципів (об'єктивності, всебічності, історизму, всебічності та понятійного). Вона дає змогу сформувати цілісну картину дослідження, простежити причинно-

наслідкові зв'язки та відобразити антропоцентричний характер дослідження в загальноісторичному контексті.

У розділі 2 «Становлення особистості Опанаса Заливахи» вивчено раннє дитинство та юність дисидента як етап життя, у якому відбувалося формування його життєвої позиції. Відображено становлення українського національного світогляду постаті в умовах радянського режиму. Проаналізовано період життя О. Заливахи від його народження до початку його участі в шістдесятницькому русі. З'ясовано деталі спогадів дисидента про Голодомор 1932–1933 рр. та подальший переїзд на Далекий Схід. Проаналізовано здобуття освіти О. Заливахою та перешкоди на цьому шляху, нав'язані радянською владою. Відображено події періоду життя художника, пов'язаного із навчанням у Ленінградській академії мистецтв, які сприяли початку формування українського світогляду митця. Встановлено, що спроби художника сформувати свій самобутній стиль у мистецтві не принесли йому визнання з боку радянської влади через прояв нонконформізму. Констатовано несприятливість умов роботи О. Заливахи за мистецьким спрямуванням та проживання для його творчого розвитку.

У дослідженні також проаналізовано формування переконань О. Заливахи, які назагал відповідали поглядам українського патріотизму. Констатована поява прагнень відновлення національної ідентичності дисидента в студентський період. Відображений розвиток життєвих переконань О. Заливахи після його входження в середовище шістдесятників. Проаналізоване ставлення дисидента до процесів зросійщення українського народу в УРСР. З'ясовано, що перебування шістдесятника в колоніях зміцнило його погляди щодо української національної ідеї. Відображені переконання О. Заливахи щодо державотворення в незалежній Україні. Відображене ставлення О. Заливахи до українського мистецтва як до давньої складової європейської і світової культурної спадщини.

У розділі 3 «Громадська діяльність» проаналізована опозиційна активність О. Заливахи в рамках дисидентського руху, його участь в суспільному житті України періоду кінця 1980-х – початку 1990-х рр., часів незалежності. З'ясовано,

що впродовж його участі в шістдесятницькому русі в першій половині 1960-х рр. відбувалося поширення самвидаву й тамвидаву, критика радянського тоталітарного режиму, культурницька діяльність у рамках Клубу творчої молоді. Встановлено, що паралельно О. Заливаха займався активною мистецькою роботою, перешкодою чого були заходи радянської влади. Доведено, що діяльність шістдесятника була опозиційною щодо радянської влади, що мало наслідком його затримання органами Комітету державної безпеки (КДБ) в 1965 р.

У дисертаційному дослідженні з'ясовано факт політичної розправи над О. Заливахою в середині 1960-х рр. Піддано аналізу відкриття радянськими каральними органами кримінальної справи проти шістдесятника в рамках репресивної хвилі проти дисидентів у 1965 р. Встановлено методи КДБ, призначені для схиляння художника до «визнання провини» та відмови від власних переконань. Вивчено факти протестів шістдесятників проти арешту досліджуваної постаті, що свідчило про монолітність спільноти руху опору. Доведено сфабрикованість кримінальної справи проти шістдесятника.

Проаналізовано період перебування О. Заливахи в мордовських виправно-трудових колоніях. З'ясовані умови проживання та праці в'язнів. Констатовано методи, які використовувала радянська адміністрація місць позбавлення волі для «перевиховання» О. Заливахи. Проаналізовано протистояння шістдесятника радянській владі в колоніях. Обґрунтовано значення особистісних зв'язків з іншими політв'язнями у процесі зміцнення поглядів художника як переконаного учасника українського національного руху.

Відображено громадську діяльність О. Заливахи після ув'язнення (1970–2007 рр.). Встановлено, що впродовж 1970–1980-х рр. вона відбувалася в умовах посилення репресивного тиску з боку радянської влади. Констатовано факт тимчасового призупинення опозиційної активності досліджуваної постаті в періоди активізації репресій з боку радянської влади. Відображено активізацію громадської діяльності О. Заливахи в другій половині 1980-х рр. З'ясовано факт її продовження в період незалежної України та політичну позицію дисидента.

У четвертому розділі «Мистецька робота» відображено внесок художника в українське та світове мистецтво. Зокрема, тут проаналізовано його художню творчість у 1950–1960-х рр. Констатовано особливості творчого спрямування О. Заливахи відповідно до його поглядів на особистісні, національні та загальнолюдські цінності. З'ясовано, що особливістю творчої спадщини художника в цілому є відмова від соцреалізму й орієнтація на українське національне та світове мистецтво. Встановлено схильність О. Заливахи до жанрової різноманітності в мистецтві вже на ранньому етапі творчості. Констатовано неможливість розвивати митцем власну спадщину в період перебування в мордовських колоніях.

У роботі відображено особливості творчої праці О. Заливахи в 1970-х – 2000-х рр. З'ясовано жанрові та тематичні видозміни мистецьких робіт митця. Констатовано підвищену продуктивність творчості О. Заливахи порівняно з раннім періодом мистецької діяльності. Відображений вищий рівень осмислення художником національної ідеї та загальнолюдських цінностей. Доведено відродження мистецтвом О. Заливахи національних традицій українців та відновлення національної ідентичності у нашій країні.

Наукова новизна роботи визначена відповідно до сформованих завдань та їх результатів. У роботі *вперше*: зібрано й проаналізовано різні види історичних джерел, які стосуються біографії О. Заливахи; здійснено комплексне вивчення громадської діяльності дисидента в контексті дослідження руху опору та українського національного руху в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. *Уточнено*: участь досліджуваної постаті у шістдесятницькому русі; події раннього дитинства та юності дисидента; відображення мистецької діяльності художника; період перебування О. Заливахи в мордовських колоніях. *Доповнено*: дослідження становлення національного світогляду дисидента у 1950–1960-х рр.; аналіз судової розправи над діячем; відображення громадської активності постаті в 1970-х – 2000-х рр. *Доведено*: внесок О. Заливахи в український національний рух, репрезентацію громадським та мистецьким діячем національної ідентичності та української культурної спадщини.

Основні положення, висновки дисертаційної роботи, введені в науковий обіг документи та матеріали можуть бути використані при написанні наукових праць з історії України та краєзнавства. Завдяки результатам наукового дослідження можна організувати підготовку виставок, музей Опанаса Заливахи в Івано-Франківську, цінні репортажі для українських мас-медіа з метою відображення українського національного руху в цілому.

Ключові слова: Опанас Заливаха, особистість, український дисидентський рух, національний рух, визвольна боротьба, партійно-ідеологічний контроль, русифікація, мовно-культурна політика, СРСР / УРСР, партійна номенклатура, Україна, шістдесятницький рух, самвидав, живопис, соціалістичний реалізм.

SUMMARY

Tsyruha A. V. Public and artistic activities of Opanas Zalyvakha (1925–2007). Qualification scientific work in the form of a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 032 – History and archeology. – Vasyl Stefanyk Carpathian National University of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Ivano-Frankivsk, 2026.

The relevance of the topic of the dissertation lies in the need for a deep study of the life and creative path, public activity of participants in the Ukrainian dissident movement in the conditions of confrontation with the Soviet totalitarian regime. Opanas Ivanovych Zalyvakha (1925–2007) was an extraordinary figure associated with the national liberation trend of the Ukrainian dissident movement. This movement is an important page in the history of the Ukrainian people through attempts to reform the Soviet totalitarian regime and gain Ukraine's independence. At the current stage of the development of independent Ukraine, it is necessary to form a national worldview of its citizens, which also necessitates the study of the figure of O. Zalyvakha within the framework of dissidence. Modern challenges associated with the democratization of society in our country and political orientation towards Europe and the collective West are closely related to O. Zalyvakha's beliefs about Ukraine's belonging to European

civilization. The topic of the study is also relevant due to the importance of art in the world as a whole and in Ukraine in particular. It was thanks to art that the studied figure realized his own worldview; in fact, it became a visual reflection of the artist's social and value beliefs. The relevance of the study is also enhanced by the lack of comprehensive historical works on the specified topic.

In accordance with the established goals and objectives, the dissertation structurally consists of four chapters. Chapter 1 “History, sources and research methodology” provides a comprehensive analysis of the state of scientific development, source base and methodological foundations of the work, which helped to implement a comprehensive and comprehensive study of the public and artistic activities of O. Zalyvakha.

The historiography of the study is conventionally divided into three groups: 1) works of diaspora researchers; 2) studies of foreign authors; 3) studies on O. Zalyvakha in independent Ukraine. The first two groups of scientific investigations analyze primarily the general context of the era of O. Zalyvakha, study certain aspects of the development of the Ukrainian dissident movement and its confrontation with the Soviet regime. The historiography of the problem shows that the understanding of the figure of Opanas Zalyvakha began among the Ukrainian diaspora and foreign researchers in the 1970s–1980s, but acquired a systematic scientific character already in the conditions of independent Ukraine. Diaspora and foreign researchers focused mainly on the general context of the Ukrainian dissident movement and the opposition to the Soviet regime, presenting the figure of the artist fragmentarily - in connection with the first wave of arrests in 1965-1966 and the activities of the Creative Youth Club. In the works of modern Ukrainian historians (H. Kasyanov, Yu. Zaitsev, O. Bazhan, Ya. Seko, B. Zakharov, etc.) O. Zalyvakha is considered as a component of the broader movement of the sixties, with an emphasis on his participation in the cultural environment and human rights activism. At the same time, specialized biographical studies remain rare.

A separate group consists of studies devoted directly to the public activities of O. Zalyvakha, which trace his participation in the human rights movement, the spread of samizdat, the production of national symbols and interaction with other dissidents.

Historiography reveals the role of the artist in the environment of the sixties, his connections with opposition figures, as well as the influence of the repressive policy of the Soviet government on his life path. At the same time, researchers mainly focus on the events of the 1960s–1970s, while the period of the 1980s remains insufficiently studied due to the limited source base. Scientific works emphasize the non-conformist nature of the artist's worldview and his consistent civic position.

The most developed direction is the study of the artistic heritage of O. Zalyvakha, which is represented by numerous art-historical studios. Researchers analyze the stylistic features of his painting, religious and national themes, the combination of European modern trends with Ukrainian tradition, as well as the creativity of the period of imprisonment. The emphasis is on the anthropocentrism of his art, the philosophical depth of images and the rejection of the canons of socialist realism as a form of cultural resistance. Despite the existing developments, “blank spots” remain in the scientific discourse regarding the complex combination of the public and artistic dimensions of the artist's activity, which determines the relevance and scientific novelty of the proposed study.

An important aspect of the research work is the reflection of the source base. Its significant component is the archival materials of the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine (SSA SSU). It contains declassified documents relating to the public activities of O. Zalyvakha in the first half of the 1960s and the massacre of him during the wave of repressions of dissidents in 1965–1966. Despite the insidiousness and cruelty of the methods of the punitive authorities, the data of the indicated sources are reliable given the scrupulous accounting of the criminal case of the dissident.

The main groups of the source base are archival materials, memoirs of O. Zalyvakha, his relatives and representatives of the resistance movement, published memoirs of dissidents, epistolary documents, periodicals (nationalist press in emigration and samizdat, press in independent Ukraine) and published documents. During the study, sources of both official Soviet and dissident and emigration origin were used, which contributed to the strengthening of its objectivity. All these sources have a high

level of informativeness and comprehensively reflect the life and activities of O. Zalyvakha.

The research methodology is based on the use of the civilization paradigm and a set of general scientific and special scientific methods and principles (objectivity, comprehensiveness, historicism, comprehensiveness, and conceptual). It allows forming a holistic picture of the research, tracing cause-and-effect relationships, and reflecting the anthropocentric nature of the research in a general historical context.

Chapter 2, “The Formation of the Personality of Opanas Zalyvakha,” examines the dissident’s early childhood and youth as a stage in life during which his life position was formed. The formation of the figure’s Ukrainian national worldview under the Soviet regime is reflected. The period of O. Zalyvakha’s life from his birth to the beginning of his participation in the Sixties movement is analyzed. The details of the dissident’s memories of the Holodomor of 1932–1933 and his subsequent move to the Far East are clarified. O. Zalyvakha’s education and the obstacles on this path imposed by the Soviet authorities are analyzed. The events of the period of the artist’s life associated with his studies at the Leningrad Academy of Arts are reflected, which contributed to the beginning of the formation of the artist’s Ukrainian worldview. It is established that the artist’s attempts to form his own original style in art did not bring him recognition from the Soviet authorities due to the manifestation of nonconformism. The unfavorable conditions of O. Zalyvakha's artistic work and living conditions for his creative development were noted.

The study also analyzed the formation of O. Zalyvakha’s beliefs, which generally corresponded to the views of Ukrainian patriotism. The emergence of the dissident’s aspirations to restore his national identity during his student years was noted. The development of O. Zalyvakha’s life beliefs after he joined the 1960s movement was reflected. The dissident’s attitude to the processes of Russification of the Ukrainian people in the Ukrainian SSR was analyzed. It was found that the 1960s movement’s stay in the colonies strengthened his views on the Ukrainian national idea. The beliefs of O. Zalyvakha regarding statehood in independent Ukraine were reflected. The

attitude of O. Zalyvakha to Ukrainian art as an ancient component of European and world cultural heritage was reflected.

Chapter 3 “Public Activity” analyzes the oppositional activity of O. Zalyvakha within the dissident movement, his participation in the public life of Ukraine in the late 1980s – early 1990s, during the independence period. It is found that during his participation in the sixties movement in the first half of the 1960s, there was the spread of samizdat and tamizdat, criticism of the Soviet totalitarian regime, and cultural activity within the Creative Youth Club. It is established that in parallel O. Zalyvakha was engaged in active artistic work, which was hindered by the measures of the Soviet authorities. It is proven that the activities of the sixties were oppositional to the Soviet authorities, which resulted in his detention by the State Security Committee (KGB) in 1965.

The dissertation study clarifies the fact of the political massacre of O. Zalyvakha in the mid-1960s. The opening of a criminal case against a member of the Sixties by the Soviet punitive authorities as part of the repressive wave against dissidents in 1965 is analyzed. The KGB methods designed to persuade the artist to “admit guilt” and renounce his own beliefs are established. The facts of the protests of the Sixties against the arrest of the studied figure are studied, which testified to the monolithic nature of the resistance movement community. The fabrication of the criminal case against the Sixties is proven.

The period of O. Zalyvakha’s stay in Mordovian penal colonies is analyzed. The living and working conditions of prisoners are clarified. The methods used by the Soviet administration of places of deprivation of liberty to “re-educate” O. Zalyvakha are stated. The sixties’ opposition to the Soviet authorities in the colonies is analyzed. The importance of personal ties with other political prisoners in the process of strengthening the artist’s views as a convinced participant in the Ukrainian national movement is substantiated.

The public activity of O. Zalyvakha after imprisonment (1970–2007) is reflected. It is established that during the 1970–1980s it took place in conditions of increased repressive pressure from the Soviet authorities. The fact of a temporary suspension of

the opposition activity of the studied figure during periods of increased repression from the Soviet authorities is stated. The intensification of O. Zalyvakha's public activity in the second half of the 1980s is reflected. The fact of its continuation during the period of independent Ukraine and the political position of the dissident are clarified.

The fourth chapter, "Artistic Work," reflects the artist's contribution to Ukrainian and world art. In particular, his artistic work in the 1950s–1960s is analyzed here. The features of O. Zalyvakha's creative direction are stated in accordance with his views on personal, national, and universal human values. It is found that a feature of the artist's creative heritage as a whole is the rejection of socialist realism and an orientation towards Ukrainian national and world art. O. Zalyvakha's tendency to genre diversity in art is established at an early stage of his creativity. The impossibility of the artist developing his own heritage during his stay in the Mordovian colonies is stated.

The work reflects the features of the creative work of O. Zalyvakha in the 1970s – 2000s. The genre and thematic modifications of the artist's artistic works are clarified. The increased productivity of O. Zalyvakha's creativity is stated compared to the early period of artistic activity. The artist's higher level of comprehension of the national idea and universal human values is reflected. The revival of the national traditions of Ukrainians and the restoration of national identity in our country are proven by the art of O. Zalyvakha.

The scientific novelty of the work is determined in accordance with the formed tasks and their results. The work is the first to: collect and analyze various types of historical sources related to the biography of O. Zalyvakha; carry out a comprehensive study of the dissident's public activities in the context of studying the resistance movement and the Ukrainian national movement in the second half of the 20th – early 21st centuries. Clarified: the participation of the studied figure in the sixties movement; events of the dissident's early childhood and youth; reflection of the artist's artistic activity; the period of O. Zalyvakha's stay in the Mordovian colonies. Supplemented: study of the formation of the dissident's national worldview in the 1950s – 1960s; analysis of the judicial reprisal against the figure; reflection of the public activity of the figure in the 1970s – 2000s. Proven: the contribution of O. Zalyvakha to the Ukrainian

national movement, the representation of national identity and Ukrainian cultural heritage by a public and artistic figure.

The main provisions, conclusions of the dissertation work, documents and materials introduced into scientific circulation can be used in writing scientific works on the history of Ukraine and local history. Thanks to the results of scientific research, it is possible to organize the preparation of exhibitions, the museum of Opanas Zalivakha in Ivano-Frankivsk, valuable reports for Ukrainian mass media in order to reflect the Ukrainian national movement as a whole.

Keywords: Opanas Zalyvakha, personality, Ukrainian dissident movement, national movement, liberation struggle, party-ideological control, Russification, language and cultural policy, USSR / Ukrainian SSR, party nomenclature, Ukraine, sixties movement, samizdat, painting, socialist realism.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України категорії Б:

1. Паска Б., Ципуга А. Розправа радянських спецслужб над художником Опанасом Заливахою в середині 1960-х рр. *Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис «Галичина»*. 2023. № 36. С. 124–133.

DOI: <https://doi.org/10.15330/gal.36.124-133>

URL: <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/istgal/article/view/7323/7546>

(особистий внесок здобувача – 75%)

2. Ципуга А. Художня творчість Опанаса Заливахи в 1950-х – 1960-х рр. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2024. Вип. 82. Т. 2. С. 59–67.

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/82-2-9>

URL: https://www.apfn-journal.in.ua/archive/82_2024/part_2/11.pdf

3. Ципуга А. Становлення особистості українського художника й дисидента Опанаса Заливахи. *Літопис Волині*. 2025. № 32. С. 119–125.

DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.20>

URL: <http://litopys.volyn.ua/index.php/litopys/article/view/625/544>

4. Ципуга А. Особливості творчої праці Опанаса Заливахи в 1970-х – 2000-х рр. *Культурологічний альманах*. 2025. № 1. С. 178–187.

DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.1.20>

URL: <https://almanac.npu.kiev.ua/index.php/almanac/article/view/546/509>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

5. Ципуга А. Екскурсія «Місцями пам'яті Опанаса Заливахи» як метод краєзнавчої гурткової роботи в м. Івано-Франківську. *Історико-краєзнавча діяльність у закладах освіти в умовах Нової української школи. Збірник тез доповідей учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Івано-Франківськ, 18 травня 2023 р. / За наук. ред. М.Ю. Косила і А.З. Королька*. Івано-Франківськ: Симфонія Форте, 2023. С. 275–279.

URL: <https://kiu.pnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/56/2024/03/materialy-zbirnyka-konferentsii-istoryko-kraieznavcha-diialnist-u-zakladakh-osvity-v-umovakh-nush.-m.-ivano-frankivsk.-18.05.2023-r.-maket-1.pdf>.

6. Ципуга А. Взаємини Опанаса Заливахи із київськими шістдесятниками в першій половині 1960-х рр. *XIV Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Чернівці, 27–28 жовтня 2023 р.* / Наук. ред. О.В. Добржанський. Чернівці: Технодрук, 2023. С. 128–130.

URL: https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/13375/%D0%A2%D0%B5%D0%B7%D0%B8%20%D0%91%D1%83%D0%BA%2014_2023.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

7. Ципуга А. Судова розправа над художником Опанасом Заливахою (1965–1966 рр.). *Чорноволівські читання: Матеріали VIII Науково-практичного форуму (Київ, 20 квітня 2024)* / упоряд. В. Ф. Деревінський. Київ: Бескиди, 2024. С. 158–163.

URL: <https://surl.li/dtzjsq>.

8. Ципуга А. Художня творчість Опанаса Заливахи в умовах ув'язнення в мордовських колоніях (друга половина 1960-х рр.). *Чорноволівські читання:*

Матеріали ІХ Науково-практичного форуму (Київ, 12 квітня 2025) / редкол:
В. Ф. Деревінський (гол.), Б. Паска, Я. Секо, О. Шипотілова та ін. Київ: Бескиди,
2025.С. 188–193.

URL: <https://surl.li/cyajft>.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	18
ВСТУП.....	20
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	25
1.1. Історіографія проблеми.....	25
1.2. Джерельна база.....	39
1.3. Методологія наукової роботи.....	53
РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ОПАНАСА ЗАЛИВАХИ.....	64
2.1. Раннє дитинство і юність.....	64
2.2. Формування національної ідентичності в 1950-х – 1960-х рр.....	72
РОЗДІЛ 3. ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ.....	83
3.1. Участь у шістдесятницькому русі (перша половина 1960-х рр.).....	83
3.2. Судова розправа над О. Заливахою (1965–1966 рр.).....	90
3.3. Протистояння з радянським режимом в умовах ув’язнення в мордовських колоніях (1966–1970 рр.).....	101
3.4. Суспільна активність у 1970-х – на початку 1990-х рр.....	109
3.5. Громадська діяльність у 1991–2007 рр.....	119
РОЗДІЛ 4. МИСТЕЦЬКА РОБОТА.....	128
4.1. Художня практика в 1950-х – 1960-х рр.....	128
4.2. Особливості творчої праці в 1970-х – 2000-х рр.....	141
ВИСНОВКИ.....	157
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	163
ДОДАТКИ.....	200

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АН УРСР – Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки

ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)

ГДА СБУ – Головний державний архів Служби безпеки України

ГУЛАГ – Головне управління таборів (Главное управление лагерей)

ДКНС – Державний комітет надзвичайного стану

ЕАУВР – Електронний архів українського визвольного руху

ЗП УГВР – Закордонне представництво Української Головної Визвольної Ради

ЗУНР – Західно-Українська Народна Республіка

КДБ – Комітет державної безпеки (Комитет государственной безопасности)

КК – Кримінальний Кодекс

КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу

КПУ – Комуністична партія України

МАРСР – Мордовська Автономна Радянська Соціалістична Республіка

НАН України – Національна академія наук України

Неп – нова економічна політика

НСЖУ – Національна спілка журналістів України

НСПУ – Національна спілка письменників України

ОУН – Організація українських націоналістів

РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків)

РМ – Рада Міністрів

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка

РФ – Російська Федерація

СНБУ – Служба національної безпеки України

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

СХУ – Спілка художників України

США – Сполучені Штати Америки

УАНТІ – Українська асоціація незалежної творчої інтелігенції

УАПЦ – Українська Автокефальна Православна Церква

УГГ – Українська Гельсинкська Група

УГКЦ – Українська Греко-Католицька Церква

УГС – Українська Гельсинкська Спілка

УНР – Українська Народна Республіка

УПА – Українська Повстанська Армія

УРСР (Українська РСР) – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УРСС – Українська робітничо-селянська спілка

ЦДАМЛМ України – Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України

ЦІММ – Центр інтелектуального мистецтва Меркурій

ЦК – Центральний Комітет

ВСТУП

Актуальність теми. Опанас Іванович Заливаха (1925–2007) був непересічною постаттю, пов'язаною з національно-визвольною течією українського дисидентського руху. Цей рух є важливою сторінкою історії українського народу через спроби реформування радянського тоталітарного режиму й здобуття незалежності України. На сучасному етапі розвитку незалежної України необхідне формування національного світогляду її громадян, що також зумовлює необхідність дослідження постаті О. Заливахи в рамках дисидентства. Сучасні виклики, пов'язані з демократизацією суспільства в нашій країні та політичною орієнтацією на Європу і колективний Захід, тісно співвідносяться з переконаннями О. Заливахи про належність України до європейської цивілізації.

Тема дослідження також актуальна завдяки значенню мистецтва у світі в цілому та Україні зокрема. Саме завдяки мистецтву досліджувана постать реалізувала власний світогляд, фактично воно стало наочним відображенням громадських та ціннісних переконань митця. Саме тому внесок О. Заливахи в культурну спадщину України і світу є значним з огляду на його талант світового рівня. Суспільний резонанс має і святкування в 2025 р. 100-річного ювілею від дня народження О. Заливахи. Актуальність дослідження підсилюється також відсутністю комплексних історичних праць на вказану тематику.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках загальної наукової теми «Історія Галичини нового і новітнього часу, історичне краєзнавство, методика викладання історії» (номер державної реєстрації – 0122U000223) кафедри історії України і методики викладання історії Карпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Мета дослідження – комплексний і всебічний аналіз громадської та мистецької діяльності Опанаса Заливахи.

У ході реалізації поставленої мети визначено такі **завдання**:

- аналіз історіографії проблеми, джерельної бази та методології наукової роботи;
- відображення раннього дитинства та юності О. Заливахи;
- дослідження становлення національного світогляду шістдесятника в 1950-х – 1960-х рр.;
- простеження участі О. Заливахи в шістдесятницькому русі в першій половині 1960-х рр.;
- аналіз судової розправи над шістдесятником під час хвилі репресій середини 1960-х рр.;
- дослідження протистояння О. Заливахи із радянським режимом в умовах ув'язнення в мордовських колоніях (1966–1970 рр.);
- з'ясування ключових віх громадської активності дисидента в 1970-х – на початку 1990-х рр.;
- вивчення громадської діяльності О. Заливахи в період незалежної України;
- відображення художньої творчості митця в 1950-х – 1960-х рр.;
- встановлення особливостей творчої праці художника в 1970-х – 2000-х рр.

Об'єктом роботи є постать дисидента й художника Опанаса Заливахи та його діяльність у контексті українського громадського життя.

Предмет дослідження включає напрями, етапи, зміст і форми громадської та мистецької діяльності Опанаса Заливахи, зокрема його участь у русі шістдесятників і дисидентському середовищі, взаємодія з представниками української інтелігенції, особливості художнього стилю й тематико-образної системи творів, а також вплив суспільно-політичних обставин і репресивної політики радянської влади на трансформацію його творчої та громадянської позиції.

Хронологічні межі дослідження окреслюються періодом життя О. Заливахи – від його народження в 1925 р. до смерті в 2007 р.; при цьому допускається вихід

за вказані рамки для глибшого вивчення окремих важливих процесів, зокрема, вшанування пам'яті художника та його посмертних виставок.

Географічні рамки роботи охоплюють територію сучасної України та країн, із якими пов'язані життя та діяльність досліджуваної постаті, – Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР), Сполучених Штатів Америки (США), Канади та Великої Британії.

Методологічною основою дослідження є цивілізаційна парадигма, методи та принципи дослідження. Під час написання роботи використано такі загальнонаукові методи: індукція, дедукція, аналіз, синтез, логічний та описовий. Серед спеціальнонаукових методів у дослідженні присутні такі: проблемно-хронологічний, порівняльний (компаративний), системний аналіз, типологізація, структурно-діахронний аналіз, просопографічний, генетичний, ретроспективний, актуалістичний, біхевіористський та історико-еволюційний. Також використано філософські методи – метафізичний та діалектичний. Серед джерелознавчих методів представлені метод польових досліджень та критичний. У роботі застосовано принципи історизму, об'єктивності, системності, всебічності та понятійний.

Наукова новизна визначена відповідно до сформованих завдань та їх результатів.

У роботі вперше:

- зібрано та комплексно досліджено різні види історичних джерел, які стосуються біографії та діяльності О. Заливахи;
- здійснено комплексний аналіз громадської активності О. Заливахи в контексті дослідження антирадянського руху опору та українського національного руху в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.;

уточнено:

- участь О. Заливахи у шістдесятницькому русі;
- події раннього дитинства та юності дисидента;
- відображення мистецької діяльності художника;
- ключові віхи перебування О. Заливахи в мордовських колоніях.

новий рівень розвитку отримали:

- дослідження становлення національного світогляду дисидента у 1960-х рр.;
- аналіз судової розправи над О. Заливахою в 1965–1966 рр.;
- відображення громадської активності дисидента в 1970-х – 2000-х рр.

Практичне значення отриманих результатів полягає у використанні матеріалів дисертаційної роботи в науково-дослідницькій (створення наукових праць з історії України, українського національного руху та краєзнавства), освітньо-виховній (проведення виховних заходів на патріотичну тематику, підготовка підручників та посібників для учнів закладів загальної середньої освіти, створення навчальних програм), громадсько-політичній (створення програм політичних партій, організація заходів органів державної влади для підвищення рівня національної свідомості громадян України), культурній (організація виставок картин) роботі. Результати дослідження можна використовувати з метою підготовки тематичних музейних експозицій, створення теле- чи радіопередач, друкованих публікацій у засобах масової інформації, постів у соціальних мережах про українських дисидентів і шістдесятників.

Апробація результатів дослідження. Розділи роботи обговорено на засіданнях кафедр історії України і методики викладання історії, а також всесвітньої історії Карпатського національного університету імені Василя Стефаника. Основні теоретичні положення та одержані результати апробовано на щорічних звітно-наукових конференціях професорсько-викладацького складу й аспірантів Карпатського національного університету імені Василя Стефаника у 2023, 2024 та 2025 рр., а також міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Історико-краєзнавча діяльність у закладах освіти в умовах Нової української школи» (м. Івано-Франківськ, 18 травня 2023 р.), XIV Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція (Чернівці, 27–28 жовтня 2023 р.), «Четверті Грабовецькі історичні читання» (Печеніжин – Івано-Франківськ, 4 грудня 2023 р.), VIII Науково-практичний форуму «Чорноволівські читання»

(м. Київ, 20 квітня 2024 р.), ІХ Науково-практичний форум «Чорноволівські читання» (м. Київ, 12 квітня 2025 р.).

Особистий внесок здобувача. Ключові ідеї, наукові положення і теоретичні висновки дисертаційного дослідження сформульовані автором особисто. Напрацювання, що належать співавторам, у дисертації не використовувалися.

Публікації. Основні положення й висновки дисертації викладено у восьми публікаціях, із них чотири – у фахових наукових виданнях України категорії Б, чотири – у збірниках тез міжнародних та всеукраїнських наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації зумовлені її метою й завданнями. Робота побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається зі вступу, чотирьох розділів (які містять дванадцять підрозділів), висновків, списку використаних джерел (388 позицій) і додатків (96 найменувань). Обсяг основного тексту становить 162 сторінки. Загальний обсяг роботи – 311 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Дослідження громадської та мистецької діяльності О. Заливахи розпочалося в середовищі української діаспори в 1960-х – 1970-х рр., проте вийшло на фаховий науковий рівень після відновлення незалежності України в рамках сучасної української історіографії. На цю тему існує широке коло літератури, яку умовно можна поділити на декілька груп: 1) праці діаспорних дослідників; 2) студії іноземних авторів; 3) дослідження про О. Заливаху в незалежній Україні.

Відразу варто зауважити, що перші дві групи історіографії описують передусім загальний контекст його епохи, вивчають ті чи інші аспекти розвитку українського дисидентського руху та його протистояння із радянським режимом. До досліджень діаспорних істориків відносимо праці Степана Олійника [257], Ізраїля Клейнера [321], Богдана Нагайла і Романа Сольчаника [379; 380], а також Івана Лисяка-Рудницького [329] (кінець 1960-х – 1980-ті рр.). На основі доступного їм обмеженого кола джерел вчені в діаспорі намагалися простежити загальну суспільно-політичну ситуацію в Українській Радянській Соціалістичній Республіці (УРСР), основні течії і напрями українського дисидентського руху, політичні погляди його учасників, ставлення до опозиційних структур з боку вищого партійного керівництва. Іноземні дослідники також переважно простежували саме загальний контекст становища України під владою радянського режиму в другій половині ХХ ст., звертаючи незначну увагу на постать О. Заливахи в контексті аналізу руху спротиву. Варто згадати про студії британського науковця Джона Бірча [376], і російської правозахисниці Людмили Алексєєвої [279] з історії українського дисидентського руху. Зокрема, Дж. Бірч робить спробу визначити місце О. Заливахи в загальній структурі взаємозв'язків між шістдесятниками в першій половині 1960-х рр. У свою чергу Л. Алексєєва наводить інформацію про судову розправу над художником у 1965–1966 рр. У

праці британської історикині Енн Еплблом висвітлено загальне становище в'язнів у радянських політичних колоніях у 1960-х – 1970-х рр. [307].

До третьої групи історіографії проблеми належать наукові праці про О. Заливаху в незалежній Україні (Див. Додаток А). До них відносимо: 1) вивчення постаті художника в контексті дисидентського руху в УРСР; 2) узагальнюючі видання про дисидента; 3) спеціалізовані дослідження про громадську та мистецьку діяльність О. Заливахи.

Для початку проаналізуємо загальні праці з історії українського дисидентського руху в УРСР, у яких простежуються різні аспекти активності О. Заливахи. Дослідник Георгій Касьянов у своїй монографії констатує, що нонконформізм інтелігенції не збігався з офіційною ідеологією КПРС, яка формувала в СРСР власну, підконтрольну владі еліту, яка поповнювалася прихильниками російської культури. Однак десталінізація викликала «тимчасову дестабілізацію системи», яка не могла протистояти Заходу та ставала дедалі слабшою. Водночас Г. Касьянов вважає рух опору 1960-х – 1980-х рр. «логічним продовженням попередніх етапів національно-визвольної боротьби». Його рушійною силою була інтелігенція, оскільки український генофонд у селі був знищений у результаті радянських голодоморів першої половини ХХ ст. Досліджувана тема в цій праці представлена згадками про О. Заливаху в контексті діяльності Клубу творчої молоді та перших арештів дисидентів у 1965 р. [318, с. 19].

Особливості українського інакомислення 1950-х – 1980-х рр. проаналізовані у праці старшого наукового співробітника відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної Академії наук України (НАН України) (м. Львів) Юрія Зайцева. Тут відображені зовнішньополітичні, внутрішньополітичні, економічні, духовно-культурні умови розвитку СРСР та діяльності дисидентів. Відображена діяльність таємних організацій, окремі з яких були пов'язані з українським націоналістичним підпіллям. Цінним для досліджуваної теми є аналіз функціонування Клубу творчої молоді «Сучасник», відображення його контактів із львівським дисидентським центром та

відмежування організації від спрямованості діяльності комсомолу – виховання громадян Радянського Союзу в дусі марксизму-ленінізму. Як констатує дослідник, така опозиція тоталітарному режиму в СРСР зумовила загрозу його існуванню, що стало причиною репресій щодо дисидентів [310, с. 543–570].

Рух опору в УРСР також досліджував Анатолій Русначенко. У його працях проаналізовані зміст та етапи розвитку українського національного руху, що передували здобуттю незалежності України. Використовуючи малодоступні і невідомі документи, автор з'ясував масштаби, рівень, організацію і проблеми руху опору. У роботі відображена діяльність як підпільної течії у вигляді груп, гуртків, так і більш відкриті форми боротьби за незалежність і демократію проти радянського тоталітарного режиму. Монографія представляє і розвиток невідцензурної суспільно-політичної думки у другій половині 1950-х – початку 1990-х рр. Також встановлено роль і місце соціального спротиву системі, робітничих протестів. У контексті вказаної теми цінною є інформація про реагування підпільної організації Український національний фронт (УНФ) щодо арештів дисидентів у 1965 р., зокрема, О. Заливаха [355, с. 103; 356, с. 116–117].

У контексті дослідження дисидентства в цілому варто також відзначити праці полтавського історика, старшого наукового співробітника Інституту історії України НАН України Олега Бажана. Зокрема, у спільній із київським ученим Юрієм Данилюком праці він дослідив особливості дисидентського руху в УРСР у цілому. Автори проаналізували шляхи формування українського національного руху в другій половині 1950-х – 1980-х рр. та основні етапи його розвитку. О. Заливаха в цій праці фігурує як учасник Клубу творчої молоді в Києві та при відображенні періоду першого арешту дисидентів 1965 р. [299, с. 16–20].

Щодо ролі десталінізації в розгортанні руху шістдесятників О. Бажан відзначив, що він у цілому сприяв поширенню вільнодумства [282, с. 15–16]. Також науковець піддав аналізу такі проблеми історії українського дисидентства, як вшанування пам'яті Тараса Шевчека в Києві [287, с. 45–46], репресивні дії в контексті справи «Блок», фігурантом якої був і О. Заливаха [285, с. 32], роль Першого секретаря Центрального Комітету Комуністичної партії України (ЦК

КПУ) Петра Шелеста в організації репресивних хвиль проте українських інакодумців [283, с. 443–456], умови перебування дисидентів у радянських тюрмах і колоніях [286, с. 40–42].

Фундаментальною працею з історії дисидентського руху є дослідження харківського історика Бориса Захарова. Автор визначив місце дисидентського руху в історичному процесі, розглянув культурологічні аспекти цього явища. Дослідник проаналізував весь спектр дисидентських напрямків і течій, що існували в УРСР у другій половині 50-х – кінці 80-х рр. ХХ ст. Особлива увага приділяється українському національному рухові. У контексті досліджуваної теми праця Б. Захарова цінна тим, що відображає характер функціонування Клубу творчої молоді «Сучасник», членом якого був О. Заливаха: на думку автора, він поступово став із культурницької організації громадською опозиційною структурою [312, с. 90].

Відомими дослідженнями про дисидентський рух є праці історика Тернопільського національного педагогічного університету Ярослава Секо. У них дослідник проаналізував вплив ХХ з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС) на появу шістдесятництва. Історик з'ясував конструктивний механізм послаблення репресивного тиску радянського режиму в період неосталінізму для громадської та культурницької діяльності шістдесятників. З цього приводу Я. Секо констатував наявність поглядів частини інтелігенції щодо ліквідації культу особи Сталіна як засобу оновлення ленінської доктрини комунізму (1918–1928 рр.) [369, с. 116]. Дослідник назвав відновлення українського національного руху в 1950-х – 1960-х рр. «віднайденням українського проєкту» [368, с. 21–23].

Досягненням Я. Секо в контексті дослідження дисидентського руху стала періодизація українського національного відродження. Вона зв'язує весь період кінця ХVІІІ – кінця ХХ ст. в єдине ціле, відображаючи неперервність цього явища. Дослідник поділив весь хронологічний проміжок українського національного відродження на три періоди: 1) націотворчий (кінець ХVІІІ ст. – 1917–1923 рр.), який охоплює культурницький, організаційний та політичний

етапи національного пробудження в умовах підпорядкування українців Австрійській імперії (згодом Австро-Угорській монархії) та Російській імперії і завершився поразкою Української революції; 2) національно-визвольний (1920-ті – перша половина 1950-х рр.) – період створення радянської держави УСРР (згодом УРСР), який характеризувався діяльністю діячів «розстріляного відродження» та націоналістичного підпілля Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА); 3) націоналізаційний, який був поєднаний із національно-визвольним. Його особливістю були спроби формування української еліти в особі дисидентів, вимоги яких варіювалися від збільшення прав УРСР у складі СРСР до здобуття повної незалежності України [360, с. 200].

У дослідженнях Я. Секо відображено важливі з точки зору громадської активності О. Заливахи проблеми – діяльність українських дисидентських культурницьких організацій у 1960-х рр. [361, с. 232], мережу поширення самвидавної літератури [367, с. 244], розвиток шістдесятницького руху в другій половині 1960-х – на початку 1970-х рр. [364, с. 128], суспільно-політичний дискурс в українському самвидаві [365, с. 104]. Учений також дослідив відносини дисидентів із адміністрацією тюрем і колоній, у рамках яких перебував також і О. Заливаха. Дослідник з'ясував особливості умов роботи представників руху опору в місцях позбавлення волі та нормування їх харчування, відзначаючи складність перебування в'язнів у колоніях в цілому. Я. Секо встановив труднощі відносин із кримінальними злочинцями, ув'язненими у колоніях, які дещо перешкоджали формуванню внутрішньотабірної опозиції [359, с. 100–101]. Також Я. Секо досліджував першу хвилю арештів дисидентів 1965 р., у ході яких відбувалася судова розправа над О. Заливахою [358, с. 57–62].

Вагомий внесок у дослідження українського самвидаву здійснив філолог, директор Музею-архіву українського самвидаву при видавництві «Смолоскип» (м. Київ) Олесь Обертас. Аналіз нелегального видавництва в умовах радянського тоталітарного режиму цінний із погляду можливості встановлення масштабів поширення української культурної спадщини та політичних поглядів,

спрямованих на висвітлення правди про ситуацію в СРСР. Дослідження самвидаву, на думку дослідника, необхідне для відображення поглядів дисидентів щодо ідеалу форми політичного режиму держави, що полягав у відстоюванні демократичних цінностей та громадянського суспільства. Цінним для вказаної теми є аналіз видання «Українського вісника», до якого також долучався О. Заливаха. Як зазначив О. Обертас, журнал був одним із найважливіших органів для поширення національної свідомості українців [338, с. 105].

Оскільки О. Заливаха мав стосунок до Клубу творчої молоді «Сучасник», у досліджуваній роботі проаналізовано функціонування вказаної організації. У цьому контексті варто виділити дослідження київського дослідника С. Білоконя. Тут всебічно проаналізовано обставини заснування й діяльності Клубу творчої молоді в Києві та його значення в історії України другої половини ХХ ст. Відзначено нонконформізм як основне ідеологічне підґрунтя членів організації. Сформовано бачення щодо напрямів діяльності Клубу творчої молоді «Сучасник», метою яких було збереження української історичної спадщини та національної свідомості еліти [290, с. 14–16].

В історіографії розглядаються культурні обмеження радянської влади в УРСР щодо українців. Зокрема, дослідження історика Національного університету «Львівська політехніка» (м. Львів) Івана Стасюка відображає причини, хід та наслідки погрому українського самвидаву на початку 1970-х рр. Як констатує дослідник, поширення дисидентами правдивої інформації про ситуацію в СРСР зумовило кваліфікування радянською владою її як форму інакодумства та антирадянську пропаганду. Арешт діячів, які поширювали самвидав, зокрема і О. Заливахи, як вважає І. Стасюк, був ударом по дисидентському руху в цілому, хоча повністю перешкодити такій формі діяльності не вдалося. Значення самвидаву, як підсумовує дослідник, полягало у тому, що він «став справжнім духовно-політичним феноменом суспільно-політичного життя УРСР 1960-х – 1970-х рр. та боротьби українських патріотів проти комуністичного тоталітарного режиму» [371, с. 181].

У статті івано-франківського історика Валерія Островського проаналізована варіативність термінології, яка позначалася в історіографії щодо антирадянської опозиції. Дослідник звертає увагу на такі характерні ознаки українського дисидентського руху, як його малочисельність і мирний характер використовуваних методів боротьби. Незважаючи на вказану деталь, В. Островський відзначає, що шістдесятники були вихідцями з усієї території УРСР. Дослідник доводить, що рушійною силою руху опору в республіці була українська інтелігенція, а також молодь, опір яких мав мирний характер, не враховуючи одиничних вчинків самогубства з політичних мотивів. В. Островський сформував бачення негативних наслідків репресій у СРСР для особистого життя представників антирадянської опозиції [341, с. 114]. В. Островський також відобразив спільну діяльність З. Красівського та О. Заливахи на рубежі 1980-х – 1990-х рр. [387, с. 143].

Важливим дослідженням «самвидаву» є праці дослідниці Маріупольського державного університету Олени Мельникової. На думку дослідниці, нелегальна література дисидентів була альтернативним каналом комунікації 1960-х – початку 1990-х рр. в УРСР. До визначальних особливостей «самвидаву» вона відносить: альтернативні канали інформації; альтернативний контент; художньо-публіцистичні жанри журналістики; анонімність автора або оприлюднення імені автора та інших згодних з ним підписантів; нечітку періодичність виходу інформаційного продукту; стихійне розповсюдження або трансляцію заборонених владою текстів; не окреслені кількісно-якісні показники масової аудиторії; використання контрсмислів, контраргументів, рефреймінгу [386, с. 2–3].

Важливою для розуміння неспівставності між радянськими догмами марксизму-ленінізму й українським патріотизмом є праця історика Запорізького національного університету Юрія Каганова. У дослідженні здійснено аналіз процесів витворювання в СРСР т. зв. «радянської людини», що передбачало заборону відхилень від офіційних поглядів та визнання зверхності російської культури. У праці підкреслюється виховання всіх дисидентів у рамках радянської системи. Відображене формування мережі Головного управління таборів

(ГУЛАГ) як засобу «виправлення» осіб, які відзначалися інакодумством. Підкреслюється, що його проявом був у тому числі «буржуазний націоналізм», у якому звинувачувалися дисиденти [317, с. 122–123].

Контекст діяльності О. Заливахи періоду «перебудови» досліджує херсонський історик Ярослав Білик. У полі його уваги перебуває функціонування українських опозиційних товариств, зокрема, Української асоціації національної творчої інтелігенції (УАНТІ), яка видавала журнал «Кафедра». Як констатовано в дослідженні, українська інтелігенція на рубежі 1980-х – 1990-х рр., будучи якісно відмінною за політичними поглядами та ідеологією від радянської еліти, відіграла важливу роль в українському державотворенні [289, с. 10].

Науковий доробок дослідника Василя Деревінського зосереджений на дослідженні українського дисидентського руху крізь призму діяльності одного із його лідерів В'ячеслава Чорновола [300; 301], одного із близьких друзів і однодумців О. Заливахи та функціонування самвидаву. У його працях простежується увага до ролі нелегальної преси, зокрема «Українського вісника», як інструменту політичної мобілізації та поширення ідей національного спротиву [302; 374]. Дослідник також аналізує еволюцію ідей суверенітету в середовищі дисидентів, підкреслюючи їхній вплив на формування державницьких концепцій кінця 1980-х – початку 1990-х рр. [301]. Водночас праці В. Деревінського вирізняються поєднанням політичної історії з інтелектуальною, що дозволяє розкрити як ідейні засади руху, так і практики його функціонування. Зазначені підходи є важливими для дослідження громадської діяльності О. Заливахи, оскільки дозволяють розглядати його як частину ширшого дисидентського середовища та інтелектуального опору радянській системі.

Дослідження дрогобицького вченого Василя Ільницького зосереджені на вивченні соціокультурних процесів у радянській Україні, зокрема впливу ідеологічного контролю й русифікаційної політики на формування особистості. У його статті, спільній із Любомиром Хахулою, розкривається специфіка функціонування творчого середовища в умовах авторитарної системи, а також механізми тиску на митців через інститути партійно-державного контролю [372].

Значну увагу приділено проблемам мовної політики, зокрема явищам двомовності та русифікації в освітній сфері, що розглядаються як інструменти трансформації національної ідентичності [315; 316]. Таким чином, доробок В. Ільницького створює важливе теоретичне підґрунтя для аналізу формування світогляду діячів культури в умовах радянської системи. Це, своєю чергою, дає змогу глибше інтерпретувати процес становлення національної ідентичності та мистецького нонконформізму О. Заливахи в контексті русифікаційної політики СРСР.

Отже, в сучасних працях з історії дисидентського руху бачимо загальний контекст формування дисидентства та протистояння його представників радянському тоталітарному режиму із побіжним відображенням О. Заливахи, здебільшого в подіях першої половини – середини 1960-х рр.

Варто відзначити підгрупу досліджень, у яких відображена загальна інформація про дисидента. Одним із сучасних досліджень про громадську та мистецьку діяльність О. Заливахи є праця івано-франківського письменника та журналіста Дмитра Юсипа, у якій коротко проаналізована суспільна активність окремих відомих дисидентів. Щодо досліджуваної постаті варто відзначити з'ясування тут таких проблем: перешкод громадської діяльності шістдесятника, віднайдення його національної ідентичності, участь у Клубі творчої молоді «Сучасник». Встановлено також специфіку мистецької творчості О. Заливахи, яка, за твердженням автора дослідження, є «прагненням митця дійти до суті, до глибини довколишнього світу» [385, с. 100].

Важливе значення має також дослідження керівниці наукового Центру дослідження проблематики українського шістдесятництва Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (м. Київ) Людмили Тарнашинської, в якому творчість О. Заливахи охарактеризована як яскраве явище української культури ХХ ст. На думку дослідниці, для мистецької спадщини художника притаманний органічний синтез європейських художніх течій і християнських та слов'янських язичницьких мотивів. Як вважає Л. Тарнашинська, на становлення О. Заливахи вплинула атмосфера мистецького пошуку й нонконформізм, яка була притаманна українським шістдесятникам. Відзначається, що, мешкаючи в Івано-Франківську,

художник органічно ввійшов у літературно-мистецьке середовище Києва. Аналізуючи листування О. Заливахи з Аллою Горською, Михайлиною Коцюбинською та іншими дисидентами, дослідниця констатує їх консолідованість у рамках єдиної спільноти зі сталими особистісними зв'язками [384, с. 429–431].

Цінним дослідженням про дисидентський рух у цілому та основні віхи життя О. Заливахи зокрема є енциклопедичний довідник «Рух опору в Україні: 1960–1990», який вийшов у 2010 р., уже після смерті дисидента [97, арк. 1; 376].

Як бачимо, у загальних виданнях про О. Заливаху передусім зроблено акцент на етапах формування нонконформістських поглядів художника в період шістдесятництва.

Відзначимо спеціалізовані праці науковців, де проаналізована громадська активність О. Заливахи. Особисте життя О. Заливахи відображене в дослідженні відомого івано-франківського історика-краєзнавця Петра Арсенича. Дослідник, подаючи коротку біографічну довідку дисидента, відобразив його одруження з Дарією Возняк у контексті громадської діяльності художника. П. Арсенич відзначив, що ця подія дещо полегшила обставини життя О. Заливахи після ув'язнення, оскільки таким чином він мав дім та підтримку власної антирадянської активності [281, с. 124–125]. Зв'язки О. Заливахи з Донбасом, які належать до маловідомих сторінок біографії дисидента, відобразив донецький поет та журналіст Ю. Доценко. Знайомство художника з мешканцем села Дружківки на Донеччині, слюсарем місцевого машзаводу Анатолієм Свердюком, як вважає дослідник, зміцнювало опозиційний рух шістдесятників у мордовських колоніях та підсилювало його цілісність [242, с. 7].

У статті івано-франківського історика Богдана Паски проаналізовано участь шістдесятника в правозахисному русі на початку 1960-х – першій половині 1970-х рр. Історик наголосив на існуванні таких особливостей діяльності О. Заливахи в цей період: поширенні самвидаву (видання творів дисидентів у Радянському Союзі нелегальним способом) й тамвидаву (видання забороненої літератури дисидентів за кордоном), розгляд національного питання з позиції

українського патріотизму, виготовлення української національної символіки. Б. Паска констатував, що арешт О. Заливахи ніяк не вплинув на його активність та опозиційні щодо радянської влади переконання [345, с. 151]. Дослідник констатував, що представник руху опору в УРСР реагував на важливі суспільно-політичні події в СРСР у цілому та дисидентському русі зокрема [347, с. 98]. У дослідженнях історика відзначається також культурна та правозахисна діяльність дисидента в мордовських колоніях. Дослідник вважає, що причиною призупинення громадської діяльності О. Заливахи на початку 1970-х рр. було його фігурування серед об'єктів справи групової оперативної розробки Комітету державної безпеки (КДБ) «Блок», яка була проявом посилення репресивних дій радянського керівництва проти українських дисидентів [345, с. 151].

Окремі аспекти біографії О. Заливахи відображені в статті «Опанас Заливаха і ХХ століття. Унікальний серед художників-шістдесятників» івано-франківської журналістки Галини Литвин. Тут з'ясовано: спогади дисидента про Голодомор та його перебування в Косові як фактор становлення національної ідентичності громадського діяча; причини, хід та наслідки протистояння митця та інших дисидентів із радянською владою; зв'язки між самими шістдесятниками [331, с. 19]. Науковці Ігор Райківський, Олег Єгрешій і Петро Гаврилишин простежили відносини О. Заливахи із шістдесятниками Аллою Горською [351, с. 4–10] та Іваном Світличним [352], а також представлення постаті художника в діаспорній періодиці [353, с. 162–170].

Отже, в дослідженнях, де проаналізована громадська діяльність О. Заливахи, основна увага приділяється здебільшого періоду 1960–1970-х рр., а 1980-і рр. у зв'язку із слабкістю джерельної бази залишаються «білою плямою» в його біографії.

Наведемо також дослідження, в яких проаналізована мистецька діяльність художника. У журналі «Сучасність» за 1994 р. вміщена публікація київського мистецтвознавця, Заслуженого діяча мистецтв України Володимира Підгори «Хутір і антихутір». У ній проаналізована творча спадщина українських художників, у тому числі О. Заливахи, представлених на виставці «Хутір»,

організованій Національною асоціацією мистців у Києві, Львові та Хмельницькому [263, с. 129–137].

Мистецька діяльність О. Заливахи відображена в дослідженнях мистецтвознавиці Карпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ) Олени Волинської. Тут проаналізовано стильові особливості, основні картини, тематику та прийоми, які використовував художник. Найважливішим напрямом студій мистецтвознавиці є релігійна тематика творів живопису та різьбярства [294, с. 114]. На думку дослідниці, основною мистецькою домінантою О. Заливахи є поєднання прийомів західноєвропейських течій та українських фольклорних особливостей [295, с. 129].

Важливим дослідженням, у якому відображена мистецька діяльність О. Заливахи в період ув'язнення в мордовських колоніях, є праця мистецтвознавця Львівської Національної Академії Мистецтв Богдана Мисюги. Дослідник, аналізуючи твори художника у другій половині 1960-х рр., дійшов висновку про переважання жанру екслібрису з метою конспірації. Присвячення екслібрисів товаришам по дисидентському руху, на думку вченого, свідчило про консолідованість опозиції на рівні особистісних зв'язків [336, с. 10]. Відоме також дослідження Василя Ганущака, в якому івано-франківський літературний критик відзначає поєднання загальнолюдських, особистісних та національних цінностей на полотнах О. Заливахи [296, с. 111].

Певний внесок у аналіз мистецької діяльності художника має дослідження івано-франківського мистецтвознавця, члена Національної спілки письменників України Мирослава Аронця. На думку дослідника, «твори Опанаса Заливахи збагатили українську образотворчу культуру ХХ ст. глибиною образного бачення української теми, її філософським трактуванням». Значення дисидента у громадській діяльності, як вважає М. Аронець, полягає в тому, що він став «динамітом руйнівника людиноненависницької совітської імперії» і мав стійкі національні переконання [280, с. 37–41].

Варте уваги також дослідження мистецтвознавиці Університету Короля Данила (м. Івано-Франківськ) Ірини Матоліч, у якому проаналізовані мистецькі твори О. Заливахи, які ввійшли до виставки Музею мистецтв Прикарпаття 26 листопада 2020 р. – найбільшого збору картин митця. На думку дослідниці, твори художника «збагатили українську образотворчу культуру ХХ ст. глибиною образного бачення філософської теми», оскільки вони базуються на знаннях з історії України. У дослідженні також актуалізується питання можливого заснування художнього музею О. Заливахи в Івано-Франківську [334, с. 118].

Мистецька діяльність О. Заливахи також відображена в дослідженнях старшої наукової співробітниці науково-експозиційного відділу Хмельницького обласного художнього музею Людмили Сковерко. Аналізуючи художню творчість митця, дослідниця наголошує на наступних її особливостях: образності творів, різноманітності кольорової гами, досягненні монументальності творів шляхом зображення вертикалей та вражень емоційності постатей, поєднанні традиційних та сучасних прийомів. Л. Сковерко наголошує, що картини О. Заливахи необхідно використовувати для патріотичного виховання сучасної молоді [370, с. 247].

Ще однією дослідницею мистецької діяльності О. Заливахи є мистецтвознавиця Карпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ) Ірина Дундяк. Основними напрямками її дослідження стали: монументальна творчість митця; релігійна тематика його творів; шевченківська проблема в живописі та монументальному мистецтві художника; авторські листівки. І. Дундяк констатує недостатній рівень збереженості монументальної спадщини О. Заливахи, яка піддавалася особливій критиці з боку радянської влади. Щодо релігійної тематики дослідниця відзначає філософський характер полотен та відображення художником власних поглядів на релігійні цінності [306, с. 12].

Акцент на мистецькі погляди О. Заливахи зроблений у дослідженні керівниці Івано-Франківського обласного музею визвольної боротьби ім. Степана Бандери Оксани Романів. Окрім короткої біографічної довідки дисидента тут

проаналізовано причини відмови митця від соцреалізму. Зокрема, відзначається обмеженість стилю мистецтва, сформованого та примусово нав'язуваного в СРСР, та констатується дотримання О. Заливахою європейських течій з огляду на їх близькість до українських традицій згідно з поглядами художника [354, с. 51].

Мистецьку діяльність О. Заливахи також досліджує мистецтвознавиця Карпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ) Ірина Чмелик. Дослідниця, аналізуючи основні творчі прийоми митця, робить висновок про вдале поєднання художником українських національних та європейських мистецьких традицій, що було під забороною в СРСР. На думку мистецтвознавиці, центральною темою творчості О. Заливахи є форми людського буття, тому вона є антропоцентричною. На полотнах митця, як констатує дослідниця, відображені національні та родинні цінності у яскравій стильовій манері [373, с. 133].

Отже, мистецька діяльність О. Заливахи досліджена значно краще, ніж громадська, однак із акцентом на його пізню творчість, що була результатом завершення еволюції світогляду художника в мордовських колоніях.

Отже, наукових досліджень, серед яких переважають мистецтвознавчі, про О. Заливаху відносно небагато, тому існує багато «білих плям» у його життєписі. Незважаючи на це, головними досягненнями дослідників стали: відображення діяльності дисидента в 1960-х – початку 1970-х рр. та причин формування його світогляду; напрацювання щодо основних напрямів здебільшого пізньої творчості художника й актуалізація його мистецької спадщини; висновки про нонконформістський і патріотичний характер дій шістдесятника. В історіографії проаналізоване протистояння дисидента із радянським тоталітарним режимом, який, на думку істориків, заважав суспільному розвитку через репресивний характер. У результаті опрацювання загальних досліджень про дисидентських рух робимо висновок про те, що досліджувана постать логічно вписується в концепцію національно-визвольного руху другої половини ХХ ст. і перебуває на одному рівні з такими дисидентами, як В. Стус, Б. Антоненко-Давидович, А. Горська, В. Чорновіл, В. Мороз та ін.

1.2. Джерельна база

Основними групами джерельної бази є архівні матеріали, спогади О. Заливахи, його рідних та представників руху опору, опубліковані мемуари дисидентів, епістолярні документи, періодичні видання (націоналістична преса в еміграції й самвидав, преса в незалежній Україні) та опубліковані документи.

Неопублікованими джерелами з досліджуваної теми є в першу чергу документи з Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), упорядниками яких були представники радянських каральних органів [8, арк. 65; 9, арк. 98; 381, с. 34]. Незважаючи на їх намагання фальсифікувати справи, варто констатувати значний рівень достовірності інформації у цьому типі джерел з огляду на правдивість свідчень дисидентів під значним моральним і психологічним тиском. З позиції боротьби представників руху опору проти порушення прав громадян у СРСР важлива справа 944 фонду 16 ГДА СБУ. У ній висвітлюються намагання дисидентів перетворити перегляд фільму «Тіні забутих предків» 4 вересня 1965 р. на протест проти арештів шістдесятників. Доцільність вказаного кроку пояснювалася приверненням уваги громадськості до проблеми порушення прав людини та викриття проявів імперських амбіцій у СРСР [5, арк. 253–255].

Показовою щодо намагання радянських каральних органів вплинути на переконання О. Заливахи є справа 946 фонду 16 ГДА СБУ. У ній міститься повідомлення Комітету державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів УРСР ЦК КПУ від 24 лютого 1966 р. Тут вказано факт арешту О. Заливахи 28 серпня 1965 р. за звинуваченнями «в антирадянській агітації і пропаганді». У документі відзначено діяльність шістдесятника з поширення самвидаву, «спрямовану на підриєв і послаблення Радянської влади». Згадана справа цінна з того погляду, що відображає часткове визнання шістдесятником своєї вини як результат психологічного тиску на нього [6, арк. 315–316].

У справі 952 фонду 16 відображені маловідомі факти поширення О. Заливахою самвидаву в першій половині 1960-х рр. Зокрема, висвітлюються зв'язки між досліджуваною постаттю та представником львівського центру руху опору Б. Горинем. Вказана інформація стала результатом ретельного стеження представниками радянських каральних органів за громадською діяльністю О. Заливахи. Вона є цінною з огляду на те, що в жодних документах, авторами яких були дисиденти, не відображена видавнича активність шістдесятника [7, арк. 169–170].

Варто згадати також архівні документи ГДА СБУ в Івано-Франківській області. Надзвичайно важливими в ході дослідження були три томи справи № 37257, де знаходяться матеріали кримінального провадження О. Заливахи. У першому томі міститься постанова про відкриття кримінальної справи художника, призначення слідчих, протокол затримання, постанова про обшук та інші документи, відповідно до яких відбувалася процедура слідства [16, арк. 34]. У другому томі присутні протоколи допитів, обшуків та пояснень шістдесятників та осіб, пов'язаних із О. Заливахою (наприклад, В. Турецького, М. Кухтяк, Г. Недашківської та ін.) [17, арк. 56]. У третьому томі знаходяться документи допитів інших осіб, які були залучені до кримінальної справи О. Заливахи як свідки, зокрема, шістдесятників (А. Горської, В. Мороза, О. Коровая та ін.) та родичів художника (зокрема, його сестри Віри Хорошевої). Як відомо з матеріалів справ, щодо всіх цих осіб було здійснено методи психологічного тиску із метою «перевиховання» [18, арк. 105]. Важливо, що матеріали кримінальної справи дають змогу простежити як формально-процесуальний бік переслідування О. Заливахи, так і реконструювати характер його громадської позиції й коло неформальних контактів у середовищі шістдесятників. Аналіз протоколів допитів засвідчує тенденційність формулювань слідчих органів, спрямованих на криміналізацію культурницької та національно орієнтованої діяльності художника. Водночас свідчення фігурантів справи відображають атмосферу взаємної солідарності та обережності, що була характерною для дисидентського середовища в умовах тиску з боку радянських спецслужб. Таким чином, справа

№ 37257 є вкрай важливим джерелом до вивчення біографії О. Заливахи, а також свідченням механізмів функціонування репресивної системи щодо української інтелігенції в 1960-х рр.

У кримінальних справах проти дисидентів В. Мороза [19] та О. Попович [20] із ГДА СБУ в Івано-Франківській обл., а також М. Гориня, Б. Гориня, М. Зваричевської й М. Осадчого [21; 22] з ГДА СБУ у Львівській обл. міститься інформація про взаємні контакти репресованих осіб із О. Заливахою. Отже, документи архівів СБУ, упорядковані представниками каральних органів, незважаючи на наявність численних ідеологічних штампів, містять інформацію з високим рівнем достовірності з конкретними доказами самвидавної діяльності дисидентів.

Відомі також матеріали з Електронного архіву українського визвольного руху (ЕАУВР), де вміщені документи, які стосуються кримінальної справи О. Заливахи 1965–1966 рр. [23, арк. 2; 37, арк. 1; 38, арк. 1; 39, арк. 1–2; 41, арк. 1; 42, арк. 2–3; 43, арк. 1–3; 44, арк. 1–3; 47, арк. 1–2; 48, арк. 1–2]. У ній присутні джерела, які відображають громадську діяльність дисидента та свідчення, надані внаслідок жорстких та підступних методів КДБ. Незважаючи на це, під час слідства художник не визнав своєї вини повністю та не відмовився від власних переконань [49, арк. 1–3; 50, арк. 2; 52, арк. 1–2; 54, арк. 1–4; 55, арк. 1–3; 58, арк. 1–4; 62, арк. 1–3; 63, арк. 1–2; 64, арк. 1–7; 68, арк. 1–3; 70, арк. 1–3].

Щодо документів із ЕАУВР про кримінальну справу О. Заливахи відзначимо значну кількість протоколів допитів із метою психологічного тиску на шістдесятника [25, арк. 6–7; 79, арк. 1–7; 80, арк. 1–6; 81, арк. 1–4; 82, арк. 1–5]. Цікавими матеріалами до кримінальної справи є фото О. Заливахи [93, арк. 1], рукописна копія вірша Б. Лозовського «Фридрих Энгельс» на бланках Одеської науково-дослідницької лабораторії судової експертизи з позначками експерта [91, арк. 1–2], есе О. Заливахи «Як розмовляють в Києві» (лютий 1965 р.) [92, арк. 1–3], весільний подарунок із зображенням тризуба, створений О. Заливахою для М. Кухтяк [24, арк. 1–2]. Згідно з вищенаведеним можемо зробити висновок про небезпеку критики суспільного устрою СРСР та дотримання поглядів

українського патріотизму для дисидентів [83, арк. 1–5; 87, арк. 1–4; 88, арк. 10; 90, арк. 1; 94, арк. 1–3].

Отже, документи Електронного архіву українського визвольного руху мають такий же характер, як і матеріали архівів СБУ, здебільшого фіксуючи окремі деталі кримінальної справи проти О. Заливахи 1965–1966 рр.

Серед неопублікованих джерел відзначимо документи фонду 1151 Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України), де містяться справи про О. Заливаху. У справі 32 вказаного архівного підрозділу вміщені каталоги виставок художника, де бачимо перелік та зображення окремих творів шістдесятника. Зокрема, присутні матеріали виставок творів художників Тюменської області 1961 р. включно з О. Заливахою та каталог виставки художника 1989 р. в Івано-Франківську [1, арк. 2].

У справі 37 ЦДАМЛМ України є газета «Арго», де присутня інформація про виставку О. Заливахи в Івано-Франківську в 1989 р. У газетній статті вказано, що ця подія є непересічним явищем, яке може сприяти поновленню вражень старшого покоління від виставки картин художника 1961 р. в Івано-Франківську та знайомство молоді з його творчою спадщиною [2, арк. 1]. У справах 38 і 39 знаходяться фотографії художника з його колегами та рідними. Ці документи дають змогу простежити, як змінювався О. Заливаха за весь період життя, отримати інформацію про окремі аспекти громадської й мистецької діяльності О. Заливахи та його можливості особистісних зв'язків із колегами [3, арк. 3; 4, арк. 2].

Як бачимо, документи ЦДАМЛМ України здебільшого стосуються творчості та особистого життя О. Заливахи. Вони доповнюють історіографічну інформацію про мистецьку діяльність художника матеріалами про його ранню творчість.

Низка архівних справ знаходиться в Музеї-архіві і документаційному центрі українського самвидаву при видавництві «Смолоскип» [98, арк. 1; 100, арк. 2; 101, арк. 1; 109, арк. 1; 121, арк. 1; 122, арк. 1; 123, арк. 1; 124, арк. 1; 125, арк. 1; 126, арк. 1; 127, арк. 1; 128, арк. 1–4; 130, арк. 1]. Тут представлені матеріали

діаспорного походження із газет про події, пов'язані з життям та діяльністю О. Заливахи, брошури та біографічні відомості про шістдесятника [131, арк. 1; 132, арк. 1–2; 133, арк. 1; 135, арк. 1; 137, арк. 1; 138, арк. 1; 140, арк. 1; 142, арк. 1; 153, арк. 1]. В архіві також знаходяться картини та листівки художника, листи діяча, його родини та працівників видавництва «Смолоскип» та ін. [107, арк. 1; 113, арк. 1–2; 119, арк. 1–2; 145, арк. 1–2; 146, арк. 1; 147, арк. 1–2; 148, арк. 1; 149, арк. 1; 152, арк. 1].

У цілому архівні документи залежно від авторства є різноманітними за характером сприйняття (наочне та наукове), а також відображають протилежні світоглядні позиції.

Ще одним із видів джерел є періодичні видання. Серед них наводимо націоналістичну пресу в еміграції. До неї належить український суспільно-політичний, літературний і науковий часопис-місячник Організації українських націоналістів (революційної) «Визвольний шлях», заснований у Лондоні в 1948 р. Одним із завдань цього друкованого органу була реакція на суспільно-політичні події в СРСР у цілому та русі опору зокрема, яка передбачала отримання резонансу на Заході [230, с. 1]. У журналі «Визвольний шлях» за 1967 р. опублікована заява О. Заливахи з колонії 5 квітня 1967 р. У документі висвітлене його ставлення до мовного питання в УРСР, яке суперечило національній політиці радянської влади. Дисидент констатував несправедливість репресивних дій керівництва СРСР щодо українських патріотів, які вважалися інакодумцями і «буржуазними націоналістами» [247, с. 1372–1373].

У виданні за 1971 р. відображено процес засудження Валентина Мороза до ув'язнення. У контексті досліджуваної теми в документі відзначається, що для О. Заливахи обставини перебування на волі ускладнилися, оскільки щодо Марії та Дарії Возняк застосовувалися допити для залякування [233, с. 794]. Як бачимо, КДБ на початку 1970-х рр. використовувало щодо О. Заливахи та його близьких жорсткі методи з метою відмови від їхніх патріотичних переконань. У книзі 12 за 1990 р. журналу «Визвольний шлях» було опубліковане інтерв'ю О. Заливахи, в якому відображені маловідомі факти його життя, зокрема, переселення на

Далекий Схід та обставини перебування там, відомості про батьків, атмосфера навчання художника в Ленінградській академії мистецтв [248, с. 1478]. Різних аспектів життєвого і творчого шляху О. Залихвахи стосуються статті в цьому часописі авторства Д. Гриньківа [238, с. 599] й В. Підгори [262, с. 450].

Ще одним зразком періодики, у якому публікувалися самвидав та література дисидентів, є журнал «Сучасність» [271, с. 3]. Журнал спочатку виходив в Мюнхені, а з січня 1992 р. – в Києві [273, с. 5]. Значення видання полягало в тому, що воно відображало духовне життя української діаспори [271, с. 3]. У журналі «Сучасність» за 1966–1967 рр. відображена інформація про арешти дисидентів 1965 р., із якої можемо довідатися про прізвища арештованих, серед яких був О. Заливаха, та терміни позбавлення волі [232, с. 62; 255, с. 64]. У номері за 1969 р. вміщений відкритий лист до Президії Спілки письменників України В. Стуса, у якому літератор засудив репресивні дії радянського керівництва та нав'язування ним поглядів у літературі. Також тут відображена негативна реакція на арешти дисидентів 1965 р., а також умови їх перебування в колоніях. В. Стус відзначив, що, як і Т. Шевченку на засланні, О. Заливасі в період позбавлення волі було заборонено малювати [183, с. 79]. Зміни у вищому партійному керівництві УРСР на початку 1970-х рр., які сильно вплинули на долю дисидентів, відображені у статті 1973 р. [243, с. 80–82]. У виданні за 1989 р. присутня інформація про відзнаку О. Заливахи премією ім. В. Стуса [261, с. 122]. Отже, в цілому націоналістична преса в еміграції містила чимало інформації, яка дискредитувала радянський тоталітарний режим.

До окремої групи джерел про О. Заливаху відносимо дисидентський самвидав. Одним із найбільш вагомих самвидавних органів був журнал «Український вісник», основні особливості якого проаналізовані в третьому розділі роботи. У виданні за 1971 р. висвітлене покарання О. Заливахи за поїздку на похорон Алли Горської. У журналі також відображене стеження радянських каральних органів та міліції за діяльністю О. Заливахи [275, с. 157–159; 339, с. 129]. Доля О. Заливахи в колоніях згадується у публікації С. Шабатури в «Українському віснику» за 1987 р. Тут вказано, що художник шукав будь-яку

можливість, щоб творити в умовах позбавлення волі та заборони малювати, а також дано оцінку цьому факту [276, с. 421–422]. У цілому обмеження, згадані в «Українському віснику», є виявом згубності радянської офіційної ідеології, що заперечувала свободу людини.

Важливим періодичним виданням, яке свідчило про політичну активізацію дисидентів у другій половині 1980-х рр., в тому числі О. Заливахи, є журнал «Кафедра» – науково-популярне та літературно-мистецьке видання, що виходило в 1988–1995 рр. Спочатку «Кафедра» мала характер самвидавного часопису, однак продовжувала видаватися в незалежній Україні [268, с. 7]. Непересічний талант О. Заливахи як художника відзначається у статті в першому номері журналу за 1988 р. Тут відображена актуальність творчої спадщини митця в контексті відмови творити кон'юнктурне мистецтво [258, с. 42–43].

Про активізацію громадсько-політичної діяльності О. Заливахи свідчило видавництво громадсько-літературного альманаху «Карби гір» (ініціатор – дисидент Д. Гриньків) [32; 33]. Його обкладинка була схожою на палітурку журналу «Український вісник». Як і інші видання, завданням редакції альманаху було поширення правдивої інформації про ситуацію в УРСР [194, с. 119–122; 253, с. 48–63]. В альманасі за 1988 р. бачимо інформацію про присудження О. Заливасі премії В. Стуса [239, с. 115]. Варто відзначити згадану статтю Д. Гриньківа про втрату значної кількості творчої спадщини О. Заливахи за 1989 р. (№ 6), вміщену в журналі «Визвольний шлях» за 1990 р., що свідчило про передруковування самвидаву дисидентів українськими націоналістичними й культурними організаціями в еміграції [238, с. 56–57]. Назагал самвидав актуалізував питання, пов'язані з радянською репресивною політикою в СРСР, а також відзначав успіхи дисидентського руху, пов'язані з суспільним визнанням окремих дисидентів та їх культурної спадщини, у тому числі О. Заливахи.

Періоду незалежності України стосується заява колишніх дисидентів за участі О. Заливахи від 2001 р., опублікована в газеті «Українське слово», в якій відображена вимога до Президента України Леоніда Кучми піти у відставку через низький рівень довіри з боку українців. Приводом до вказаного кроку став т. зв.

«касетний скандал», що, на думку представників руху опору, свідчив про причетність лідера країни до загибелі В. Чорновола [252, с. 2].

Достовірними історичними опублікованими документами є спогади самого О. Заливахи про своїх однодумців по дисидентському рухові. На нашу думку, тут присутнє ставлення художника до політичних процесів в СРСР та руху опору зокрема. Відомими є спогади О. Заливахи про Аллу Горську, яка спрямовувала його мистецьку діяльність у 1960-х рр. Як зазначав діяч, художниця віддавала перевагу якісним роботам та настановлювала створювати не «халтуру», а шедеври мистецтва. Саме завдяки Аллі Горській О. Заливаха зумів увійти до середовища шістдесятників [156, с. 164]. Важливим аспектом життя О. Заливахи було його знайомство з літературознавцем Іваном Світличним, яке відображене в спогадах художника. Тут висвітлюється обмін творчим досвідом між обома дисидентами [195, с. 213–218; 196, с. 201–205].

Заслуговують на увагу також спогади О. Заливахи про інших учасників руху спротиву проти радянського режиму – Зеновія Красівського, Олену Антонів, Михайла Сороку, Бориса Антоненка-Давидовича, Ярослава Лесіва, опубліковані у збірці документів у 2025 р. [167, с. 51–62]. У них відображені тісні громадські та особисті взаємини художника з його однодумцями. Судячи із цих матеріалів, вони належали до єдиного тісного кола спілкування, де кожен його учасник був всебічно розвиненою особистістю.

Важливим джерелом є спогади рідних О. Заливахи, зокрема, його доньки Ярини. Вони є досить об'єктивними, достовірними й інформативними, незважаючи на тривалий проміжок часу між подіями, учасником яких він був, та інтерв'ю. Тут бачимо подробиці життя досліджуваної постаті, які не простежуються в жодному іншому документі, серед яких окремі згадки про Голодомор та участь дисидента в акції «ланцюг єдності» 22 січня 1990 р., приуроченій 71-ій річниці з дня Акту злуки Української Народної Республіки (УНР) та Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). Справедливо ідеалізованою є оцінка шлюбу О. Заливахи та Дарії Возняк, який, як вважала їх донька Ярина, був поєднанням східної та західної частин України [205].

Ще одним видом опублікованих джерел є спогади і мемуари представників руху опору. Їх достовірність та інформативність дають змогу об'єктивно дослідити це явище, оскільки їх автори безпосередньо причетні до подій другої половини 1950-х – початку 1990-х рр. Певне значення для розуміння становища в УРСР у другій половині 1950-х – на початку 1990-х рр. має праця В. Мороза «Шістдесяті роки в Україні» (1990). Історик критикує спосіб вирішення радянською владою національного питання, що здійснювалося через зросійщення. Відповідно імперські тенденції в СРСР сприяли асиміляції українців, а також обмеженню прав республік навіть порівняно з земствами в Російській імперії [212]. Важливим джерелом для розвитку українського національного руху в СРСР є спогади в'язня польських тюрем і радянських таборів Д. Шумука [229, с. 352].

Автором спогадів про О. Заливаха, сформованих у цілісне дослідження, є дисидент львівського осередку руху опору Б. Горинь. Окрім відображення фактів із життя художника представник антирадянської опозиції проаналізував процес віднайдення О. Заливахою української ідентичності, який був типовим для всіх дисидентів, оскільки вони були вихованцями радянської системи. Б. Горинь дійшов висновку, що саме адепти руху опору стали проміжною ланкою українських визвольних змагань між «розстріляним відродженням» та періодом незалежної України [191, с. 5]. Певне значення мають спогади члена Національних спілок журналістів та письменників України Т. Марусика. Дисидент наголосив на ставленні О. Заливахи до мовного питання у Радянському Союзі та незалежній Україні, який намагався протистояти звуженню сфер використання української мови [209, с. 10].

Цінними з позиції дослідження перебування О. Заливахи в колоніях є спогади українського дисидента Івана Русина, який був співкамерником художника. У документі відображено послаблення режиму в місцях позбавлення волі у першій половині 1960-х рр. та посилення дисциплінарних вимог у другій половині 1960-х рр. Висвітлено умови праці та відпочинку в мордовських колоніях [221, с. 124]. Висока оцінка патріотичних переконань О. Заливахи присутня в спогадах дружини Валентина Мороза Раїси. Тут відображені зв'язки

О. Заливахи з Василем Стусом, що зумовлювало можливість поширення віршів поета за кордоном [211, с. 59].

У спогадах Одарки Майданської-Ілюк висвітлюються її особисті взаємини з О. Заливахою. Оскільки, як вказує дисидентка, вони були друзями, їхні взаємини будувалися на повній довірі [208, с. 48–49]. Цінна інформація про громадську й мистецьку діяльність художника міститься у спогадах учасників шістдесятницького й дисидентського рухів Романа Корогодського [204, с. 31], Дмитра Гриньківа [194, с. 119–122], Левка Лук'яненка [207, с. 143], Валерія Шевчука [228, с. 155]. У ході дослідження було взято інтерв'ю в осіб, які знали О. Заливаху особисто – дочки Ярини Заливахи [199], а також Богдана Бринського [197], Івана Ципердюка [201], Тараса Прохаська [200], Дмитра Стуса [202].

Варто виділити також спогади історика Володимира Грабовецького. Із цього документа можна зробити висновок про тісне спілкування між обома представниками української еліти [193, с. 80]. Високу оцінку постаті О. Заливахи дав український письменник Юрій Андрухович. Він вважає художника «одним із найвидатніших українських митців нашого століття» [187, с. 227]. Варті уваги також спогади українського журналіста, члена Національної спілки письменників України (НСПУ) й Національної спілки журналістів України (НСЖУ) М.З. Симчича про досліджувану постать. Автор книги акцентував на тривалому періоді життя О. Заливахи без суспільного визнання досягнень його громадської та мистецької діяльності, яка впродовж багатьох років була заборонена радянською владою [226, с. 12].

До мемуарів про дисидентський рух у цілому варто віднести автобіографічний нарис українського математика, літературознавця, члена Закордонного представництва Української Гельсінської групи Л. Плюща. Тут відображені методи антиопозиційних заходів радянської влади [219, с. 132; 267, с. 107]. Маловідомі факти з життя О. Заливахи розкривають мемуари працівника Харківської правозахисної групи В. Овсієнка. Тут представлені спогади про українських дисидентів у цілому і про відносини художника з Євгеном і Майєю Концевичами після його перебування в колоніях [216, с. 382; 217, с. 87]. Отже,

спогади і мемуари у відображенні життя О. Заливахи переважно ідеалізують цю постать, однак назагал є достовірними й інформативними, базуються на критиці радянського режиму й відображають ставлення авторів матеріалів до подій другої половини ХХ ст.

Важливим типом опублікованих джерел для досліджуваної теми є опубліковане листування О. Заливахи з іншими дисидентами. Впродовж тривалого періоду, який збігся із його перебуванням в ув'язненні, художник листувався з Аллою Горською. Художниця морально підтримувала свого колегу. Дисиденти обмінювалися літературою, враженнями від прочитаного, а також поглядами на політичну ситуацію в СРСР та мистецькі погляди [156, с. 164]. На увагу також заслуговує збірник документів у 60-ти томах «Твори» керівника Клубу творчої молоді в Києві Леся Танюка. З позиції досліджуваної теми цінний 26-ий том цього джерела. Тут відображене листування О. Заливахи з Л. Танюком в умовах перебування художника в колонії. У документах керівника Клубу творчої молоді в Києві присутні факти його зв'язків із досліджуваною постаттю і після 1970 р. [172, с. 261]. Як відомо, О. Заливаха в період перебування в мордовських колоніях також листувався із В. Стусом. У другій книзі шостого тому «Творів» дисидента вміщено його лист до художника, у якому висвітлюється позитивне ставлення поета до консолідації дисидентів у місцях позбавлення волі [170, с. 41–44].

Важливим джерелом громадської активності О. Заливахи в 1970-і рр. було листування В. Чорновола з його родичами та художником, опублікованого у «Творах» В. Чорновола. В основному листи стосувалися прохань дисидента надсилати йому матеріальну допомогу й літературу. Характер листів вказує на тісні взаємини між обома представниками руху опору в УРСР [176, с. 631]. Варто відзначити також наявність опублікованого листування О. Заливахи із учасником національно-визвольної боротьби 1940–1980-х рр., художником та музикантом Григорієм Герчаком, яке відбувалося в 1990-х рр., де відображені патріотичні переконання досліджуваної постаті [184, с. 153–154]. Використаний епістолярій свідчить про спільність українських патріотичних поглядів дисидентського кола,

до якого належав О. Заливаха. Завдяки темам листування можемо констатувати високий рівень освіченості колег згаданої постаті та тісні особисті зв'язки між ними.

Ще одним різновидом джерел є опубліковані документи, які поділяються на такі різновиди: 1) праці дисидентів; 2) інтерв'ю; 3) збірники опублікованих радянських документів і матеріалів правозахисного руху; 4) альбоми та каталоги з картинами художника.

Важливим видом опублікованих документів є праці дисидентів. Зокрема, твір В. Чорновола «Лихо з розуму (портрет двадцяти «злочинців»)» відображає життєвий шлях та громадську діяльність двадцятьох дисидентів, арештованих кагебістами в 1965 р. У вказаній праці представник руху опору проаналізував суспільну активність О. Заливахи до його ув'язнення та репрезентував неповний каталог робіт художника [185, с. 406]. Ще однією працею В. Чорновола є «Правосуддя чи рецидиви терору?», у якій дисидент засуджує незаконність перебування представників руху опору в колоніях. Він також критикує радянські репресивні методи щодо шістдесятників (в т. ч. О. Заливахи), які мали насильницький характер [186, с. 79–82].

Інформативним джерелом із досліджуваної теми є інтерв'ю. Цінними серед них є ті, які надав О. Заливаха В. Овсієнкові для Харківської правозахисної групи. На основі спогадів громадського діяча бачимо процес віднайдення шістдесятниками власної ідентичності шляхом вивчення української мови та історії; перешкоди реалізації художника, які нав'язав радянський тоталітарний режим; відображені причини і прояви гальмування розвитку української духовності в період незалежної України; присутні дитячі спогади та згадки про студентські роки художника [214, с. 74]. У журналістських інтерв'ю також відображені умови продовження громадської діяльності О. Заливахи в мордовських колоніях, що полягали у нових знайомствах із представниками руху опору в СРСР, що поглибило консолідацію дисидентів із різних республік [188, с. 146–150; 259, с. 8]. О. Заливаха покладав сподівання на молоде покоління співвітчизників щодо розвитку української культури, що мала стати візитною

карткою України у всьому світі [272, с. 14]. Отже, в інтерв'ю відображено погляди О. Заливахи на майбутнє в Україні та на формування національної ідентичності українців шляхом мистецтва. Ця інформація доповнює достовірні дані про життя дисидента, які все ж іноді є хронологічно неточними.

Ще одним видом джерел є опубліковані збірники документів. Важливе значення для формування поглядів щодо дослідження розправи щодо О. Заливахи мають документи і матеріали Української Гельсинкської групи (УГГ), видані в 1983 р. в Торонто (Канада). Їх зміст свідчить про несправедливість арешту шістдесятника, оскільки методи радянських каральних органів заперечували положення Конституції СРСР [173, с. 25]. Спроби дисидентів змінити ситуацію в СРСР у результаті протестів відображені в опублікованому збірнику документів «Українська інтелігенція під судом КГБ». Зокрема, цінним для досліджуваної теми є клопотання С. Параджанова, В. Кирейка, П. Майбороди, Л. Серпіліна, Л. Костенко, І. Драча та О. Антонова в жовтні 1965 р. до ЦК КПУ та ЦК КПРС. У ньому зафіксовано факт незаконних зловживань радянської влади щодо арештованих дисидентів і висунуто вимогу організувати відкрите судове провадження [174, с. 187–188].

Важливими є також джерела, вміщені у збірнику документів «Судовий процес Валентина Мороза: розсекречені матеріали». Видання базується на використанні справ із ГДА СБУ, авторами яких були представники КДБ. Документи характеризуються достовірністю та інформативністю даних про розправу над дисидентом В. Морозом та протестів на його захист. Зокрема, опубліковано заяву О. Заливахи на підтримку засудженого політв'язня [171, с. 628].

Серед опублікованих збірників документів відоме також видання «Політичні протести й інакодумство в Україні», в якому вміщені антидисидентські вказівки радянської влади. У книзі присутні джерела, спрямовані на придушення навіть найменших проявів опозиції, що зберігаються в ГДА СБУ. Серед них відзначаємо повідомлення КДБ СРСР до ЦК КПУ від 2 липня 1968 р. про листівку членів організації «Молоде Полісся» в Житомирі, в

якій висвітлено негативну реакцію радянських каральних органів на протест проти арештів дисидентів С. Караванського, О. Заливахи та В. Чорновола в 1965 р. [168, с. 199]. Опублікованим документом радянського походження також є звіт про результати роботи органів КДБ за 1969 р. від 19 січня 1970 р. У джерелі вміщена інформація про оперативні сили органів держбезпеки в УРСР. У документі вказується, що радянські каральні органи також займалися добуванням інформації про рух опору в республіці, а також присутня коротка статистика про діяльність дисидентства [348, с. 56–58]. Назагал збірники документів репрезентують антагонізм поглядів радянської влади та дисидентів на політичну ситуацію в СРСР.

Джерелами для дослідження мистецької діяльності О. Заливахи є альбоми та каталоги з картинами художника. Зокрема, першим виданням, яке в основному охоплює творчий спадок митця, є альбом, який упорядкував Б. Мисюга. Він є спробою поєднати ілюстрований матеріал творчості О. Заливахи з нарисами про історію та характер формування творчої особистості художника. При підготовці видання використано репродукції творів із музейних збірок та приватних колекцій Івано-Франківська, Львова, Києва, Філадельфії та Нью-Йорка [164, с. 3]. Схожим до нього є альбом творів О. Заливахи за редакцією М. Аронця, досягненням якого є включення до видання ранніх картин художника [157, с. 15]. Відомий також каталог персональної виставки О. Заливахи за 1989 р., яка була другою виставкою художника в Івано-Франківську в радянський період. У ній були присутні твори митця з жанрів малярства, графіки, різьблення та вироби з кераміки. Всього на виставці було 146 найменувань творів О. Заливахи [166, с. 12]. Альбоми та каталоги з картинами художника дають можливість простежити еволюцію його творчості не шляхом наукового аналізу, а безпосереднього знайомства з мистецтвом.

Мистецька діяльність художника частково представлена в документах органів місцевої української влади. Мозаїчного панно О. Заливахи в кафе «Білий камінь» в Івано-Франківську як мистецької пам'ятки стосується рішення Івано-Франківської обласної ради в 2008 р. Відповідно до документа воно було взяте на

облік як об'єкт української культурної спадщини. Відповідно завданням місцевої влади стало збереження цієї пам'ятки [266, с. 138].

Отже, джерельна база доповнює історіографічні дані про О. Заливахи. Умовно розмежовуючи джерела радянського походження та авторства дисидентів, робимо висновок про необхідність критичного аналізу архівних джерел СБУ та Електронного архіву українського визвольного руху з огляду на фальсифікованість кримінальних справ О. Заливахи та наявність ідеологічних штампів у документах. Натомість в архівах ЦДАМЛМ України та Музеї архіві видавництва «Смолоскип» відзначаються здебільшого документи про мистецьку та особисту діяльність О. Заливахи та джерела, в яких відображена необхідність формування української національної ідентичності. Досить контраверсійною є група опублікованих збірників документів, оскільки вони репрезентують погляди як радянської влади, так і дисидентів щодо майбутнього СРСР. У матеріалах авторства дисидентів є багато інформації про критику радянського тоталітарного режиму та його репресивних дій щодо представників руху опору, зокрема, щодо О. Заливахи, однак найбільше вона присутня в самвидаві. У таких опублікованих документах, як спогади, мемуари, епістолярій та інтерв'ю зосереджується увага на особистих зв'язках художника та його ставлення до культурних процесів в УРСР у другій половині ХХ ст. Незважаючи на незначні хронологічні неточності цих матеріалів, вони є достовірними та інформативними.

1.3. Методологія наукової роботи

Методологія – це сукупність загальнонаукових і спеціальнонаукових методів, принципів, напрямів і парадигм дослідження, які використовуються в науці. Без цих засобів дослідження неможливо сформулювати об'єктивне уявлення про історичний процес у цілому та життєвий шлях О. Заливахи зокрема.

Для досліджуваної роботи характерне застосування парадигм – концептуальних основ у науці, які диктують шляхи її розвитку; сукупності наукових теорій, які є в основі наукових уявлень на певному етапі історичного

розвитку. У радянський період існувала формаційна парадигма, яка виникла на основі сприйняття історії на основі ідеології марксизму-ленінізму. На сучасному етапі відбувається критика відповідної парадигми як неефективної для періодизації історії та дослідження історичного процесу. Натомість прихильники цивілізаційної парадигми прагнуть всебічно аналізувати історичний процес на основі культурних досягнень людства й міжлюдських відносин та критикують формаційну парадигму за недотримання принципу всебічності та належності людей до спільнот, які сформувалися за хронологічним та територіальним критеріями. За рахунок відкриття широкого поля досліджень стали можливими міждисциплінарні студії та вивчення заборонених раніше тем у країнах Центрально-Східної Європи.

Досліджувана тема з позиції цивілізаційної парадигми відповідає вченню А.-Дж. Тойнбі про людські спільноти, згідно з яким УРСР та сучасна Україна належать до православної цивілізації. Історична доля нашої країни в минулому залежала від розташування території на периферії східної частини Європи, що визначило її належність до православної церкви; контактність цієї зони з азійським світом [298, р. 4003–4005]. На думку О. Заливахи, українська культура як складова культури країн Східної Європи є однією із найдавніших надбань людства, корені якої беруть свої витoki ще в первісній епосі. Відповідно, східні слов'яни запозичили лише окремі елементи візантійської культури, відносно якої їхня культурна спадщина не була спадкоємною. У цілому суспільні та мистецькі погляди О. Заливахи в контексті цивілізаційної парадигми є прогресивними і відзначають особливості ідентичності українців у рамках окремої територіальної спільноти.

Напрямок дослідження – це сфера науки, в якій проводяться наукові пошуки. Основними напрямами згаданої теми є історичне й мистецьке краєзнавство та біографістика. Краєзнавство як напрямок є локально-історичним, тобто досліджує обмежену територію (регіон), окремі населені пункти, персоналії, соціальні верстви. Завдяки краєзнавству можна відобразити специфіку їх розвитку та вплив на них глобальніших історичних явищ. На окрему увагу заслуговує мистецьке

краєзнавство, яке в рамках досліджуваної теми пов'язана із глобальнішими процесами самоствердження нації та виокремлення унікальності української культури [350, с. 108–113]. Вказані аспекти мистецького краєзнавства характеризують діяльність О. Заливахи, оскільки його художня творчість зумовила не лише розвиток українського мистецтва, а й національної ідентичності українців.

Ще одним напрямом дослідження, в рамках якого можна аналізувати громадську і мистецьку діяльність О. Заливахи, є біографістика – теорія, методологія, історіографія та джерелознавча база створення біографій. Теорія та методологія укладення життєписів відзначають не лише основні віхи життя О. Заливахи, а й його творчість, обставини його громадської та мистецької діяльності, особистого життя, вшанування його пам'яті. Іншими словами, в рамках біографістики використовується принцип всебічності розкриття теми. При аналізі постаті О. Заливахи використана сукупність джерельної бази та історичних праць, яка проаналізована у вказаній роботі.

Принципи – це вихідні положення, правила, що виникли шляхом об'єктивного осмислення певних процесів чи явищ, на основі якого відбувається формування наукового досвіду [333, с. 90]. Будь-яка дослідницька робота неможлива без використання принципів історизму, об'єктивності, системності, всебічності, понятійного.

У роботі застосовано принцип історизму – дослідження будь-якого явища в історії шляхом виявлення особливостей його створення та розвитку, причин та специфіки. Відповідно до вказаного принципу історію необхідно розглядати як процес, а події аналізуються в його рамках. За допомогою принципу історизму можна встановити відмінності досліджуваного періоду від попередніх та наступних [313, с. 52; 333, с. 90]. Відповідно до принципу історизму досліджувана тема передбачає аналіз таких процесів, як Голодомор, деєсталінізація, неосталінізм та «перебудова», від яких залежали події в СРСР. У роботі виявлені особливості руху опору в другій половині 1950-х – на початку 1990-х рр. та українського національного відродження як його складової. Встановлено специфіку

національно-визвольного руху українців на різних етапах у контексті досліджуваної теми, зокрема, констатовано спадкоємність шістдесятництва щодо еліти «розстріляного відродження», однак відзначено вищий рівень єдності українців у 1960-і рр., ніж у 1920-і рр.

Написання досліджуваної роботи неможливе без використання принципу об'єктивності, який означає, що дослідження має бути написане не на основі власних переконань, а шляхом аналізу фактів та документів. Згідно з визначенням Поля Рікера «об'єктивним є те, що опрацьоване, впорядковане, осмислене завдяки застосуванню методичної думки, а отже, й доступне, внаслідок цього, для зрозуміння». При цьому дослідник має використовувати сучасні йому наукові досягнення та творчий підхід шляхом використання відомих йому методів [333, с. 90–91]. Для доведення хибності радянських наративів принцип об'єктивності використовується шляхом застосування та аналізу як радянських (із архівів СБУ) документів, так і джерел, авторами яких стали дисиденти. У документах відображені методи антиопозиційних заходів радянської влади, які на основі сучасних історіографічних концепцій варто вважати незаконними.

Принцип системності означає охоплення дослідження як цілої системи. Щодо діяльності О. Заливахи варто відзначити, що вона є цілісним історичним явищем, яке має громадсько-політичну та мистецьку складові, початок яких припадає на юнацький період життя дисидента. У складі цієї системи є також дитячі спогади художника й віднайдення ним української ідентичності та мистецьких переконань. Як бачимо, шляхом використання принципу системності можна проаналізувати еволюцію особистості, переконань, методів громадської активності та прийомів мистецької творчості О. Заливахи.

Принцип всебічності передбачає всебічне охоплення явища з метою виявлення його сутності і багатоманітності його зв'язків з історичним світом [333, с. 92]. Його використання в досліджуваній темі пов'язане із всеохопним аналізом постаті О. Заливахи, починаючи від відображення його дитинства й юності, які були початком його особистісного становлення, і завершуючи його громадською й мистецькою активністю не лише в радянський період, а й у хронологічний

проміжок формування незалежної України. Всебічність аналізу вказаної проблеми полягає в тому, що в роботі з'ясовані не лише події життя дисидента та історичні процеси, характерні існуванню СРСР, а й особливості переконань постаті, які стосувалися суспільного життя країни та мистецьких поглядів художника.

Для концептуального відображення вказаної теми необхідне використання понятійного принципу. Для нього характерна перевірка коректності застосування термінології, зокрема, для збереження принципу історизму, оскільки вона має позначатися з позиції епохи. Важливою проблемою використання понятійного принципу є термінологія, яка позначається щодо дисидентського руху в СРСР. Наприклад, Л. Алексєєва та Г. Касьянов застосовують терміни «інакомислення», «рух інакомислячих»; І. Лисяк-Рудницький, Ю. Зайцев, В. Баран, О. Бажан, Б. Захаров – «дисидентство», «дисидентський рух»; Ю. Зайцев, Ю. Данилюк і О. Бажан – «опозиція»; «опозиційний рух»; Г. Касьянов – «опір», «рух опору»; А. Русначенко – «національно-визвольний рух»; Ю. Зайцев – «рух проти режиму». Послугування дослідниками термінами мають контекстуальний характер. Наприклад, Б. Захаров вважає, що «інакомислення» переростає в «дисидентство»; О. Бажан констатує, що поняття «дисидентство» є загальним для «національно-визвольного руху»; Я. Секо виводить шістдесятників за межі культурництва і т.д. [341, с. 112].

На думку В. Островського, більш широкими поняттями, які окреслюють дисидентство, можуть бути «інакодумці» – ті, які дотримуються «не таких поглядів, як усі»; «нонконформісти» – які не сприймають «пануючі у суспільстві погляди»; «дисидент» – «не згодний з ідеологією, пануючою у країні, суспільстві». Разом з тим поняття «інакодумці» не завжди переростає в діяльнісний опозиційний рух або рух опору, який позначається як «протидія кому-, чому-небудь» [341, с. 112–113].

Важливим у досліджуваній роботі є застосування загальнонаукових методів. Серед них варто назвати індукцію – перехід від часткового до загального. Вагомим прикладом використання цього методу в досліджуваній роботі є відображення інформації про виживання О. Заливахи в період Голодомору, де

проаналізоване дитинство художника з погляду становища українців в цілому в 1932–1933 рр. Протилежним до нього методом є дедукція – перехід від загального до часткового. Найяскравіше він представлений у рамках переліків громадських діячів, які були представниками руху опору, як і О. Заливаха.

Варто також відобразити використання аналітично-синтезних методів. Серед них виділяється аналіз, який є поділом певного явища на складові. Він застосований при відображенні становища населення СРСР у 1960-х рр., а також позиції дисидентів, зокрема, досліджуваної постаті та літературознавця І. Дзюби, виокремлення мистецьких жанрів. Ще одним методом згаданої групи є синтез – формування єдиного цілого з певних складових. За допомогою вказаного методу стало можливим відображення різних етапів громадської діяльності О. Заливахи.

Серед загальнонаукових методів у роботі представлений логічний. Він забезпечує науковість викладу, який є особливістю правильності історичного мислення дослідника. Шляхом використання логічного методу став можливим аналіз біографії О. Заливахи у хронологічній послідовності, починаючи з дитинства й завершуючи громадською активністю в незалежній Україні. Особливістю логічного методу також стало правильне використання термінології, доведення правдивості історичних фактів, відображених у джерелах, та спростування наративів радянської та сучасної російської пропаганди.

Спеціально-історичні методи – це методи, які використовуються в історичній науці. Першим із них є проблемно-хронологічний – метод, що застосовується при дослідженні певної проблематики в рамках конкретних хронологічних етапів. Обрана тема дослідження стосується періоду життя О. Заливахи (1925–2007 рр.), впродовж якого змінилося декілька етапів існування СРСР, які в цілому характеризувалися всеохопним контролем життя суспільства і в 1953–1964 та 1985–1991 рр. мали більш ліберальний характер; а також національно-визвольного руху, який у період дисидентства характеризувався мирними методами та метою – здобуттям незалежності України шляхом нагадувань про існування декларативних прав УРСР.

Окрім загальних питань, що стосуються дисидентства, проблемно-хронологічний метод дає можливість хронологічного розмежування таких періодів громадсько-політичної діяльності досліджуваної постаті: участі О. Заливахи в русі шістдесятників (1962–1965 рр.), його активності в мордовських колоніях (1965–1970 рр.), після виходу з ув'язнення до розпаду СРСР (1970–1991), а також у період незалежної України (1991–2007 рр.).

Написання досліджуваної роботи урізноманітнює застосування порівняльного (компаративного) методу, який використовується при порівнянні певних подій та явищ. У досліджуваній роботі здійснюється компаративний аналіз нової економічної політики та Голодомору як подій, що вплинули на подальше життя О. Заливахи. У вказаному контексті відображено відхід від будівництва соціалізму в період нової економічної політики (непу) та повернення до нього в період перебування при владі Сталіна, який збільшив масштаби репресій у СРСР. Також здійснюється порівняння двох хвиль арештів дисидентів у 1965 та 1972 рр. При цьому констатується проходження О. Заливахи в обох із них, однак лише в результаті першого з них його було позбавлено волі, а в ході другого проти нього та його рідних було використано методи залякування з метою «перевиховання».

Відображення діяльності О. Заливахи неможливе без використання системного аналізу. Шляхом застосування вказаного методу життя досліджуваної постаті можна сформулювати в єдиній системі, у рамках якої проаналізовані історичні явища та процеси в спільному контексті. Життя, діяльність та погляди О. Заливахи є складовою єдиної системи, крізь призму якої можна відобразити специфіку радянського тоталітарного режиму на різних етапах та перебіг національного руху. Відповідно в роботі проаналізовано ставлення цієї постаті до вказаних явищ та її місце в них.

Ще одним методом є типологізація, яка дає змогу дослідити історичні процеси і явища на певній території та класифікувати їх [333, с. 95]. Шляхом використання вказаного методу дисидентський рух можна поділити на такі різновиди: в суспільно-політичному житті – визвольний (національно-

визвольний), демократичний, правозахисний, за повернення на батьківщину та інші рухи; в соціально-економічному – страйковий, робітничий, альтернативний профспілковий рухи; в духовному – рухи за реформування православ'я, легалізацію Української греко-католицької церкви, збереження протестантських та нехристиянських конфесій; у сфері культури – «шістдесятництво», творчість у місцях позбавлення волі, умовні рухи «сімдесятництво» та «вісімдесятництво» [341, с. 114].

Невід'ємним методом дослідження обраної теми є метод структурно-діахронного аналізу – вивчення послідовних процесів, які перебувають у полі уваги проблеми. Зокрема, важливими складовими життєвого шляху О. Заливахи, що складаються з низки досліджуваних подій, які відбуваються в контексті певних процесів, є період дитинства, навчання в Академії мистецтв у Ленінграді, участі в шістдесятницькому русі, перебування в колоніях, етап діяльності в 1970-ті – 1980-ті рр., громадська активність у період незалежності України. Аналіз вказаних процесів неможливий без відображення історичних явищ у загальному контексті.

Важливим є генетичний метод, за допомогою якого досліджується розвиток історичного процесу, з'ясовуються його причинно-наслідкові зв'язки та закономірності [333, с. 95]. Шляхом його використання можна з'ясувати причини формування опозиційного руху в СРСР, яке стало можливим після проголошення ліквідації «культу особи» Сталіна. Також за допомогою вказаного методу відзначаємо особливості дисидентського руху та власне громадсько-політичної та мистецької діяльності О. Заливахи. Генетичний метод дає змогу констатувати розпад Радянського Союзу як результат проявів опозиції в країні.

У вказаній роботі також застосований ретроспективний метод, який відображає цілісну картину в рамках вказаної теми. Відповідно до цього прийому досліджувана постать заслуговує на всебічне відображення. Зокрема, ґрунтовно проаналізовані всі періоди як громадської, так і мистецької діяльності О. Заливахи, а також особливості світогляду та мистецьких поглядів. Життєвий шлях та діяльність дисидента відображена в контексті протистояння радянського

тоталітарного режиму та руху опору, тому в дослідженні констатовані як значення художника в подіях 1960-х – 1980-х рр., так і можливості впливу на політичні події в незалежній Україні, а також роль постаті в українському мистецтві.

Біхевіористський підхід – це метод, за допомогою якого досліджуються поведінкові особливості спільнот на певних історичних етапах. Оскільки досліджувана робота стосується періоду існування СРСР, варто відзначити існування двох еліт на території цієї країни: національних, які намагалися здобути незалежність власних країн; та радянської, яка прагнула побудувати комунізм на засадах суспільної рівності та проводила асиміляційну національну політику. Їх антагонізм полягає в невідповідності ідеї незалежних національних держав на радянському просторі офіційній комуністичній доктрині в СРСР, яка засуджувала «інакодумство» як прояв відхилень від ідеї «радянської людини». О. Заливаха можна вважати представником саме національної еліти українського народу.

Аналіз змін в історичних процесах та явищах, які стосуються вказаного дослідження, потребує використання історико-еволюційного методу. Вже згадувалося про специфіку українського національного руху та радянського тоталітарного режиму на різних історичних етапах. Історико-еволюційний метод у рамках досліджуваної теми також передбачає аналіз еволюції мистецтва О. Заливахи шляхом формування ідей національності, особистості та вселюдськості; змін методів громадської діяльності в різні періоди активності дисидента; висловлювання переконань діяча на певних етапах діяльності.

До окремої групи належать використані в роботі джерелознавчі методи, які є невід’ємними складовими в ході роботи з джерелами. Першим методом цієї групи є метод польових досліджень. Він використовувався під час фотографування полотен О. Заливахи для унаочнення дослідження. Тут також використовувалися окремі спогади (інтерв’ю) очевидців подій або осіб, пов’язаних із ними.

Другим джерелознавчим методом є критичний. Він використовувався при аналізі джерельної бази теми. Особливо помітним є застосування критичного

методу в ході роботи з джерелами з Галузевого державного архіву СБУ, оскільки кримінальна справа О. Заливахи була сфальсифікованою, відповідно була велика вірогідність спотворення фактів у документах. Незважаючи на це, у цілому архівні джерела є цінними з погляду нерозповсюдження фактів, відображених у них, в інших документах. Критичний метод також допоміг уникнути впливу радянських та сучасних російських пропагандистських наративів.

Отже, методологія дослідження базується на використанні методів, підходів, парадигм і принципів дослідження. Цінною з позиції методології досліджувана тема є через використання різних напрямів дослідження – краєзнавства, в тому числі мистецького, а також біографістики. Відповідно до врахування цивілізаційної парадигми можливий аналіз постаті О. Заливахи в контексті віднайдення його українського світогляду. Шляхом використання принципів дослідження здійснено аналіз періоду другої половини ХХ ст. з погляду досліджуваної теми, а також створено умови для об'єктивного дослідження в цілому. При застосуванні загальнонаукових методів стало можливим відображення біографії О. Заливахи у хронологічній послідовності та логічний виклад теми. Завдяки спеціально-історичним та джерелознавчим методам розширюються можливості дослідження окремих хронологічних етапів життя дисидента та їх порівняння.

Підсумовуючи перший розділ, констатуємо, що аналіз історіографії, джерельної бази та методології теми спрямований на встановлення реальних фактів, які стосуються життя О. Заливахи та є складовою історичного процесу в цілому.

В історіографії відображення біографії досліджуваної постаті здебільшого відбувається через контекст подій, які вплинули на долю О. Заливахи. Дисидент в історичних дослідженнях вважається типовим вихованцем радянської системи, як і всі шістдесятники, які віднайшли власну ідентичність завдяки зверненню до спадщини «розстріляного відродження». В історіографії сукупність таких фактів вважається початком протистояння невеликої групи дисидентів радянській владі. Постать О. Заливахи в історичних дослідженнях оцінюється як у контексті руху

опору, так і в рамках власного громадського та мистецького становлення як непересічна особистість, яка не піддалася репресивним діям радянської влади. Нонконформізм дисидента, як бачимо в дослідженнях, переріс у більш активні громадські дії, однак найбільш очевидно це проявилось в його мистецьких творах. Прогалиною в історіографії є участь О. Заливахи у подіях 1972–2007 рр., однак вона компенсується значною кількістю одиниць джерельної бази та аналізом історичного процесу цього періоду в цілому.

Джерельна база досліджуваної теми є різноманітною за типом джерел, які умовно варто розділяти на документи авторства дисидентів та радянського походження. Приховування архівних документів в СРСР зумовлювало труднощі дослідження «білих плям» в історії, серед яких і особливості життєвого шляху О. Заливахи в радянський період. Незважаючи на це, завдяки використанню джерел радянського походження нам відомі результати методів каральних органів СРСР проти дисидента. Різноманітність джерел авторства дисидентів, які стосуються різних періодів активності представників руху опору, дає змогу опиратися на масив низки достовірних фактів. Їх взаємопов'язаність зумовлює можливість отримання цілісної картини про біографію О. Заливахи та усунення «білих плям» в історії.

Об'єктивність та всебічність дослідження є завданнями методології, яка використовується в досліджуваній темі. У роботі відображене спрямування на з'ясування істини в рамках дослідження, яка полягає у твердженнях про упереджене ставлення радянської влади до дисидентського руху через загрозу створення опозиції та логічність тез дисидентів про імперськість характеру радянського тоталітаризму. Також тут присутні властиві історичній науці причинно-наслідкові зв'язки в рамках аналізу загальних процесів, які відбувалися в СРСР. У цілому дослідження має проблемно-хронологічний характер, оскільки відображає всебічність громадської та мистецької діяльності О. Заливахи з акцентом на актуальність його суспільного визнання та є логічно періодизованим.

РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ОПАНАСА ЗАЛИВАХИ

2.1. Раннє дитинство і юність

Дитинство і юність Опанаса Заливахи, як і все його подальше життя до проголошення незалежності України, проходило в умовах радянського тоталітарного режиму, основними особливостями якого в суспільно-політичному житті СРСР стали всеохопний контроль над суспільством, монополія комуністичної партії на владу, репресивні засоби утримання влади. Доля майбутнього дисидента значною мірою залежала від політичної кон'юнктури. Оскільки радянська влада не визнавала інших поглядів, окрім офіційної доктрини марксизму-ленінізму, дисидент і художник впродовж тривалого періоду не мав можливостей сповідувати українські національні культурні цінності.

Опанас Іванович Заливаха народився 26 листопада 1925 р. в селі Гусинка на Харківщині (нині Куп'янського р-ну Харківської обл.) [384, с. 428]. Цю дату народження йому записали на медогляді, коли він згодом приїхав із сім'єю на Далекий Схід, тому вона вважається загальноприйнятною, але приблизною [214, с. 74]. Члени його родини були млинарями і столярами, постійно переїжджали, в період Російської імперії вони не були кріпаками. Його батько, Іван Заливаха, був сільським ковалем. Слідчий О. Заливахи, вишукуючи «політично компрометуючі» біографічні факти, виявив, ймовірно, на основі свідчень односельчанина Максименка, що батько митця був старостою села при уряді Центральної Ради в часи Української революції. У 1929 або в 1930 р. Івана Заливаху несподівано заарештували і відвезли в районну в'язницю. Коли мати йшла туди на побачення, то взяла з собою Опанаса, і йому на все життя запам'яталася пострижена батькова голова і заросле обличчя. Через декілька місяців Івана Заливаху випустили [191, с. 5]. Тоді батько дав хлопцеві яйце, розмальоване олівцем. Пізніше, коли О. Заливаха був у Карпатах, він згадував про цей випадок, і тоді із глини виліпив відображення батька [248, с. 1478]. Мамою

дисидента була Заливаха (Пащенко) Єфросинія Захарівна, вона померла на Далекому Сході в 1943 р., у віці 38 років [214, с. 76].

В О. Заливахи були два брати – Василь (1920 р. народження) і Микола (1923 р. народження), які залишилися проживати на Далекому Сході, і сестра Варвара, яка згодом жила в Москві. Після переїзду О. Заливахи до м. Ленінград (нині Санкт-Петербург, Російська Федерація (РФ)) вони продовжили листування. Спочатку художник писав листи російською мовою, але відколи він добре вивчив українську мову, писав нею. О. Заливаха надсилав на Далекий Схід братові Миколі українські книжки, зокрема, твори Василя Стефаника. Однак брат відписав, щоб митець не відправляв їх, оскільки в результаті в нього виривалися українські слова на уроках. Незважаючи на те, що брати говорили російською мовою, вони, на думку О. Заливахи, зберегли пам'ять роду, особливо Василь. Під час поїздки в Харківську область він зумів показати хату, де народився [214, с. 73]. Брати, на відміну від О. Заливахи, пристосувалися до радянського режиму: Василь проживав на станції Гальонки Приморського краю і працював механіком у бурякорадгоспі. Микола також проживав у Приморському краї і працював директором вечірньої школи робітничої молоді. Обидва брати були членами КПРС. Окрім братів, О. Заливаха мав сестру Віру (по чоловікові Хорошева) 1930 р. народження, яка згодом проживала в Москві [49, арк. 163–164].

Народження О. Заливахи співпало із періодом відходу радянської влади від комуністичних перетворень, яке дістало назву нова економічна політика (неп). У контексті вказаної теми достатньо проаналізувати особливості нової економічної політики в сільській місцевості. Вона розпочалася заміною продрозкладки продподатком на X з'їзді Російської комуністичної партії (більшовиків) (РКП(б)) 15 березня 1921 р. Розмір продподатку був зменшений порівняно із продрозкладкою, що дозволяло селянам використовувати залишки продукції для потреб господарств. Сутністю непу було встановлення ринкових відносин між державною промисловістю та приватновласницькими селянськими господарствами [278, с. 55; 328, с. 170–177].

Голодомор 1932–1933 рр. був наслідком сталінської політики примусової колективізації, яка передбачала відхід від непу, була джерелом індустріалізації і характеризувалася переходомі землі із приватної власності в державну [308, с. 118; 314, с. 47]. Через хлібозаготівлі спостерігався дефіцит хліба в селі, вони продовжувалися в умовах голоду, що свідчить про геноцид українців шляхом цілеспрямованої політики радянської влади [293, с. 56; 323, с. 113; 327, с. 183–243; 342, с. 60–65]. Опанас Заливаха був носієм спогадів про Голодомор 1932–1933 рр. Він у пізніших інтерв'ю згадував про хлібозаготівлі в рідному селі. Одного разу привезли мертвого сусіда Ковальчука, який не вступав до колгоспу і, ймовірно, возив людей на коні з возом. У Заливах тоді забрали корів та курей. Батько брав Опанаса на роботу молотити вдень і вночі, а потім везти хліб у ящиках до станції. О. Заливаха пригадував Святвечір, коли сім'я варила кутю без меду. Щоб дістати хліб і прогодувати сім'ю, батько міняв речі, вишиті на швейній машинці, на сухарі, а також викопував буряки з-під снігу для сім'ї [248, с. 1478]. Також О. Заливаха згадував, що в школі, де він навчався, квартирували дзержинці, які забирали в дітей хліб, який їм давали батьки [205].

Художник в інтерв'ю також пізніше говорив про наслідки подій Голодомору 1932–1933 рр. О. Заливаха пам'ятав, що під час походів до ясла бачив під тинами живих і мертвих людей, а згодом побачив яму, в яку скидали трупів [214, с. 74]. Дисидент також пам'ятав, що вночі він із братами Василем та Миколою йшов збирати колоски. Оскільки в період Голодомору існував закон «про п'ять колосків», вони найбільше боялися людей, які об'їжджали поля з метою розстрілу осіб, які крали хліб із метою прогодуватися [205]. Також він констатував факт про неможливість виїзду з села без спеціального посвідчення, оскільки на станції був блокпост [188, с. 147].

Наслідки Голодомору 1932–1933 рр. не обмежувалися демографічними втратами, які налічували за різними оцінками 4–7 млн осіб. Він спричинив не лише зниження кількості сільського населення в УСРР, остаточну ліквідацію куркульства як класу та завершення колективізації, а й зменшення рівня опозиції сталінському тоталітарному режиму та знищення генофонду української нації, а

також приховування злочину від міжнародної громадськості. Саме тому Голодомор є геноцидом українського народу [322, с. 25–30; 327, с. 252].

Для уникнення нових репресій та порятунку від голоду в 1933 р. родина Заливах втекла на Далекий Схід, де з періоду сталинської реакції жили родичі. Із села нікого не випускали, тому Іван Заливаха виготовив два вулики начальству села, і сім'я виїхала. Під час зборів в дорогу дорослі чаркувалися і співали пісень. Станція була за чотири кілометри від села, сім'я туди добиралася на підводі. Заливахи їхали на Далекий Схід 31 день потягом «Максим Горький». В Іркутську була тривала (приблизно добу) зупинка, де О. Заливаха з матір'ю вийшли з метою огляду місто та дістати їжі [214, с. 75]. Після прибуття на Далекий Схід Заливахи вийшли з вагона, батько попросив у людей дощок, із яких зробив сани (оскільки була зима), на яких перевозили торбу. Згодом вони дісталися села, де переночували, і один китаєць врятував життя О. Заливасі, який був хворий на запалення легень [354, с. 51]. Художник згадував, що в тому селі була можливість поїсти картоплі та хліба. Після вечері батько читав «Кобзар» Т. Шевченка. На другий день він отримав замовлення з ремонту посуду та інших побутових речей [248, с. 1479].

До родичів, які проживали в населеному пункті Шетуа (нині с. Хвіщанка Приморського краю, РФ), сім'я не добралася, тому вона вибрала для життя с. Павло-Фьодоровка в Уссурійському краї неподалік від залізниці [214, с. 75–76]. Там батько працював на лісопильні, а О. Заливаха пішов у другий клас школи. Художник навів факт, що його вчителькою була українка, а в диктанті він робив багато помилок; сусідами Заливах були корейці. О. Заливаха згадував, що в селі Павло-Фьодоровка були тільки дві криниці: Нарзан і Солодка. У цьому селі Заливахи проживали до 1938 р. [248, с. 1479].

Пізніше сім'я Заливах переселилася в місто Лісозаводськ на річці Уссурі [214, с. 75–76]. Сім'я спочатку жила в бараках, а потім побудувала дерев'яну хату, обмазану глиною. Можливість отримати хліб (2 кг на людину) існувала лише на другий день після займання черги та відмічання. Сім'я мала корову. Батько працював на залізниці [248, с. 1479]. Коли О. Заливаха навчався у восьмому класі

восьмикласної школи, батьку до рук потрапили правила прийому в художнє училище. Саме тому майбутній дисидент вступив у 1941 р. у Благовіщенське художнє училище [214, с. 75–76]. Опанас Заливаха був непридатний для військової служби за станом здоров'я, тому не воював у Другій світовій війні [188, с. 148].

Варто відзначити, що майбутній художник не був ні піонером, ні комсомольцем [102, арк. 1]. В Іркутську О. Заливаха закінчив художнє училище (1944–1946 рр.), далі вступив до Ленінської академії мистецтв, евакуйованої до Самарканда (1946 р.) [189, с. 6]. Наприкінці Другої світової війни, в 1945 р., академію разом зі студентами перевезли в Загорськ під Москвою, де був центр Російської православної церкви. Навчання відбувалося в монастирських приміщеннях. Уже тоді О. Заливаха дістав можливість перебувати у Третьяковській галереї [214, с. 77; 357, с. 52]. Згодом академію перевезли в Ленінград, де він проживав в інтернаті. Цікаво, що в цей період у стіні будівлі, де колись працював Тарас Шевченко, О. Заливаха звернув увагу на пробоїну від снаряда часів Другої світової війни, що наводить на міркування про можливість студента-художника більш поглиблено зацікавитися біографією Кобзаря [214, с. 77].

Уже в 1948 р. його відрахували з другого курсу академії через поведінку, «недостойну радянського студента». Причина була така: кілька студентів, які мешкали в одній кімнаті гуртожитку, відмовилися прийти на зустріч із кандидатом у депутати до Верховної Ради. Опанаса Заливаху звинуватили в тому, що він організував цю акцію. При виключенні йому заявили, що мусить попрацювати рік на виробництві і принести позитивну характеристику, інакше не поновлять в академії. Через рік О. Заливаха таку характеристику отримав, але в навчанні йому все ж відмовили. Він працював вантажником на різних роботах, закінчив художньо-педагогічне училище, щоб мати змогу працювати вчителем малювання в середній школі. Згодом молодий чоловік працював у Художньому фонді в Калінінграді [191, с. 6].

5 березня 1953 р. помер диктатор Й. Сталін. Знаковим у ліквідації «культу особи» керівника Радянського Союзу став XX з'їзд КПРС 1956 р., на якому Перший секретар ЦК партії Микита Хрущов розглянув питання здійснення реабілітації громадян СРСР, засуджених у період сталінських репресій. Однак критика «культу особи» не виходила за певні межі, що пояснювалися досягненнями Й. Сталіна перед СРСР. Критика репресій обмежувалася подіями після 1934 р., стосувалася перш за все «великих чисток» 1937–1938 рр. М. Хрущов нічого не сказав про репресії в УРСР, очевидно, відчуваючи причетність до них. До XX з'їзду звернулися з заявами колишні комуністичні діячі, репресовані сталінським керівництвом, із проханнями про реабілітацію [288, с. 101–103].

За таких обставин на хвилі часткової лібералізації режиму в 1955 р. О. Заливасі вдалося поновити навчання в Інституті живопису, скульптури та архітектури ім. І. Рєпіна, і в 1960 р. він отримав довгоочікуваний диплом [384, с. 428]. Навчальний заклад конкурував за першість в СРСР із Московською школою Сурікова. Згадуючи атмосферу в інституті, О. Заливаха навів декілька випадків досвіду ув'язнення серед студентів. Один студент, на вісім років старший за художника, відсидів 10 років за анекдот про Сталіна, інший – шість років за те, що сказав, що «студебекер» (американський вантажний автомобіль, що випускався впродовж 1941–1945 рр.) є гарною машиною [248, с. 1481].

Повернення О. Заливахи у 1955 р. до інституту співпало з початком нових політичних процесів та культурних тенденцій, які відбувалися після смерті Й. Сталіна. Новий напрям думання задав невдовзі після цієї події В. Померанцев у статті «Об искренности в литературе», надрукованій у № 12 журналу «Новый мир» за 1953 р. Уперше було згадано про те, що письменники й митці повинні бути вільнодумцями. Центральний орган преси КПРС – газета «Правда» – виступила з різким осудом статті В. Померанцева, однак література й мистецтво продовжували виходити за рамки, диктовані радянською владою. Це дозволило О. Заливасі розпочати незалежні від радянського соцреалізму творчі пошуки в мистецтві [189, с. 149–150].

Варто відзначити, що О. Заливаха майже ніколи не згадував своїх наставників з Академії мистецтв. Практично не збереглися його роботи періоду студентських років. За межею уваги О. Заливахи залишилися і рисункові академічні роботи. Це не було неповагою до навчального закладу чи байдужістю до всього того, що було пов'язане з академією, а просто своєрідним внутрішнім протестом проти системи радянського навчання [280, с. 41].

У 1957 р. О. Заливаха перебував на практиці із групою графіків у Львові, а згодом у Косові. Він проживав у гуртожитку Косівського художнього училища. Там перебували також студенти Львівського художнього чи поліграфічного інституту. Опанас Заливаха вперше побачив гуцульське українське життя, часто відвідував ринок, який нагадував йому Сорочинський ярмарок. Він згадував, що деякі люди носили постолі, окремі жінки курили люльку. У Косові О. Заливаха познайомився з Оленою Антонів – майбутньою дружиною В'ячеслава Чорновола. Відтоді вони почали листування [214, с. 72–73]. Ще один раз О. Заливаха приїхав до УРСР влітку 1959 р. Він побував на узбережжі Азовського моря, потім майже місяць перебував у селі Буримка на Чернігівщині. Там зацікавився етнографією й записував пісні [185, с. 406].

Після закінчення Ленінградської академії мистецтв О. Заливаха працював (за державним направленням) у Тюменському художньому фонді (1960–1962 рр.) [384, с. 428]. Він був головою художньої ради в Тюмені. Їздив на Крайню Північ (Ханти-Мансійський національний округ), у Тобольськ на могилу П. Грабовського. Його роботи закупила Тюменська картинна галерея та Тюменський музей [185, с. 406–407]. У Тюмені художникові було обіцяно зарібок, помешкання й майстерню. Опанас Заливаха вже тоді планував переїхати до України після отримання певних зароблених коштів [191, с. 6]. Перша персональна виставка відбулася саме там, у Західному Сибірі, восени 1961 р. [384, с. 428]. Вона викликала невдоволення начальства, тому О. Заливаха тоді не вступив до Спілки художників України [191, с. 6]. За незвичний, «неприйнятний стиль» виконання робіт митця звинуватили «у перекручуванні радянської дійсності» [294, с. 114].

Особисте життя О. Заливахи в період юності склалося невдало. Першою його дружиною була Горб Тетяна Володимирівна, яка народилася в 1935 р. [49, арк. 1–3]. Вона виросла в Ленінграді. Закінчила Ленінградське художнє училище та Державний Ленінградський художній інститут ім. Рєпіна в 1961 р., стала художницею-графіком, учасницею персональної виставки в 1961 р. в Тюмені [1, арк. 24 зв.]. Вони одружилися в 1960 р. та розлучилися на початку 1964 р., спільних дітей не мали [49, арк. 1–3].

У 1961 р. О. Заливаха вперше приїхав до м. Станіслав (нині Івано-Франківськ) для постійного проживання на пропозицію художників М. Фіголя та П. Сопільника. Він влаштувався на роботу в Художньому фонді [191, с. 6]. У квітні 1962 р. О. Заливаха в Івано-Франківську організував персональну виставку, яку за тиждень за вказівкою КДБ було демонтовано [384, с. 428]. Її закрили партійні органи за те, що «в представлених роботах немає світлих оптимістичних героїв будівництва світлого майбутнього» [291, с. 15]. Художник не мав постійного місця проживання: він не мав майстерні й кімнати, а винаймав горище, звідки його через певний час випровадили. Навесні 1965 р. О. Заливаха знайшов притулок у старій, пристосованій під склад вірменській церкві в центрі міста, де жив, працював, показував знайомим і друзям свій творчий доробок. Згодом, у 1965 р. шістдесятникові дали кімнату в новому будинку на вул. Фрунзе (нині вул. Короля Данила), де він і був заарештований [128, арк. 1; 191, с. 6].

Дуже часто О. Заливаху відвідували цікаві творчі особистості, які їхали до Косова чи Львова і бажали зустрітися й поговорити з івано-франківським художником, який навчався в Ленінградській академії мистецтв. Окрім цього факту, їх цікавило те, що художник був прихильником зародження нового нонконформістського українського мистецтва, яке було далеким від соцреалізму [280, с. 38].

У центральному нефі церкви, на другому поверсі якої проживав О. Заливаха, радянська влада розмістила експозицію музею атеїзму. Тут проводилася антирелігійна пропаганда, засуджувалися традиції християнської Русі, що не подобалося художникові. Працюючи в невеликому колективі

обласного осередку Художнього фонду, він бачив посередність творчості своїх колег, їхню незацікавленість щодо пошуку нових тем, кольорових і композиційних рішень. Таке середовище фонду викликало в О. Заливахи розчарування, спонукало його знайомитися з людьми, які творчо мислили і працювали над українською тематикою, серед яких були художники Д. Іванцев, М. Зорій, Я. Лукавецький, які були випускниками Краківської академії мистецтв, не мали права працювати в Художньому фонді через минуле в радянських колоніях, творили в стилі постімпресіонізму [280, с. 39].

Отже, в період дитинства та юності О. Заливаха не мав можливостей для формування української національної ідентичності. У період дитинства, особливо в період Голодомору, фізичне виживання було пріоритетнішим за українську національну ідею. Голодомор та перебування на Далекому Сході зумовили розрив О. Заливахи з його національними коренями в умовах асиміляційної політики СРСР. В умовах часткової лібералізації радянського тоталітарного режиму в другій половині 1950-х рр. художник, отримавши можливість ознайомлення з європейською мистецькою спадщиною, почав формувати нонконформістські погляди, спрямовані проти обмежень в СРСР. Оскільки європейське мистецтво звільняло від таких обмежень і було більш естетичним, О. Заливаха став його прихильником. Своєрідним зламом на шляху до становлення національної свідомості художника стала практика в Косові. Там знайомство майбутнього дисидента з українською культурою ретранслявало його дитячі спогади про Голодомор та насильницьку репресивну політику в СРСР, на основі чого сформувався його нонконформістське бачення щодо радянської влади.

2.2. Формування національної ідентичності в 1950-х – 1960-х рр.

Український світогляд суперечив позиції радянської влади з приводу національної політики в СРСР, оскільки вона передбачала домінування російськості в цій державі. Відповідно обмежувалися сфери використання української мови, всі атрибути українськості витіснялися. У радянський період

існувала єдина комуністична ідеологія, основними елементами якої були гасла «морально-політичної єдності суспільства» і формування «нової радянської людини», які вимагали всебічного контролю над свідомістю жителів СРСР та охоплення всього населення країни російською культурою [379, р. 30–54; 380, р. 3]. Заперечення дій влади трактувалося як «інакодумство», яке мало різні прояви і стосувалося певних сфер від неправильних поглядів до створення об'єднань антирадянського спрямування. Воно перекреслювало радянську систему виховання [317, с. 122–123].

Одним із проявів «інакодумства» був розгляд національного питання, оскільки воно не ставилося радянською владою [317, с. 123]. В СРСР влада вважала національне питання вирішеним, національні суперечності неможливими, а здійснене вирішення національних проблем – зразком та моделлю для вирішення таких питань у всьому світі [212]. Згідно із законодавством кожна нація мала право на самовизначення, а всі республіки – на вихід із Радянського Союзу. Однак при цьому не варто забувати, що в СРСР були депортовані цілі народи, зокрема, кримські татари, чеченці, поволзькі німці, калмики, інгуші, кавказькі греки; а також відбулася організація штучного Голодомору. Каральні органи репресували всіх, хто мав національно-патріотичні настрої. Метою національної політики СРСР було створення «єдиного радянського народу» на базі монополії російської культури у свідомості жителів країни [321, с. 15–18].

Поява шістдесятництва була неможливою без XX з'їзду КПРС, який зумовив тимчасовий відхід КПРС від сталінської політики. Громадяни СРСР стали більш відкритими для розмов, що стосувалися власного індивідуального досвіду. Частина інтелігенції сприйняла курс комуністичної партії на ліквідацію культу особи Сталіна як оновлення ленінської доктрини комунізму, від якої відбувся відхід у сталінський період. XX з'їзд створив умови, в яких українська інтелігенція проводила культурницьку діяльність [288, с. 182–183; 369, с. 113–119].

Варто відзначити, що формування національного світогляду в 1950-х – 1960-х рр. стосувалося не лише О. Заливахи. Усі шістдесятники були виховані в радянській системі. Вони сприйняли її цінності, але в ідеалізованому вигляді: для них соціалізм був невід’ємним від інтернаціоналізму, демократії та гуманізму. Шістдесятники захищали ці цінності від їх примітивізації радянською владою. Метою шістдесятників була демократизація радянської системи та припинення русифікації, і вони вірили в можливість добитися цього в радянських умовах. Кредо шістдесятників було виражене у праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965), де критикувалася русифікація, яку автор характеризував як сталінське відхилення від ленінської національної політики [279, с. 15; 290, с. 8].

Українська патріотична інтелігенція із початком десталінізації отримала можливість перебувати у творчих пошуках. Її представники почали відчувати себе українцями, збагнула свою відповідальність за долю нації, протестувала проти русифікації, нищення культури та приниження українства [207, с. 143]. Аналогічне пробудження національної свідомості відбулося з невеликими розбіжностями в часі у багатьох представників української інтелігенції досліджуваного періоду – в Івана Дзюби, Алли Горської, Галини Севрук, Людмили Семикіної, Анатолія Зубка та ін. [189, с. 150].

Головною причиною загрози втрати українською інтелігенцією 1950-х – 1960-х рр. національної ідентичності стала відсутність спадковості з елітою 1920-х рр. Київська група шістдесятників до архівних пошуків і знайомства з інтелігенцією з західних областей УРСР не знала про боротьбу Організації українських націоналістів (ОУН) і Української повстанської армії (УПА) за незалежність України. У зв’язку з цим шістдесятники почали пошукову діяльність через вивчення літератури періоду «розстріляного відродження». Зокрема, відбулося ознайомлення з такими українськими діячами, як Є. Плужник, В. Підмогильний, А. Кримський, М. Зеров, В. Винниченко та ін. Художники почали фахово цікавитися творчістю своїх попередників, зокрема, Г. Нарбута, І. Труша, школою М. Бойчука; історики – творами шкіл М. Грушевського, Д. Дорошенка тощо [368, с. 21–23].

Опанас Заливаха впродовж майже 30 років проживав на території Росії та не використовував української мови у своєму вжитку [295, с. 129]. На Далекому Сході було чимало українських родин. Ходили чутки, що там мала відкритися українська школа. З'явилися навіть підручники українською мовою, однак вказаний захід не був здійснений. Саме тому в О. Заливахи поступово нівелювалося почуття національної приналежності, особливо, коли після закінчення восьмого класу він переїхав до Іркутська [191, с. 5].

За словами О. Заливахи, на нього сильне враження справила гордість своїм національним корінням студентів інституту ім. Рєпіна з інших країн – чехів, албанців, вірмен та інших. Зокрема, коли студентка-чешка на ім'я Власта запитала: «А звідки ти?» [291, с. 14]. О. Заливаха вразило те, що він нічого не знав про своє українське коріння, тому відтоді розпочав його пошуки. Він про себе в період навчання в інституті ім. Рєпіна писав наступним чином: «...я був таким собі... поплавком. Совком» [214, с. 72].

Опанас Заливаха, формуючи український національний світогляд, ще до переїзду до Івано-Франківська мав змогу переконатись у деградації української культури в умовах монополії соцреалізму. Зокрема, під час огляду ним «Всесоюзної художньої виставки» у московському Манежі художник, порівнявши рівень українських творів із полотнами митців інших республік, зрозумів, що радянська влада нівелювала переваги українського мистецтва, примітивно сприймаючи українську культуру як сільську. Із цього приводу О. Заливаха писав у своїх спогадах: «Було сумно і болісно. Українська культура опинилася у глухому закутку офіційного «розквіту і піднесення»» [156, с. 164].

У 1957 р. О. Заливаха, навчаючись в інституті ім. Рєпіна, здійснив поїздку до Косова в рамках навчальної практики, де вперше близько познайомився з Україною: з мовою, етнографією, духовним життям [291, с. 15]. У Косові О. Заливасі місцеві жителі розповідали про національно-визвольну боротьбу УПА. Він, згадавши про причину втечі з України в Сибір, зрозумів насильницький характер правлячого режиму в СРСР, тому, повернувшись із практики до Ленінграда, вирішив знайти можливості постійного проживання в

Україні [207, с. 143]. У Косові О. Заливаха побачив високу народну культуру, що базується на давніх традиціях. Поїздка до Косівщини була глибоким переломом у світогляді молодого митця у напрямі національного думання та самоусвідомлення [191, с. 13]. Відтоді О. Заливаха почав читати українські книжки, вивчав мову й історію України. Сам шістдесятник писав, що він не політичний діяч, а просто намагався бути українцем, хотів знати свою історію, національне мистецтво, бути громадянином України [291, с. 15; 334, с. 118].

Восени 1961 р. Опанас Заливаха виїхав до Станіслава (з 1962 р. Івано-Франківськ), вибравши його місцем свого постійного проживання [384, с. 428]. Як згодом коментував цей факт сам шістдесятник, його «потягнуло до батьківської криниці» [156, с. 164]. Однак, коли О. Заливаха приїхав до Станіслава, то зауважив, що за ним почали стежити представники каральних органів через використання української мови. Один кагебіст навіть допитувався, чому він обрав для проживання саме це місто, а не південне чи східне [209, с. 10].

Важливо відзначити період шістдесятництва як важливий етап формування в О. Заливахи національного світогляду. Він часто перебував у Києві, який у першій половині 1960-х рр. став символом українського національного відродження і повернув собі значення духовної столиці України. Саме тут у результаті спілкування із художницею Аллою Горською, літературним критиком Іваном Світличним, молодим режисером Лесем Танюком в О. Заливахи остаточно формується чіткий погляд на завдання українського мистецтва [156, с. 164–165; 385, с. 100].

Поглиблювати національний світогляд О. Заливахи допомагали й інші шістдесятники. Зокрема, Іван Світличний консультував його з приводу вибору праць для читання української літератури та історії [214, с. 68]. Саме в його літературознавчих дослідженнях О. Заливаха прочитав про «розстріляне відродження» 1930-х рр., у результаті якого була знищена українська національна еліта. Митець був свідомий того, що саме села були осередком збереження українських духовних традицій. Із матеріалів з'їздів Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків) (ВКП(б)) О. Заливаха розумів можливість більшовиків

окупувати Україну завдяки відсутності єдності серед українців [196, с. 200; 214, с. 83–84]. Опанас Заливаха дістав можливість надолужувати знання з історії України та історії українського мистецтва. Надія Світлична, сестра Івана Світличного, яка була філологом за освітою, удосконалювала українську мову своїх колег, проводячи диктанти [156, с. 164]. За словами О. Заливахи, завдяки своїм колегам він зрозумів суть «московської імперії» [291, с. 15].

Художник досить негативно відреагував на обмеження використання української мови в УРСР, особливо в Києві, коли навідувався до своїх однодумців. Шістдесятника здивувало те, що населення міста рідко використовувало рідну мову, що, на його думку, свідчило про «байдужість українців до самих себе». Таких людей О. Заливаха вважав «внутрішніми гнобителями» українського народу [209, с. 10]. Дисидент був упевненим, що правильне й досконале володіння рідною мовою – запорука культури та інтелігентності кожної людини, нації в цілому [211, с. 59; 294, с. 114].

П'ятого лютого 1965 р. в газеті «Літературна Україна» вийшло есе О. Заливахи «Як розмовляють в Києві», перелицьоване зі статті Л. Гая «Як розмовляють у Парижі» [187, с. 227]. Епіграфом до твору стала фраза «А ще, хто каже люблю Бога, а брата свого ненавидить – є брехнею». В есе О. Заливаха виступив проти русифікації та знищення української мови, яка стала насичена русизмами і перетворилася в мовленні значної частки населення УРСР на суржик; проникнення радянської культури в усі сфери українського суспільства. Шістдесятник виступав проти домінування російської мови в театрах, книговидаванні, радіо й телебаченні. Єдиним виходом для збереження національної ідентичності, на переконання художника, було перевиховання молоді в українському дусі та незалежна політика уряду УРСР [29, арк. 1–3; 92, арк. 1–3]. Загалом дисидент був переконаний, що відродження України можливе за умови, коли «народ сповідуватиме слово Шевченка як велике Слово Пророка» [295, с. 132].

Важливо відзначити, що в цілому саме Київ був ключовим осередком віднайдення національної свідомості О. Заливахою, оскільки там, за його словами,

він був більш знаний, ніж в Івано-Франківську. Будучи в Києві, він «занурювався в українську сутність». Столиця УРСР була духовним місцем відпочинку і праці шістдесятника. Коли в КДБ О. Заливаха запитали, чому він більше спілкувався з літераторами І. Дзюбою та Є. Сверстюком, ніж із художниками, він відповів, що хотів знати, що таке Україна і пізнати свій народ, бо виріс на Далекому Сході [214, с. 82].

Опанас Заливаха, будучи заарештованим 28 серпня 1965 р., не втратив своєї ідентичності українця навіть у мордовських колоніях. Він там отримав можливість спілкуватися з іншими українськими дисидентами, які були цікавими особистостями і продовжували шукати власні корені. Він не перестав комунікувати з шістдесятниками, які ще перебували на свободі – Аллою Горською, Веніаміном Кушніром та ін., які прислали йому україномовні видання [228, с. 156].

У контексті відстоювання патріотичної позиції шістдесятником відомо про його негативне ставлення до радянської тоталітарної системи. У заяві Голові Верховного суду УРСР 5 квітня 1967 р. О. Заливаха констатував, що працівники КДБ були злочинцями, оскільки, зловживаючи владою, вони заставляли людей відмовитися від свого коріння. Шістдесятник вимагав порушити судову справу проти таких осіб-шовіністів. О. Заливаха у зв'язку з цим посилався на М. Ломоносова, який називав людей, що втратили рідну мову, «живими трупами» [209, с. 11].

Наявність національної ідеї в О. Заливахи втілювалося в його одруженні з Дарією Возняк, племінницею Провідника ОУН Степана Бандери [204, с. 31]. 4 лютого 1971 р. весілля було відсвятковане в будинку на вулиці Кошового, 10 в Івано-Франківську. Поява там В'ячеслава Чорновола, Раїси Мороз (дружини Валентина Мороза), Івана Геля, Ірини Сенік, Оксани Попович, отця Василя Романюка та ін. привернула увагу КДБ [331, с. 19].

Варто відзначити, що в результаті зміни світогляду шістдесятника відбулося формування сталих національних переконань [194, с. 119–122]. Окрім стеження за суспільно-політичними процесами в СРСР О. Заливаха швидко зорієнтувався в

літературно-мистецьких, культурних та громадсько-політичних процесах, які відбувалися в Україні. У митця сформувався чіткий погляд на завдання українського мистецтва та шляхи розвитку української духовної культури [191, с. 14].

Відзначимо, що відповідно до формування національного світогляду О. Заливаха формували мистецькі прийоми, які виходили за рамки встановленого в СРСР соцреалізму. Мистецтво в Радянському Союзі піддавалося цензурі і нагляду зверху, який нав'язував погляди про вищість радянської культури у світі, а авангардне мистецтво оголошувалося впливом «загниваючого Заходу». Однак у ході неодноразових відвідувань Ермітажу О. Заливаха відкрив для себе привабливість європейської культури, особливо він захоплювався епохою Відродження [191, с. 7–11].

Прикарпаття стало вагомим чинником формування О. Заливахи не лише як громадського діяча з національним світоглядом, а й митця. Саме Івано-Франківщина зумовила збагачення творчості художника такими прийомами, як урізноманітнення кольорової палітри картин, відтворення народного мистецтва та неповторності прикарпатської природи. Завдяки шістдесятникам О. Заливаха мав змогу долучитися до творчої спадщини Олександра Архипенка, Михайла Бойчука, Юрія Нарбута, висока естетика яких дуже вплинула на його творчість. Завдяки цьому митець мав доступ до світової спадщини, про що свідчить той факт, що мистецькі твори художника нагадують полотна П. Пікассо [384, с. 431].

Опанас Заливаха, досить відчутно сприйняв ті зміни, що наставали й руйнували основи тоталітарної системи, сам брав участь у перебудові радянської свідомості [280, с. 41]. Важливо відзначити, що розвиток українського мистецтва, як вважав О. Заливаха, мав базуватися на повазі до інших культур. Відповідно, соцреалізм гальмував розвиток живопису, скульптури, архітектури, графіки й монументального мистецького жанру, оскільки обмежував потенціал митців і створював «залізну завісу» для проникнення європейської культури в СРСР [154, с. 81–86]. Із великим пієтетом художник ставився до української народної

культури, звертаючи увагу на її тисячолітню історію [119, арк. 2–3; 189, с. 150; 258, с. 40–43].

Отже, парадоксом віднайдення українського світогляду О. Заливахи був відносно зрілий вік з огляду на виховання його, як і інших шістдесятників, радянською системою. Перший крок до цього майбутній дисидент зробив на практиці в Косові, оскільки знайомство з українською культурою кардинально вплинуло на його кругозір, який почав виходити за рамки усталених радянською системою норм виховання. О. Заливаха також мотивував власну нонконформістськість обмеженням радянською тоталітарною системою потенціалу митців, виявленим на виставці в Ермітажі, та необхідністю європеїзувати українське мистецтво, що, на переконання художника, мало давні традиції. На формування національного світогляду шістдесятника вплинули його творчі пошуки, пов'язані з відновленням зв'язків із мистецькою спадщиною художників дорадянського періоду. О. Заливаха, маючи можливість поглибити національний світогляд за допомогою інших шістдесятників, інтегрувався в українську еліту та сформував заборонені в радянський період патріотичні погляди, пов'язані з необхідністю демократизувати режим у СРСР.

Підсумовуючи другий розділ, бачимо, що доля О. Заливахи залежала від ходу конфронтації його власних поглядів та особливостей радянської тоталітарної системи, які мали на меті нав'язати єдиноправильну систему виховання та переконань. Дитинство О. Заливахи, яке він провів в умовах сталінського тоталітарного режиму, характеризувалося відсутністю можливостей бути прихильником українського патріотизму. Асиміляторська політика в СРСР, що зумовлювалася створенням «єдиного радянського народу» на базі російської культури, відкидали національні потреби українців не лише на Далекому Сході, де проживав О. Заливаха впродовж тривалого періоду, а й в УРСР. Незважаючи на це, вже в період юності шістдесятник, цікавлячись своїми коренями, зумів віднайти національну ідентичність. Поглиблення власних знань про минуле О. Заливахи в 1950–1960-і рр. відбувалося під впливом наступних факторів: перебування на студентській практиці в Косові; зміна суспільно-політичних умов

в період десталінізації та зв'язки з іншими представниками шістдесятництва; ув'язнення в колоніях. Його суспільно-політичні погляди були актуальними з декількох причин. По-перше, шістдесятник усвідомлював виняткову цінність та високий рівень українських культурних надбань, зокрема, у порівнянні з російською культурою. По-друге, О. Заливаха був прихильником ідеї соборності України. По-третє, дисидент звернув увагу на факт знищення радянською владою української інтелігенції та української мови, наслідки чого, за його словами, повинні бути ліквідовані. По-четверте, О. Заливаха відзначив необхідність поширення правдивої інформації про радянський тоталітарний режим у всьому світі. Його вірність патріотичним переконанням свідчив факт дотримання їх до кінця життя всупереч всім обставинам.

Варто відзначити, що становлення досліджуваної постаті як митця відбувалося з дитинства, і, як бачимо, малювання як звичайне дитяче заняття переросло в ґрунтовні професійні навички. Формування мистецьких поглядів О. Заливахи відбувалося впродовж його юності й також суперечило радянській політиці в культурній сфері із двох причин: воно було пов'язане з його національним світоглядом та характеризувалося виходом за рамки соцреалізму при дотриманні прийомів європейських мистецьких течій. Відповідно до кристалізації власних мистецьких переконань, які були невід'ємним елементом українського світогляду О. Заливахи, художник прагнув реалізувати свої творчі ідеї в рамках української національної ідентичності. У цілому мистецькі погляди художника, як і формування його національної ідентичності, були проявом «інакодумства» в радянський період та мають актуальність у період незалежної України, оскільки українське національне відродження на сучасному етапі має всі умови для розвитку.

Формування світогляду Опанаса Заливахи зумовлювалося сукупністю взаємопов'язаних факторів, серед яких визначальними були досвід дитинства в умовах сталінського тоталітарного режиму та пережиття Голодомору 1932–1933 років, тривале перебування в асиміляційному середовищі російського Далекого Сходу, вплив часткової лібералізації доби десталінізації, ознайомлення з

європейською мистецькою традицією та відхід від канонів соцреалізму, а також вирішальна роль українського культурного середовища (зокрема практика в Косові й комунікація з представниками шістдесятництва), що сприяли кристалізації його національної ідентичності та неконформістських переконань.

Отже, як бачимо, становлення особистості О. Заливахи відбувалося в період радянської влади, який зумовив складні життєві обставини для цієї постаті. Цей процес має велике значення не лише для шістдесятництва як культурницького та суспільно-політичного руху, а й для всього процесу українського націєтворення, оскільки є своєрідним поєднанням поколінь впродовж століття. Становлення особистості О. Заливахи зумовило появу ряду переконань, за допомогою яких може консолідуватися українське суспільство.

РОЗДІЛ 3. ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ

3.1. Участь у шістдесятницькому русі (перша половина 1960-х рр.)

Перша половина 1960-х рр. була початком громадської діяльності О. Заливахи в рамках шістдесятництва – культурницького, а згодом громадського руху, що передбачав можливість демократизації радянського тоталітарного режиму. Відтоді відбувався ідеологічний конфлікт між владою СРСР та шістдесятниками, які не бажали пристосовуватися до реалій репресивної системи.

Друга половина 1950-х – перша половина 1960-х рр. характеризувалася проведенням політики десталінізації, яка передбачала критику «культу особи» Сталіна, реабілітацію в'язнів таборів та реформування суспільно-політичного життя в СРСР у рамках тоталітарного режиму. Українській інтелігенції імпонувала критика «культу особи» Й. Сталіна, оскільки з ним пов'язувалися знищення української еліти, мови та культури [299, с. 16–20]. Важливою проблемою в СРСР були також кардинальні розходження між формально демократичною конституцією та недотриманням радянською владою законодавства, що полягало в обмеженні прав та свобод громадян [257, с. 90–92].

У період десталінізації частково обмежувалося всевладдя КДБ [158, с. 10]. У 1953–1955 рр. були проведені комплексні перевірки радянських каральних органів, у результаті яких виявили факти порушення законності, фальсифікації кримінальних справ та арешти невинних радянських громадян. Наказ Лаврентія Берії від 4 квітня 1953 р. передбачав заборону застосування методів фізичного впливу, притягнення до відповідальності співробітників, винних у катуванні громадян. Проте виконання цієї вказівки було неефективним [282, с. 15–16].

Середина 1950-х рр. стала важливим етапом в історії українського національно-визвольного руху [212]. Оскільки збройне підпілля на території УРСР до 1960 р. було повністю знищене, існували лише можливості мирних методів протистояння радянській владі [310, с. 544]. За дослідником Я. Секо, національний рух наприкінці 1950-х рр. отримав нову парадигму –

націоналізаційну, метою якої було незалежнення УРСР, українського державного утворення від кремлівського центру шляхом діалогу із владою та пристосування цього маріонеткового утворення до потреб саме українського народу [360, с. 200].

У першій половині 1960-х рр. частина населення сформувала опозицію радянському тоталітарному режиму. Її ядром виступала національно свідома українська інтелігенція – шістдесятники, чисельність яких не перевищувала кількох тисяч осіб (Див. Додаток Б). Вона осмислювала становище Української РСР у складі СРСР, звертала увагу на проблеми в республіці, поширювала самвидав, де публікувалися важливі документи, а також створювала культурницькі організації [299, с. 43–58].

Варто відзначити нечисленність дисидентського руху в УРСР. Зокрема, Ю. Данилюк і О. Бажан, аналізуючи партійні архіви, наводять дані про понад 6 тис. профілакованих осіб у 1967 – червні 1971 р. За статистикою Б. Кравченка, було зафіксовано 942 осіб, хто хоча б раз підписував протестувальні листи. Підрахунки цих та інших істориків дають змогу зробити висновок, що кількість активних дисидентів приблизно становила від п'ятисот до тисячі осіб. Найбільш активних осіб в українському суспільстві, які безпосередньо протистояли тоталітарній системі СРСР, було всього-навсього 150–200 чоловік [341, с. 114].

Опанас Заливаха брав участь у діяльності шістдесятницького Клубу творчої молоді «Сучасник» у Києві, створеного в 1960 р. та очолюваного студентом-театралом Лесем Танюком [156, с. 164–165]. У Клубі діяло декілька секцій: музична, в рамках якої існував у Києві перший джазовий ансамбль, театральна, кінематографічна, літературна і художня. Діяльність «Сучасника» зазнала піднесення після приєднання в березні 1961 р. до нього активної групи художників – Алли Горської, Галини Зубченко, Людмили Семикіної й Віктора Зарецького [158, с. 11–12].

Клуб творчої молоді не був зареєстрований і не мав фіксованого членства [290, с. 14–16]. Початок діяльності структури не пов'язувався з українським національним відродженням. Його першим завданням було створення об'єднання

талановитої молоді поза межами творчих спілок СРСР та отримання простору для мистецьких і літературних інновацій. Клуб став найпопулярнішим місцем зустрічі творчої молоді української столиці [318, с. 19]. Як зазначав Леонід Плющ, саме із цього клубу вийшла більшість київських патріотів. Збиралася молодь із різних прошарків населення – тут бували студенти, молоді спеціалісти, робітники та ін. Кількість постійних членів – декілька сотень осіб [279, с. 14].

Офіційно початком роботи художньої секції Клубу творчої молоді в Києві, до якої входив О. Заливаха, вважається 22 травня 1962 р. За виставкову роботу відповідали Л. Семикіна, В. Чеканюк, М. Попович, Л. Іванова, Ж. Линьов, В. Прядка, Г. Полевой, за лекційну – Л. Шкарапута, організацію екскурсій – Е. Биняшевський, зв'язок із областями – І. Дзюба, зв'язок із народними майстрами – Г. Зубченко та А. Горська, а відповідальним секретарем був Г. Кохан. Одним із завдань секції була популяризація доробку представників художників школи бойчукістів [361, с. 232].

Опанас Заливаха ввійшов у середовище шістдесятників завдяки республіканській виставці в Києві. Художник там мав намір репрезентувати невеличку мозаїку із зображенням жінки й козака із шаблею. Там було написано: «Борітеся – поборете». Однак цю мозаїку як експонат для виставки відхилили. Тоді ж О. Заливаха познайомився з художником Веніаміном Кушнірем, пізніше працював у нього в майстерні, Аллою Горською, Іваном Світличним та Іваном Дзюбою. З І. Дзюбою О. Заливаха познайомився за посередництвом Ераста Биняшевського, коли той лежав у лікарні, бо хворів на запалення легень. Із поетом Іваном Драчем художник познайомився завдяки В. Кушніру [214, с. 82; 292, с. 94].

Також О. Заливаха був знайомий із письменником Б. Антоненком-Давидовичем. Знайомство відбулося за посередництвом І. Світличного. О. Заливаха неодноразово бував вдома у Б. Антоненка-Давидовича, де він побачив фото друзів письменника, які загинули в період сталінських репресій. Б. Антоненко-Давидович зачитував художникові власні твори, що мотивувало його поглиблювати знання української мови [167, с. 57].

Одним із осередків Клубу творчої молоді була квартира Віктора Зарецького та Алли Горської [156, с. 164–165]. О. Заливаха пізніше писав, що художниця «мала свій національний український хребет» [155, с. 212]. Представники Клубу творчої молоді ходили на вечори поезії Ліни Костенко, зустрічі з Іваном Драчем, лекції з історії України Михайла Брайчевського, екскурсії з історії, які проводив Григорій Логвин. Іноді шістдесятники відвідували майстерню Віктора Зарецького на вулиці Філатова (Див. Додаток В). О. Заливаха допомагав А. Горській класти мозаїку в піонертаборі під Києвом. Знаючи її високі вимоги щодо мистецьких творів, це згодом давало підстави художникові совісно і якісно виконувати свою роботу [156, с. 164–165; 167, с. 43–47]. О. Заливаха також був знайомий із кінорежисером Сергієм Параджановим. Останній подарував художникові Євангеліє вірменською мовою із примітками на полях польською мовою. До помешкання О. Заливахи в Івано-Франківську також часто заходили Георгій Якутович, Михайло Горинь, Михайло Фіголь [385, с. 100].

Коло знайомств О. Заливахи не обмежувалося київським середовищем шістдесятників. Олена Антонів, дружина В'ячеслава Чорновола, познайомила художника із професором Михайлом Рудницьким, який у Львівському університеті проводив літературний гурток. Згідно зі спогадами шістдесятника, професор дійшов висновку про деградацію знань мов у радянських студентів [385, с. 94]. У 1963 р. у Львові О. Заливаха мав зустріч із всесвітньо відомою мисткинею Оленою Кульчицькою. Разом з іншими львів'янами – Ярославою Музикою, Стефанією Гебус-Баранецькою, Іваном Крислачем та іншими – вона розвивала традицію книжкового оформлення 1930-х рр. Сучасне розуміння національної форми, масштабність образного мислення, яку вклала О. Кульчицька у кожен новий екслібрис, відкрили О. Заливасі нові можливості творчого експерименту [164, с. 15].

Діяльність Клубу творчої молоді поступово викликала роздратування радянських владних структур [299, с. 90]. Зокрема, через діяльність комісії Клубу творчої молоді в Києві з виявлення поховань у Биківні було припинено друкувати твори Василя Симоненка, організовано його побиття працівниками міліції на

Черкащині [158, с. 12]. Радянська влада не схвалювала заходи, організовані Клубом творчої молоді. Незважаючи на відсутність серйозного приводу, навесні 1964 р. «Сучасник» було розпущено, а його найактивніші члени потрапили до «чорних списків» радянських правоохоронних органів [299, с. 90–93].

У першій половині 1960-х рр. О. Заливаха в Івано-Франківську в основному поширював самвидавну й тамвидавну літературу. Шістдесятник перефотографовував нелегальні матеріали з Києва і Львова та поширював серед найближчого оточення. Зокрема, у квітні 1965 р. він передав до Львова видану за кордоном книжку «Вибір статей з “Інформаційного бюлетеня” УГВР», отриману від київського літератора Павла Мовчана. У виданні були вміщені програма й заклики українського еміграційного політичного центру Закордонного представництва Української головної визвольної ради (ЗП УГВР). Влітку 1965 р. А. Горська передала О. Заливасі фотокопію книги Івана Кошелівця «Сучасна література в УРСР», виданої в 1964 р. у Мюнхені [16, арк. 6; 345, с. 151]. Тоді ж художник поширив в Івано-Франківську статтю українського емігрантського публіциста Романа Рахманного «Лист до письменниці Ірини Вільде та її земляків, які не бояться правди» та самвидавний документ «12 питань для тих, хто вивчає суспільствознавство», у якому критикувався радянський тоталітарний режим [7, арк. 176–177; 345, с. 151]. Донька О. Заливахи Ярина згадувала, що шістдесятник поширював в Івано-Франківську твори Ліни Костенко, Василя Симоненка, письменників «розстріляного відродження» та іншу заборонену радянською владою літературу [205].

Окрім поодиноких передач самвидавної літератури художник займався обміном значної кількості нелегальних документів. Він підтримував тісні зв'язки з братами Михайлом і Богданом Горинями [367, с. 244; 374, с. 176]. У 1965 р. О. Заливаха та Б. Горинь почали обмін самвидавом через завідувачку відділом Львівського історичного музею Г. Недашківську, завдяки якій художник був у курсі появи одного з найбільш поширених самвидавних документів «З приводу процесу над Погружалаським», створеного І. Світличним та Є. Сверстюком. Вона згодом під час слідства знищила документи і приховувала факти своєї діяльності

[7, арк. 169–170]. У відомому есе авторства О. Заливахи «Як розмовляють в Києві» розглядалася русифікація та знищення української мови в СРСР [345, с. 151].

Найближчим оточенням О. Заливахи серед івано-франківських шістдесятників, яке мало можливість ознайомлюватися із самвидавною літературою, що поширював художник, були митці Василь Турецький, Олександр Коровай, а також Б. Шляхтич, І. Затишний та М. Кухтяк. Важливе значення мало налагодження контактів з істориком, викладачем Івано-Франківського педагогічного інституту Валентином Морозом у 1965 р. О. Заливаха також підтримував тісні зв'язки з Михайлом Фіголем, однак вони не зуміли організувати між собою обмін самвидавом [345, с. 151]. Серед представників івано-франківської інтелігенції зв'язки з шістдесятниками мав також історик Петро Арсенич [218].

Окрім поширення самвидаву О. Заливаха в ході розмов із художниками В. Турецьким, М. Фіголем, П. Сопільником, І. Лободою критикував заходи радянського тоталітарного режиму з національної політики, давав позитивну оцінку діяльності Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА). На думку шістдесятника, українське національне підпілля впродовж двох десятиліть доводило світові факт існування української нації. Сферою його зацікавлень були українські пісні, які він збирав і записував на магнітофонну стрічку. Про високий рівень національної свідомості О. Заливахи свідчить факт зображення в липні 1965 р. на фанерній дощечці українського герба тризуба і передачу його із ліжником у якості весільного подарунка своїй знайомій М. Кухтяк [345, с. 151–152].

Своїми мистецькими надбаннями шістдесятник ділився з літературознавцем Іваном Світличним. Коли художник показував йому свої твори, не всі картини літературознавцеві сподобалися, однак він збагнув хід його думок та естетичні смаки, сприймання мистецьких напрямів. На початку 1960-х рр. І. Світличний запросив О. Заливаху до пам'ятника Т. Шевченку на святкування річниці з дня поховання Кобзаря в Каневі на Чернечій горі (22 травня), де познайомив із

письменником Борисом Антоненком-Давидовичем [167, с. 37–42; 196, с. 201–205]. Також О. Заливаха був знайомий із відомим кінорежисером Сергієм Параджановим [134, арк. 1–2].

Після знищення оформленого вітража на честь ювілею Т. Шевченка (Див. Додаток Г) в ніч на 9 березня 1964 р. за О. Заливахою почали активно стежити працівники КДБ [182, с. 1; 291, с. 16]. У жовтні 1964 р. він був підданий профілактиці в івано-франківському Управлінні КДБ через «поширення серед оточення націоналістичної літератури та ідейно шкідливих документів». У квітні наступного року художника було вдруге профілактовано «за участі трудового колективу» (художнього фонду в Івано-Франківську) [345, с. 152].

У жовтні 1964 р. М. Хрущов був усунений із посади генерального секретаря ЦК КПРС, його замінив Л. Брежнєв, який почав політику неосталінізму, що характеризувалася серед іншого збільшенням масштабів репресій радянської влади проти дисидентів [288, с. 222]. Незважаючи на це, до 1972 р. Першим секретарем ЦК КПУ був П. Шелест, який мав подвійну лояльність – загальносоюзну і республіканську [243, с. 80–82]. З одного боку, він був прихильником будівництва комунізму, з іншого – захисником певної автономії радянської України, розширення кількості економічних ресурсів під контролем республіки [375, с. 31–33]. Про діяльність шістдесятників радянський політик був добре поінформований і намагався нейтралізувати рух опору. У нотатках П. Шелеста від 25 квітня 1966 р. було вказано, що КДБ, ЦК КПУ та прокуратура мали підготувати матеріали про «недостойну поведінку» Л. Костенко, І. Драча, Є. Сверстюка, І. Дзюби, яка відіграла «негативну і шкідливу роль» для радянського режиму [283, с. 443–456]. Зрештою, 27 серпня 1965 р., під час першої хвилі репресій серед української дисидентської інтелігенції, О. Заливаха був затриманий і підданий судовій розправі [291, с. 16].

Отже, громадська діяльність О. Заливахи в період шістдесятництва (1962–1965 рр.) стала можливою завдяки послабленню репресивного тиску радянської влади після смерті Й. Сталіна. Важливим напрямом його культурницької активності стало членство у Клубі творчої молоді «Сучасник», у рамках якого

шістдесятник мав ряд знайомств із іншими нонконформістами, які здійснили вагомий вплив на його світоглядні переконання. Другий, не менш продуктивний вектор діяльності О. Заливахи, пов'язаний із поширенням самвидаву, мав наслідком знайомство певної частини населення УРСР із правдивою ситуацією в республіці. Третій напрям громадської активності – критика радянської влади – базувався на дотриманні українських патріотичних переконань, що розцінювалося тоталітарним режимом СРСР як «інакодумство». Важливим також є четвертий вектор, пов'язаний із мистецькою діяльністю, оскільки він також став причиною подальшого арешту О. Заливахи в 1965 р.

3.2. Судова розправа над О. Заливахою (1965–1966 рр.)

Судова розправа над О. Заливахою була результатом його арешту в 1965 р., організованого в рамках хвилі репресивних дій радянської влади проти української дисидентської інтелігенції. Тоталітарний режим таким чином організував придушення будь-яких проявів інакодумства в умовах монополії комуністичної партії на керівництво СРСР.

Період десталінізації був лише тимчасовим періодом лібералізації, яка виявилася непослідовною. Фактично «відлига» завершилася зустрічами М. Хрущова з інтелігенцією 17 грудня 1962 р. та 8 березня 1963 р., оскільки вони стали початком посилення контролю радянської влади над інтелектуальною елітою. Поступово шістдесятники стали розглядатися ворожими елементами, які зсередини спричиняють занепад СРСР та його державного устрою. Методами усунення опозиції радянською владою стали тиск через комсомольські та партійні організації, заборона на друк творів та проведення вечорів. Початок неосталінізму став сигналом до відкритих репресій проти шістдесятників [364, с. 128].

У 1965 р. відбулася перша хвиля затримань українських дисидентів [198; 213]. У серпні – вересні цього року працівники КДБ в Києві, Львові, Тернопільській, Волинській та Івано-Франківській областях взяли під варту 21 особу, 18 із яких засудили на різні терміни (від восьми місяців до шести років)

позбавлення волі. Ув'язнені обвинувачувалися у «ворожій діяльності», «проведенні антирадянської агітації і пропаганди», «виготовленні і розповсюдженні антирадянських і наклепницьких документів». У довідці голови КДБ при Раді Міністрів (РМ) УРСР Віталія Нікітченка вказано, що під час арештів було вилучено понад 900 документів і 14 друкарських машинок [311, с. 267; 362, с. 88]. Арешти були засобом боротьби комуністичної партії з інакодумством і засвідчили прагнення влади зупинити процес лібералізації в країні, обмежити критику «культу особи», а також необхідності розгромити самвидав, залякати молоду інтелігенцію, яка працювала над відновленням національної свідомості [161, с. 114; 358, с. 57–62].

У серпні 1965 р. керівництво КДБ при РМ УРСР вирішило реалізувати справу групової розробки «88», раніше відкрито проти учасників українського національного руху, які були вихідцями із шістдесятницького середовища [343, с. 62]. 26 серпня у Львові були затримані лідери місцевого осередку інакодумців брати Михайло і Богдан Горині [343, с. 58]. Вже наступного дня до Івано-Франківського управління КДБ надійшло спеціальне повідомлення про необхідність на основі показів Б. Гориня провести обшуки у помешканні Опанаса Заливахи (Див. Додаток Д.1), а також його близьких знайомих – художника Василя Турецького, його доньки Марії Кухтяк, Олександра Коровая та Богдана Шляхтича [26, арк. 10]. Зранку 28 серпня слідчі КДБ здійснили синхронні обшуки на квартирах О. Заливахи та В. Турецького [85, арк. 13–15; 86, арк. 2–6; 214, с. 79–80]. Художник відмовився видавати працівникам спецслужби будь-яку літературу чи інші «антирадянські» матеріали. У результаті обшуку було вилучено дві фотоплівки з «Інформаційними бюлетенями ЗП УГВР», 11 бобінів із записами віршів поетів-шістдесятників і пісень, а також особисті записники та листи митця [16, арк. 13–15; 85, арк. 13–15].

Під час обшуку в О. Заливахи 27 серпня 1965 р. представники КДБ конфіскували анонімну статтю «З приводу процесу над Погружалаським» (авторства Є. Сверстюка) про спалення Державної публічної бібліотеки АН УРСР; магнітофонні записи віршів В. Симоненка, І. Драча та М. Вінграновського [7,

арк. 159; 331, с. 18]. Кагебісти конфіскували і книгу І. Кошелівця «Сучасна література в УРСР» та самвидавчий документ «12 питань для самостійного мислення школяра» [6, арк. 316]. Як свідчать спогади О. Заливахи, безпосередньо під час слідчих дій на його квартиру завітав І. Світличний, який приїхав із Києва. Зрештою, художника того ж дня затримали й привезли до слідчого ізолятора КДБ. Перед затриманням йому дозволили попрощатися з І. Світличним, який намагався підбадьорити О. Заливаху [214, с. 80].

У камері були стукачі, які прагнули дістати інформацію про Аллу Горську та Івана Світличного. Від нього вимагали зізнання, де були ключі від квартири, де знаходилися його картини. Кагебісти забрали фотоплівку із книжкою Абдурахмана Авторханова «Технологія влади», декілька статей та зошити, в яких був записаний вірш Т. Шевченка «Доля». Цю поезію було відправлено на експертизу до Львова і був кваліфікований як «вірш невідомого автора антирадянського змісту» [214, с. 80–81].

На першому «в'язничному» фото, яке збереглося в кримінальній справі, О. Заливаха виглядає трохи розгубленим (Див. Додаток Д.2), але, судячи з аналізу світлини, спокійним і впевненим у собі [96, арк. 1]. Того ж таки 28 серпня 1965 р. проти О. Заливахи було відкрито кримінальну справу за ознаками ст. 62, ч. І КК УРСР («антирадянська агітація і пропаганда») (Див. Додаток Е). Підставами для такого кроку працівників КДБ послужили вилучення під час обшуку в художника фотоплівок із «Інформаційними бюлетенями ЗП УГВР», а також покази його колеги В. Турецького про те, що О. Заливаха передавав йому для ознайомлення антирадянську літературу [40, арк. 2–3].

У свою чергу В. Турецький під час обшуку в своєму помешканні самостійно видав кагебістам текст виступу Івана Дзюби на вечорі пам'яті Василя Симоненка у грудні 1964 р. та лист діаспорного публіциста Романа Рахманного до письменниці Ірини Вільде. Також слідчі КДБ знайшли та вилучили у В. Турецького видану за кордоном книгу І. Кошелівця «Сучасна література в УРСР» (1964 р., видавництво «Пролог»), а також фанерну табличку із зображенням тризуба та написом «MADE IN UKRAINE» (Див. Додаток Ж) [17,

арк. 2–6; 86, арк. 2–6]. Як пізніше з'ясувалося, це була виготовлена О. Заливахою в липні 1965 р. етикетка до ліжника – весільного подарунка доньці В. Турецького Марії Кухтяк [24, арк. 1].

Зрештою, В. Турецького після обшуку також було затримано. Проте художник відразу почав давати потрібні слідству покази, тому до безпосередньо арешту справа так і не дійшла. Ввечері 28 серпня під час допиту В. Турецький повідомив працівників КДБ про те, що антирадянську літературу йому давав читати саме О. Заливаха [17, арк. 9–10; 76, арк. 9–10]. Наступного дня у ході допиту В. Турецький «раптово пригадав» детальну інформацію зберігання та поширення О. Заливахою «Інформаційних бюлетенів ЗП УГВР» та інші випадки розповсюдження його колегою документів антирадянського змісту [17, арк. 11–15; 77, арк. 11–15].

Очевидно, слідчим КДБ вдалося протягом нетривалого часу шляхом масованого психологічного тиску і шантажу зламати В. Турецького, пообіцявши йому звільнення в обмін на компрометуючі покази на О. Заливаху. Про тиск на підслідного свідчить значна тривалість допитів поряд із порівняно малими обсягами протоколів. Зокрема, 29 серпня допит тривав 9 годин із перервою на обід [17, арк. 11], а 30 серпня – 11 годин [78, арк. 15]. Ймовірно, вагомим фактором в руках слідчих була виявлена під час обшуку фанерна табличка з тризубом адресована доньці затриманого. Працівники КДБ могли шантажувати В. Турецького можливим арештом його доньки Марії Кухтяк [5, арк. 9]. Зрештою, зважаючи на активну співпрацю В. Турецького зі слідством, його вже за кілька днів було відпущено на волю.

Ключовими епізодами слідства у справі О. Заливахи, які лягли в основу обвинувачення, було розповсюдження ним виданих за кордоном «Інформаційних бюлетенів ЗП УГВР» та книги І. Кошелівця «Сучасна література в УРСР», а також окремих самвидавних статей; запис на магнітофон, поширення віршів поетів-шістдесятників і українських національних пісень; виготовлення фанерної таблички із зображенням тризуба, а також написання художником самвидавного документа на захист української мови «Як розмовляють у Києві» (його текст було

вилучено на квартирі О. Заливахи) (Див. Додаток 3) [92, арк. 122]. Слідство тривало близько півроку – з 28 серпня 1965 р. до 19 лютого 1966 р. – і за цей час працівники КДБ чотири рази зверталися до прокуратури із проханням продовжити термін утримання художника під вартою [46, арк. 285–286].

Поведінка О. Заливахи під час допитів була досить сміливою: він часто принципово відмовлявся відповідати на запитання працівників спецслужби, намагався не давати покази про своїх знайомих, друзів та колег. Перші допити О. Заливахи 28 та 30 серпня 1965 р. [74, арк. 52–53; 75, арк. 55–59] проводив слідчий КДБ капітан Павло Баранов, який спілкувався з художником у досить жорсткій манері та російською мовою. Затриманий відмовився йти на співпрацю зі слідством, заперечив оголошену йому підозру в «антирадянській агітації та пропаганді», говорив про те, що не знайомий зі знайденими під час обшуків документами, а виявлені фотоплівки знайшов на балконі своєї квартири. 30 серпня, після посилення тиску з боку слідчого П. Баранова художник проявив стійкість, повністю відмовився відповідати на будь-які запитання і навіть не підписав протокол допиту [75, арк. 59]. Зрештою, 31 серпня слідчий видав постанову про арешт О. Заливахи, а 6 вересня художнику оголосили офіційне обвинувачення за ст. 62, ч. I КК УРСР [45, арк. 60–61].

У подальшому працівники КДБ, очевидно, для посилення тиску на О. Заливаху, вирішили зіграти з ним психологічну гру «в поганого і хорошого поліцейського». Наступні допити, починаючи з 10 вересня став проводити вже «хороший» слідчий – старший лейтенант Шеко [65, арк. 67], який спілкувався з ув'язненим українською мовою та без явного тиску. Протягом перших кількох тижнів під час розмов із кадебістом художник намагався продовжувати свою попередню лінію поведінки. Зокрема, він не дав жодних показів про свого знайомого художника О. Коровая та львівського дисидента М. Осадчого [16, арк. 65–67, 72–74; 65, арк. 67; 66, арк. 73–74]. А 15 вересня, після запитань слідчого про відносини з А. Горською та іншими київськими знайомими, заявив: «Про своїх друзів я ніяких показів не намірений давати з причин, про які говорити не хочу» [16, арк. 75–76; 67, арк. 75–76]. Щодо таблички з тризубом О. Заливаха

заявляв, що намалював її сам, без сторонньої допомоги, не надаючи цьому символу ніякого особливого сенсу [67, арк. 77–78].

Також спочатку художник заперечував будь-яке знайомство із виявленими під час обшуків самвидавними документами. Проте слідчий під час розмов із О. Заливахою постійно зачитував йому покази інших фігурантів справи, особливо В. Турецького і, зрештою, під час допиту 25 вересня таки добився свого. Ув'язнений змушений був підтвердити наведені покази свого колеги та визнати факт виготовлення й поширення серед близьких знайомих «Інформаційних бюлетенів ЗП УГВР» [16, арк. 87–89; 69, арк. 89]. Тільки через місяць, 23 жовтня О. Заливаха під тиском слідчого детально розповів про отримання цих бюлетенів від київського письменника Павла Мовчана, а книги І. Кошелівця – від Алли Горської [71, арк. 125–127]. Варто відзначити, що під час першої хвили арештів у 1965 р. така поведінка була типовою для ув'язнених дисидентів – майже всі заарештовані виявилися не готовими до протистояння зі слідством та, під час допитів досить детально розповідали про свої погляди та дисидентську активність.

У листопаді 1965 р. О. Заливаха надав слідчому Шеко детальну інформацію про отримання від І. Світличного бобін із записами віршів поетів-шістдесятників [72, арк. 146–147]. Проте назагал поведінка художника продовжувала відзначатися стійкістю. Він під час допитів, посилаючись на погану пам'ять, намагався не наводити конкретної інформації про шляхи отримання різних самвидавних документів. Слідчого дуже цікавив характер розмови між О. Заливахою та І. Світличним про «рух національного відродження» та шляхи боротьби проти гноблення українців в СРСР, яка згідно з показами В. Турецького, нібито відбулася в грудні 1963 р. Проте О. Заливаха відмовився підтверджувати покази свого колеги про цю розмову і так і «не зумів її пригадати». Навіть незважаючи на значний тиск з боку Шеко, художник повністю заперечив будь-які зв'язки – свої чи І. Світличного – із закордонними українськими організаціями [51, арк. 170–172].

У грудні 1965 – січні 1966 рр. до допитів О. Заливахи повернувся слідчий П. Баранов, який повторно продовжив задавати підслідному ті ж питання, що і його попередник. Однак художник, який, імовірно, вже поступово адаптувався до постійного тиску з боку працівників КДБ, протягом ще двох місяців продовжував стояти на своєму та опиратися їх маніпуляціям. Заарештований знову заперечив свою участь у розмові з І. Світличним про «рух національного відродження» [56, арк. 207–209], повністю взяв на себе провину у справі виготовлення фанерної дощечки з тризубом [57, арк. 220–221]. Також не дав жодних компрометуючих показів на питання слідчих про художника Михайла Фіголя та історика Валентина Мороза, заперечував обмін із ними самвидавною літературою та намагався вигородити своїх знайомих перед слідчим [53, арк. 188–190; 59, арк. 229–231].

У середині січня 1966 р. криміналістична експертиза, проведена Одеською лабораторією, підтвердила авторство О. Заливахи щодо тексту документа «Як розмовляють у Києві», а також напису на дощечці з тризубом [60, арк. 232–233]. Щоправда, художник і раніше під час розмов зі слідчими цього не заперечував. Допит 27 січня був проведений слідчим П. Барановим спільно із заступником прокурора області Чумаком. Під їх спільним тиском О. Заливаха змушений був підтвердити факт передачі своєму знайомому Б. Шляхтичу бобін із магнітофонними записами «націоналістичних» віршів та пісень [61, арк. 237–238].

Нарешті, 28 січня О. Заливасі було оголошено про завершення попереднього слідства та надано матеріали справи для ознайомлення [18, арк. 248]. На підсумковому допиті художник визнав себе винним частково (Див. Додаток І). Він змушений був погодитися із обвинуваченнями у розмноженні й поширенні «Інформаційних бюлетенів ЗП УГВР», розповсюдженні самвидавних статей, магнітофонних записів пісень та віршів, а також виготовленні «націоналістичного знаку» тризуба. Водночас О. Заливаха заперечив факти поширення серед свого найближчого оточення «антирадянських вигадок» та позитивних оцінок діяльності збройного підпілля ОУН та УПА [18, арк. 248; 73, арк. 244–248; 89, арк. 248].

Після декількох додаткових допитів 19 лютого 1966 р. О. Заливасі було оголошено обвинувальний висновок (Див. Додаток Й). У цьому документі на підставі ключових епізодів слідства художника було звинувачено в тому, що «...на протязі 1965 року під впливом раніше прочитаної націоналістичної літератури з метою підриву і ослаблення радянської влади систематично зберігав, розмножував та розповсюджував серед свого оточення літературу антирадянського змісту, в якій викладені програмні матеріали українських буржуазних націоналістів по боротьбі проти радянської влади на Україні, реставрації капіталізму і утворення держави буржуазного типу та наклепницькі вигадки на політику КПРС і радянського уряду, які порочать радянський державний і суспільний устрій» [35, арк. 295–296]. У підсумку майже по всіх фактах «антирадянської діяльності» О. Заливахи слідчим КДБ вдалося знайти у протоколах численних багатогодинних допитів особисті зізнання обвинуваченого. Окрім цього, потрібні кагебістам покази на художника дали 11 свідків із числа його близьких знайомих (В. Турецький, О. Коровай, Г. Недашківська, І. Драгомирова, М. Кухтяк, Б. Шляхтич, Г. Курило, І. Затишний, М. Фіголь, П. Сопільник, І. Лобода) [18, арк. 295]. Справу відправили на розгляд Івано-Франківського обласного суду.

Судовий процес над О. Заливахою відбувся у Івано-Франківську в закритому режимі протягом 21–23 березня 1966 р. [84, арк. 306] Підсудний вже на початку засідання визнав себе винним частково, не заперечуючи наведених слідством фактів (Див. Додаток К). Проте спростовував наявність у своїх діях т. зв. «злочинного умислу» [18, арк. 307]. Під час своєї промови на суді художник пояснював факти поширення ним самвидавної літератури своїм щирим інтересом до української культури та історії, намаганням долучитися до національного культурного простору після десятиліть перебування на території Росії [6, арк. 316; 18, арк. 308].

Серед іншого на суді О. Заливаха наголошував на тому, що його сім'я змушена була виїхати з України в 1934 р. через масовий голод, говорив про своє зацікавлення творчістю українських репресованих митців міжвоєнного періоду,

зокрема художника Михайла Бойчука та драматурга Миколи Куліша. Пригадував пошуки інформації про сталінські репресії проти діячів української культури в 1930-х рр., а також наводив приклади власної протидії засиллю російської мови в Україні. Художник стверджував, що зовсім не був знайомий з інформацією про оунівський підпільний рух, проте «розпитував [у друзів], що то було таке», мав записи українських національних пісень (зокрема, стрілецької пісні «Червона калина») [18, арк. 311–315]. Зрозуміло, що в очах радянського правосуддя такі аргументи були тільки обставинами, які обтяжують покарання.

Протягом двох днів – 21 і 22 березня відбувалися допити свідків, з-поміж яких найбільше інформації про «антирадянську діяльність» О. Заливахи суду надали колеги художника В. Турецький та М. Фіголь [18, арк. 316–322]. Вони стверджували під час засідання, що художник неодноразово говорив про утиски українського народу зі сторони росіян, не сприймав російську мову в побуті, заявляв про зросійщення в УРСР всіх ключових сфер суспільного життя. Колеги відзначали здібність, старанність і талановитість О. Заливахи у професійній сфері, його щире зацікавлення українським мистецтвом, намагання бути художником-новатором. Водночас наголошували на його недисциплінованості та певній відірваності від колективу.

Під час останнього слова О. Заливаха говорив про відсутність будь-якого «злочинного умислу» в своїх діях [18, арк. 335–336]. Проте судова колегія розцінила ці слова та загалом поведінку художника під час слідства і процесу як намагання ухилитися від відповідальності, й у вирокі повністю підтримала позицію прокурора. Усі епізоди слідства було трактовано як повністю доведені, а О. Заливаху – засуджено до п'яти років позбавлення волі у виправних колоніях суворого режиму (Див. Додаток Л) [7, арк. 180; 25, арк. 342–347; 160, с. 105; 270, с. 237].

Майже відразу після хвилі арештів активні учасники дисидентського руху намагалися протидіяти протизаконним репресіям [5, арк. 253–255; 366, с. 70]. Проти ув'язнення О. Заливахи протестували інші українські шістдесятники. У жовтні 1965 р. С. Параджанов, В. Кирейко, П. Майборода, Л. Серпілін,

Л. Костенко, І. Драч та О. Антонов підписали клопотання до ЦК КПУ та ЦК КПРС (Див. Додаток М). У клопотанні вказано, що державні органи мають надати офіційні повідомлення і роз'яснення з приводу арештів шістдесятників, які негативно впливали на культурне життя українців та суспільні настрої молоді. У документі також відображено прагнення організувати відкриті судові провадження над арештованими [174, с. 187–188].

У грудні 1965 р. І. Дзюба написав листа Першому секретареві ЦК КПУ П. Шелесту та голові Ради Міністрів Української РСР В. Щербицькому. У документі засуджувалися арешти 1965 р., вимагалися офіційні роз'яснення із вказаного питання та негативно оцінювалася заборона культурних заходів для української інтелігенції. У листі, а також праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюба вимагав відновлення ленінської політики, яка базувалася на вирішенні національного питання шляхом «коренізації» та засудження шовінізму [179, с. 21–28; 329, с. 478; 332, с. 228; 365, с. 104]. Шістдесятник вважав, що сучасне йому радянське керівництво не дотримувалося вчення марксизму-ленінізму, у результаті чого в умовах радянського тоталітарного режиму відбувалися процеси зросійщення української нації та існувала реальна загроза знищення національної ідентичності [363, с. 113].

У лютому 1966 р. В. Чорновіл разом із З. Франко, М. Коцюбинською, Г. Кочуром, І. Драчем, І. Дзюбою, Ф. Жилком, Н. Світличною, Б. Антоненком Давидовичем та ін. (усього 78 осіб) підписали клопотання до прокурора УРСР Ф. Глуха та голови КДБ Ф. Нікітченка. У документі шістдесятники висловлювали сподівання на справедливий і публічний судовий процес над О. Заливахою, а також негативно поставилися до арештів 1965 р., у результаті яких радянська влада сподівалася зменшити потенціал українського культурного життя в УРСР [186, с. 158–159; 359, с. 130]. В'ячеслав Чорновіл виступив на захист О. Заливахи під час його арешту й розправи над ним у збірках «Правосуддя чи рецидиви терору?» та «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)» [178, с. 872; 338, с. 139]. Дисидент вважав, що засудження до ув'язнення у виправно-трудовах колоніях повинне бути законним і публічним, а не сфабрикованим та закритим, з

порушеннями процесуальних норм, як це відбувалося в СРСР [186, с. 79–82; 231, с. 87–88].

Наприкінці березня 1966 р. художник написав дві касаційні скарги на рішення суду з проханням «проявити акт гуманності» та зменшити міру покарання [30, арк. 362; 31, арк. 360]. На захист О. Заливахи виступили також десятеро членів Спілки художників України (СХУ), серед яких А. Горська, В. Зарецький, Г. Якутович, І.-В. Задорожний, Л. Семикіна, Г. Севрук, В. Кушнір та ін. 20 квітня вони звернулися з клопотанням до Верховного Суду УРСР із проханням переглянути справу та зберегти безсумнівний талант ув'язненого художника [34, арк. 362(а)]. Документ залишився без відповіді судів і КДБ [232, с. 62]. Проте судова колегія в кримінальних справах Верховного Суду УРСР, яка вже наступного дня розглядала касаційну скаргу О. Заливахи, не знайшла підстав для пом'якшення вироку [95, арк. 370].

О. Заливаху засудили на 5 років ув'язнення на закритому судовому процесі [255, с. 64; 265, с. 118; 267, с. 106]. На суд ніхто не допускався, оскільки влада не бажала зайвого розголосу здійснюваних політичних розправ [186, с. 118]. О. Заливаха не повністю визнав себе винним, незважаючи на кількамісячні допити, і не каюся [186, с. 135]. Виходячи з розкритої слідством справи, вирок шістдесятника вважався непомірно жорстоким навіть порівняно з тодішніми аналогічними вироками [175, с. 291; 246, с. 17].

Таким чином, основними причинами арешту івано-франківського художника О. Заливахи наприкінці серпня 1965 р. стали його світоглядна позиція, пов'язана із зацікавленням і популяризацією української мови, культури та історії, а також входження до кола митців-шістдесятників, активне поширення самвидавної літератури. Затримання художника було складовою масштабної спецоперації КДБ, спрямованої проти українського національного руху, яка увійшла в історію як перша хвиля арештів української опозиційної інтелігенції. Серед обвинувачень, які були висунуті заарештованому, варто виділити поширення виданої за кордоном літератури діаспорного походження, самвидавних статей, зберігання магнітофонних записів українських національних пісень та віршів поетів-

шістдесятників, написання спрямованого проти зросійщення памфлету, а також виготовлення подарункової таблички із зображенням тризуба. Під час слідства художник намагався не давати компрометуючих показів на своїх друзів, брати вину на себе, часто взагалі відмовлявся спілкуватися з кадебістами. Слідчі використовували проти заарештованого моральний і психологічний тиск, а також покази його колег та близьких знайомих. Зрештою, під час закритого судового процесу О. Заливаха змушений був частково визнати свою вину. Проте виступи художника в ході судових дебатів свідчать про те, що його погляди на національне питання залишилися незмінними; радянському режиму не вдалося домогтися «щирого покаяння» дисидента. За свою незламну поведінку О. Заливаха отримав від радянського правосуддя один із найбільш жорстких вироків періоду репресій середини 1960-х рр. – п'ять років позбавлення волі.

3.3. Протистояння з радянським режимом в умовах ув'язнення в мордовських колоніях (1966–1970 рр.)

Після арешту О. Заливахи й судового процесу над ним шістдесятник був ув'язнений у мордовських виправно-трудовах колоніях. Умови позбавлення волі зумовили звуження можливостей його суспільної активності, однак не припинили її повністю.

Після смерті Сталіна ГУЛАГ перестав бути місцем рабської праці мільйонів людей та центром радянської економіки. Ця система таборів була ліквідована в 1960 р. і замінена на виправно-трудова колонії (ВТК). У період неосталінізму політв'язні стали окремою категорією осіб, що перебували в колоніях за опозиційність до радянського режиму. З ними поводитися відповідно: тримали окремо від кримінальних злочинців, давали іншу уніформу, встановлювали інший режим. Кількість політв'язнів порівняно з кількамільйонним контингентом ув'язнених у сталінський період становила декілька десятків тисяч осіб, які відбували покарання в Мордовії і Пермській області [307, с. 408–409].

Впродовж травня – липня 1966 р. відбулося етапування О. Заливахи до мордовських виправно-трудоих колоній (ВТК) [345, с. 152]. Художника везли до Мордовії разом із Валентином Морозом, який тоді вів щоденник і вчив німецьку мову [214, с. 87]. Термін покарання О. Заливаха відбував у колонії № 11 (385-II) у с. Явас Мордовської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки (МАРСР), яка належала до Дубравного управління ВТК. Доповідна записка КДБ 28 грудня 1966 р. свідчить, що, незважаючи на «ідеологічне перевиховання», художник не змінив своїх національних переконань [345, с. 152–153].

Режим утримання в'язнів у ВТК мав сприяти «перевихованню» представників руху опору в рамках радянської ідеології. Ізоляція від суспільства, комплекс вимог, правил, обмежень, заборон, які формували особливий порядок життєдіяльності в умовах відбування покарання, «табірний» побут, інші методи карального впливу мали перетворити дисидентів на законослухняних громадян. Тривалий період перебування за ґратами негативно впливав на фізичне та психічне здоров'я політв'язнів. Однак саме у ВТК шістдесятники консолидувалися й перебували в ув'язненні у рамках взаємодопомоги та відтворення окремих елементів життя на волі, намагалися дотримуватися християнських традицій [286, с. 40–42]. Саме тому проведені роки в колонії для О. Заливахи не стали «втраченим часом», а рубіжним періодом становлення особистості, цінностей, знань та моральних установок, які в подальшому визначали громадську позицію та суспільну діяльність [359, с. 98].

Відносини політв'язнів із адміністрацією ВТК були продовженням протистояння між дисидентами та радянською владою в цілому. Щоденний моральний тиск із боку керівництва ВТК мав на меті послабити боротьбу шістдесятників проти влади в умовах ув'язнення. Варто відзначити наявність особистісного підходу адміністрації в місцях позбавлення волі щодо в'язнів. За умови співпраці, відсутності конфліктів та зв'язків із «неблагонадійними» особами в'язень міг сподіватися на полегшення становища. У разі відсутності таких критеріїв поведінки в'язнів карали карцером, позбавленням права відвідування тюремного магазину, отримання посилок, щорічного побачення,

забороною листування. Це супроводжувалося частими викликами до керівництва, обшуками, вилученням дозволених речей [359, с. 100–101].

У другій половині 1960-х рр. режим у колоніях був відносно сприятливий, що пояснювалося полегшенням його в період десталінізації та розрахунком радянської влади послабити опір політв'язнів [229, с. 352; 359, с. 99]. У кінці 1960-х рр. дисциплінарні вимоги стали більш жорсткими у зв'язку з відходом від десталінізації та посилення діяльності радянських каральних органів: проводилися постійні пошуки з вилученням літературних та живописних творів. Дозволялося витратити в тюремному магазині лише до 5 рублів на місяць [188, с. 149; 221, с. 53, 96]. У мордовських колоніях норми харчування становили 2,4 тис. калорій на добу, тобто були відверто недостатніми для підтримки життя в'язнів. Їжа була зіпсована і дуже низької якості. Щоб ізолювати осіб, які перебували в місцях позбавлення волі, їм було дозволено надсилати не більше, ніж два листи за місяць; заборонялося отримувати посилки з цигарками та продуктами. Як згодом писав В. Мороз, основна мета адміністрації колоній полягала у знищенні людської гідності та ламанні волі політв'язнів, змушуванні співпрацювати з КДБ [343, с. 78; 347, с. 98].

Опанас Заливаха перебував в одній колонії разом із Михайлом Озерним з Івано-Франківської обл., який був вчителем, засудженим на три роки, а також львівським дисидентом Богданом Горинем. Згодом до колонії було переведено одного з учасників підпільної організації Український національний фронт (УНФ) Ярослава Лесіва. В умовах позбавлення волі О. Заливаха познайомився з учасником оунівського підпілля Михайлом Сорокою, який був довголітнім політв'язнем радянських колоній [214, с. 87]. У пізніших спогадах художник назвав Михайла Сороку «лицарем української ідеї». Близькими були відносини О. Заливахи з дисидентами Іваном Гелем та Святославом Караванським; разом вони налагодили канали передачі виготовлених у колонії заяв, статей і матеріалів на волю [345, с. 153; 346, с. 98]. О. Заливаха в колонії також зблизився із лідером підпільної Української робітничо-селянської спілки (УРСС) Левком Лук'яненком [207, с. 143]. Також у цій же колонії відбував покарання Григорій Герчак [215].

Всі політв'язні мали довголітній досвід боротьби проти радянського тоталітаризму, який передавали новому поколінню руху опору [347, с. 98]. Також шістдесятник познайомився із колишніми учасниками ОУН і УПА, ув'язненими у колоніях [345, с. 153]. Всього у ВТК, де був ув'язнений О. Заливаха, перебували понад 2 тис. осіб, близько половини з яких були українцями [214, с. 94].

У колонії О. Заливаха також познайомився із Євгенієм Вагіним, одним із лідерів монархічної організації «Всеросійський соціал-християнський союз визволення народу», який був заарештований у 1967 р. Він запитував зміст певних українських слів, оскільки читав українські журнали. Інший представник російської інтелігенції, Андрій Синявський, також був прихильним до українських політв'язнів, розповідав про російську національну ідею та про мистецтво в Росії [214, с. 94].

Опанас Заливаха разом із Михайлом Осадчим у 1966–1967 рр. познайомилися з латвійським дисидентом, поетом Кнутсом Скуеніксом. Той зауважив талант художника у результаті ознайомлення з екслібрисами та етюдами. Кнутс Скуенікс присвятив О. Заливасі вірш, який Михайло Осадчий переклав у колонії українською мовою. Невідомо, чи друкувався цей вірш у Латвії. У цьому поетичному творі критикується система виправно-трудова колоній та каральних органів як елементи тоталітарної системи в СРСР [258, с. 42–43]. О. Заливаха також намалював портрет К. Скуенікса, який вдалося вивезти із колонії розрізаним на частини [238, с. 599]. Таким чином, О. Заливаха в колонії залишався в середовищі досить різних за світоглядом свідомих людей, які боролися проти радянської системи. Пізніше він згадував, що у в'язниці він почувався набагато вільніше, бо був спійманий, і міг вільно говорити, що забажав. Саму в'язницю називав «середовищем дружби народів» [354, с. 52].

Опанас Заливаха займався популяризацією серед заарештованих імен та творів І. Дзюби, І. Світличного й Ліни Костенко. У березні 1967 р. шістдесятник був одним із учасників відзначення в'язнями-українцями Дня Тараса Шевченка. Під час заходу він представив портрет Кобзаря та відкрив дійство, оголосивши промову. Згодом ця картина та екслібриси завдяки Б. Гориню були нелегально

вивезені з колонії. З періоду перебування в колоніях О. Заливахи відомий також портрет Б. Гориня [345, с. 153–154].

Водночас на волі тривали спроби виступати на захист засудженого художника та привертати увагу влади й суспільства до політичної розправи над ним. На власному суді 8 липня 1966 р. журналіст В'ячеслав Чорновіл стверджував, що О. Заливаха ніяких стратегічних даних не збирав і іноземним розвідкам не передавав [174, с. 50–51]. 22 червня 1966 р. журналіст у листі до Першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста констатував грубі порушення законодавства, які відбувалися у справах арештованих шістдесятників у 1965 р., у тому числі під час розправи над О. Заливахою [174, с. 199–200].

У колонії О. Заливаха працював вантажником, потім кочегаром [291, с. 16]. Він мав в'язничний номер 28628 (Див. Додаток Н) [144, арк. 1]. Як і у свій час Т. Шевченкові, йому заборонялося малювати [183, с. 79; 220]. Художник намагався порушувати заборону, малюючи на папірцях завбільшки з сірникову коробку, щоб було легше сховати від наглядців [276, с. 421–422]. Унаслідок численних протестів О. Заливахи й інших в'язнів та заяви Івана Світличного йому запропонували оформляти «табірні» гасла, наприклад: «На свободу – с чистой совестью!». Художник почав створювати малу графіку – екслібриси й листівки. Усі роботи при обшуках вилучалися і, за словами адміністрації, знищувалися. Так пропало понад 200 його робіт [291, с. 16]. О. Заливаха дістав змогу малювати екслібриси завдяки різцю, зробленому в'язнями з механічного цеху, та лінолеуму, знайденому Михайлом Сорокою в колонії [214, с. 88].

Іноді художник малював і живописні картини, особливо до заборони малювати. До живопису митця періоду ув'язнення належить портрет іншого дисидента Івана Русина, який був намальований за три години. Мистецтвознавець Богдан Горинь оцінив цю роботу О. Заливахи як одну з найкращих, незважаючи на те, що картина була намальована після річної вимушеної перерви, пов'язаної із судовим процесом та етапуванням. Портрет Івана Русина тривалий час на прохання Ліни Костенко згодом експонувався в її помешканні [221, с. 111].

У період перебування в колоніях О. Заливаха активно листувався із Аллою Горською. У такий спосіб обговорювалося досягнення українського і світового мистецтва, а також справи інших шістдесятників. Надсилалися також привітання з днем народження. А. Горська відправляла передачі, літературу та грошові перекази О. Заливасі. Зокрема, шістдесятник отримав від неї журнал «Дніпро» та твори І. Котляревського. Однак листи часто не доходили за адресою, оскільки радянські органи держбезпеки та адміністрація колонії контролювали пошту. Також було заборонено надходження до О. Заливахи журналів на мистецьку тематику [156, с. 45–101]. За твердженнями шістдесятника, підтримка А. Горської полегшувала перебування художника в колонії [154, с. 524].

Шістдесятник листувався також із Л. Танюком [172, с. 261], В. Кушніром та І. Світличним, який надсилав йому в колонії літературу, зокрема, книги про відомих художників, видання творів поета Миколи Зерова та статті критика Євгена Сверстюка. З листів довідуємося, що О. Заливаха стежив у газетах та журналах за новинками поезії Ліни Костенко [151, арк. 3–4; 185, с. 429–431]. Відбувалося листування і з В'ячеславом Чорноволом. Під час обшуку квартири дисидента 3 серпня 1967 р. були знайдені два бандеролі, які він мав надіслати О. Заливасі [163, с. 766].

У листопаді 1966 р. до О. Заливахи написав листа український поет і дисидент Василь Стус (Див. Додаток О). Поет ділився рекомендаціями щодо прочитаної літератури, повідомляв про проведений у Києві вечір пам'яті М. Зерова. Також він висвітлив у листі враження від знайомства із творчістю репресованого у сталінські часи поета Є. Плужника та висловив побажання щодо вивчення О. Заливахою іноземних мов, будучи готовим до рекомендації словників та відповідної літератури [170, с. 41–44].

Передачу важливих документів дисиденти організували під час виходу окремих в'язнів із колоній, оскільки це вважалося сприятливою обставиною для винесення потрібних речей. Коли політ'язень Дмитро Іващенко виходив із ВТК, дисиденти написали заяву і вклали її в шпильку, спеціально виготовлену О. Заливахою. Цю річ працівники органів державної безпеки вилучили в

Д. Івашенка невдовзі після його перебування в колоніях, однак не могли добитися від О. Заливахи зізнання про те, що саме він її виготовив [214, с. 89].

У ВТК політв'язні вже не мали можливості піти на компроміс із системою і ставали ізгоями в радянському суспільстві. Це зумовило специфічні форми опору дисидентів в умовах ув'язнення [359, с. 99]. Впродовж 1966–1968 рр. українські політв'язні мордовських колоній, зокрема, В. Мороз, М. Масютко, М. Горинь, І. Гель, М. Осадчий, С. Караванський, Л. Лук'яненко, І. Кандиба та ін., налагодивши зв'язки в колонії та за її межами, написали понад 20 заяв та скарг на адресу партійних і радянських органів влади. Ці документи були нелегально передані за межі колонії й поширені в самвидавній літературі та за кордоном [345, с. 154].

Опанас Заливаха, перебуваючи в мордовській колонії, 5 квітня 1967 р. написав заяву Голові Верховного суду СРСР (Див. Додаток П). У документі вказано, що наявні в СРСР порушення прав людини суперечили необхідності дотримуватися Декларації Організації об'єднаних націй (ООН) із прав людини, доказом чого стала хвиля арештів 1965 р. Засудження О. Заливахи за те, що він «потрапив під вплив ворожої націоналістичної пропаганди», порушувало свободу вільних переконань людини, яка присутня в Конституції СРСР. Шістдесятник констатував порушення радянською владою права націй на самовизначення. Також О. Заливаха підтвердив фабрикування обвинувачень органами КДБ, які перекручували закони й порушували права людини, організовуючи закриті судові процеси [162, с. 299–302; 244, с. 219–221; 247, с. 1372–1373].

Після трьох-чотирьох років ув'язнення у ВТК О. Заливаху забрали на етап. Спочатку його привезли в Москву до Лефортовської в'язниці, де він переночував, а на другий день він сів у літак із двома військовими. О. Заливаху привезли у слідчий ізолятор КДБ при Раді Міністрів УРСР у Києві, де він пробув близько місяця. Йому пропонували можливість покаятися і вигідно пристосуватися до радянського тоталітарного режиму, здобувши волю, однак художник обрав завершення відбування покарання [214, с. 90–92].

У 1970 р., перед завершенням періоду перебування в колонії, О. Заливаха зблизився з ув'язненими представниками УНФ Ярославом Лесівим та Григорієм Прокоповичем. Їх метою було протистояння заходам «виховного характеру» КДБ в мордовських колоніях. Зокрема, у травні 1970 р. шістдесятники поширили інформацію про звільнення радянськими каральними органами українських в'язнів лише за умови схвалення їх співпраці з тоталітарним режимом. У цьому ж році в листі поету Дмитрові Павличку О. Заливаха засудив спроби пристосування української інтелігенції до радянської системи. Лист було переправлено київському дисиденту Є. Сверстюку, який, проте, із етичних міркувань вирішив його не оприлюднювати та спалив [345, с. 154–155].

Своє звільнення у серпні 1970 р. О. Заливаха сприйняв як перехід від малої зони до «великої», і з цього приводу казав: «... у малій зоні були друзі й вороги, у великій не знаєш, хто є хто». Йому вдалося винести з тюрми деякі графічні роботи, які він малював в зшитих докупі зошитах та альбомі кольоровими олівцями та фломастерами [354, с. 52]. Після 5 проведених років у колонії в Мордовії О. Заливаха було важко впізнати: він був сивий, худий і згорблений, оскільки важко переносив моральне насильство з боку кримінальних в'язнів і заборону малювати (Див. Додаток Р) [221, с. 97].

Отже, в період перебування в мордовських колоніях О. Заливаха у другій половині 1970-х рр. продовжив свою громадську активність в умовах позбавлення волі. Незважаючи на обмеження, які існували в колонії, шістдесятник брав участь у захисті прав ув'язнених там осіб та був ініціатором імпровізованих патріотичних акцій. Також його контакти з іншими представниками руху опору, які перебували в колонії, зумовили значний вплив на світогляд О. Заливахи та допомагали кожному із в'язнів пристосуватися до умов, нав'язаних у період позбавлення волі. Це полегшувало дисидентам в умовах ув'язнення контактувати з зовнішнім світом та об'єднатися у спільному антирадянському протистоянні. Методи, які використовували радянські каральні органи й адміністрація колоній (пропозиції кращого життя в разі відмови від українських патріотичних переконань, конфіскація літератури та інших речей, заборона малювати тощо)

свідчили про придушення радянською владою у ВТК проявів інакодумства шляхом т. зв. «перевиховання». Незважаючи на це, О. Заливаха в період перебування в ув'язненні не лише зберіг ідентичність українського патріота, а й зумів вдосконалити власну особистісну сутність та зміцнити свої переконання.

3.4. Суспільна активність у 1970-х – на початку 1990-х рр.

Після перебування в мордовських колоніях в 1966–1970 рр. О. Заливаха продовжив власну громадську діяльність. У період 1970-х – 2000-х рр. її можна поділити на два етапи: 1) 1970–1991 рр. – період суспільної активності дисидента в умовах поступової трансформації радянського політичного режиму – від репресивно-обмежувального середовища 1970-х – початку 1980-х рр. до поступового розширення громадської підтримки наприкінці 1980-х рр.; 2) 1991–2007 рр. – хронологічний проміжок незалежності України, коли досліджувана постать набула народного визнання та намагалася популяризувати наративи про необхідність розбудови України як демократичної держави.

Наприкінці серпня 1970 р. О. Заливаху було звільнено із ВТК [345, с. 156]. Після ув'язнення за порадою І. Світличного він поїхав до Москви, де Лесь Танюк придбав художникові цивільне взуття [134, арк. 1–2]. Згодом у Києві зустріч зі звільненим політв'язнем організувала Алла Горська. Спочатку вони вирушили у ресторан «Полтава», де художниця раніше розробляла інтер'єр. Там було чимало колишніх учасників Клубу творчої молоді. Після бесіди з друзями О. Заливаха відвідав квартиру Світличних, звідки поїхав до Івано-Франківська [214, с. 96–97].

У період звільнення О. Заливахи з ув'язнення радянський режим в УРСР став більш жорстким і консервативним. У липні 1970 р. на посаді керівника республіканського КДБ відбулися кадрові зміни: замість Віталія Нікітченка, який був наближеним до П. Шелеста, було призначено Віталія Федорчука з оточення Л. Брежнєва, що в подальшому виконував усі вказівки з Москви й практично не рахувався з верхівкою Української РСР [158, с. 23; 379, р. 31].

Після ув'язнення О. Заливасі перешкоджали отримати паспорт і прописку [175, с. 90]. Згодом О. Заливаха почав виробляти документи, пред'явивши довідку про звільнення. У КДБ повернули паспорт, однак квартира, в якій художник проживав до арешту, була передана іншому власнику. Єдиним виходом дістати житло було працевлаштування [214, с. 96–97]. О. Заливаха спочатку тимчасово проживав в Івано-Франківську у квартирі Возняків і Лемиків на вулиці Кошового (нині вул. Опанаса Заливахи). Саме в цей період він одружився із Дарією Возняк (Див. Додаток С) – донькою Василя Бандери, страченого в Освенцімі [281, с. 61]. На роботу в місцевий Художній фонд його не прийняли. О. Заливаха був поставлений під адміністративний нагляд на рік: він був зобов'язаний раз на два тижні відмічатися в міліції. Дисидент улаштувався на роботу в побутовому бюро [214, с. 96–97].

На горіщі будинку, де жили Заливахи, художник облаштував майстерню. Однак працівники КДБ попереджали, щоб до нього не приходили «підозрілі» люди, щоб він не їхав до Києва, влаштовували провокації у вигляді побиття вікон [280, с. 40]. Дисиденту неодноразово погрожували фізичною розправою, влаштовували провокації і різного роду перевірки [222, с. 189]. Всупереч заборонам митець пересувався за власним бажанням і приймав усіх бажаних гостей, зокрема, колег-політв'язнів – отця Ярослава Лесіва і Зиновія Красівського [280, с. 40].

Опанас Заливаха, незважаючи на нагляд КДБ, був присутній на похороні художниці Алли Горської в Києві наприкінці 1970 р. [214, с. 98]. У середовищі дисидентів поширювалися обґрунтовані чутки, що її смерть, ймовірно, була спричинена вбивством не без участі КДБ [222, с. 188]. Про поїздку О. Заливаха попередив заявою в міліцію, однак після повернення його все ж покарали. Зменшився час, дозволений для перебування на вулиці (до поїздки на похорон Алли Горської – з 11 години вечора до восьмої години ранку, після – з восьмої години вечора до восьмої години ранку); О. Заливаха зобов'язувався щотижня відмічатися в міліції; міліціонери з'являлися для перевірки в будь-який час дня чи ночі [175, с. 157–159; 236, с. 676].

Незважаючи на згадані перешкоди, художник продовжив громадську діяльність. Досить швидко О. Заливаха налагодив контакти із дружиною івано-франківського історика В. Мороза Раїсою Мороз, раніше репресованою учасницею українського національного руху Оксаною Попович, священником із с. Космач Косівського району Василем Романюком. Також художник відновив зв'язки із львівськими та київськими дисидентами [345, с. 154–155]. О. Заливаха також зберіг контакти з Лесем Танюком [172, с. 393], Євгеном і Майєю Концевичами [216, с. 382; 217, с. 87], Оксаною Попович [20, арк. 9], Василем Стусом [202]. У цей період О. Заливаха налагодив зв'язки з Зеновієм Красівським. Вперше він про нього почув від о. Ярослава Лесіва в період перебування в мордовських колоніях. Знайомство О. Заливахи з З. Красівським відбулося на квартирі Р. Мороз, коли той прийшов туди з Оленою Антонів. Відомо, що художник намалював його портрет [167, с. 49–50].

Опанас Заливаха брав участь у мітингах і демонстраціях на підтримку недопущення арештів інших представників руху опору. Зокрема, діяч підтримав акцію протесту проти розправи над Валентином Морозом, яку організували представники львівської інтелігенції, які приїхали до Івано-Франківська з ініціативи В. Чорновола, – О. Горинь, І. Калинець, С. Шабатура, С. Гулик, Г. Чубай, О. Антонів, А. Пашко, М. Качмар-Савка, Б. Фардига, Я. Мацків та ін. Підготовка акції розпочалася з зустрічі представників руху опору на квартирі С. Гулик у Львові 9 листопада 1970 р., де була сформована домовленість вимагати в суду відкритість судового процесу шляхом подачі заяв протесту. Наступного дня львівські дисиденти надіслали телеграму до Івано-Франківського обласного суду про абсурдність визнання В. Мороза злочинцем. Незважаючи на організацію заходів безпеки радянськими каральними органами, під час судових засідань 17–18 листопада 1970 р. біля приміщення суду відбулася демонстрація проти судового процесу над В. Морозом, у якій щоденно брало участь 20–30 осіб, в т. ч. і О. Заливаха. Учасники заходу написали два клопотання про допущення присутності дисидентів на суді [159, с. 202; 388, с. 90].

Впродовж листопада – грудня 1970 р. О. Заливаха взяв участь у протестах щодо розправи над В. Морозом: він був одним із представників руху опору, які написали клопотання 17 листопада 1970 р. на адресу Івано-Франківського обласного суду, у яких зверталася увага на закритий суд і несправедливе покарання [19, арк. 362; 171, с. 566; 388, с. 92–93]. У листопаді 1970 р. напередодні суду над В. Морозом над О. Заливахою радянські каральні органи встановили посилений адміністративний нагляд впродовж семи діб [103, арк. 2].

У другій половині 1960-х – на початку 1970-х рр. посилилася діяльність КДБ, спрямована на придушення українського дисидентського руху. У 1969 р. каральні органи частіше фіксували «націоналістичні настрої» в УРСР та незадоволення національною політикою, переважно у сфері вживання української мови. У 1969 р. в УРСР працівники КДБ зареєстрували 151 випадок розповсюдження 123 авторами 1817 екземплярів антирадянських листівок, а в каральні органи було написано заяви на пошук авторів 809 анонімних листів «антирадянського наклепницького і загрозового змісту». До кримінальної відповідальності притягнуто в 1969 р. 55 осіб, профілактовано 2697 осіб [348, с. 56–58].

Радянська влада прагнула усунути опозиційні прояви в СРСР [285, с. 32]. 16 липня 1971 р. керівник КДБ УРСР В. Федорчук написав доповідну записку першому секретареві ЦК КПУ П. Шелесту про початок ведення справи «Блок», у якій проходили 24 представники шістдесятництва [285, с. 32; 345, с. 156]. Для реалізації задумів радянська влада в січні 1972 р. заарештувала бельгійського студента Ярослава Добоша, який для українських націоналістичних організацій намагався вивезти самвидавні друковані матеріали, зокрема, фотокопії примірників нелегального журналу «Український вісник». Це стало початком нових масштабних арештів дисидентів, оскільки Я. Добош розглядався спецслужбою як зв'язувальна ланка між ними та українськими еміграційними структурами [285, с. 33].

Серед осіб, які проходили в справі групової оперативної розробки КДБ «Блок», був і О. Заливаха. У короткій характеристиці художника вказувалося, що

після ув'язнення він не змінив своєї національно свідомої позиції, зберігав і поширював самвидав, брав участь у зборах дисидентів. У січні 1972 р. у рамках справи «Блок» відбулися арешти І. Світличного, Є. Сверстюка, В. Стуса, В. Чорновола, М. Осадчого, І. Геля, З. Антонюка, М. Плахотнюка та ін. Вони спричинили деморалізацію багатьох учасників українського дисидентства. Тоді ж О. Заливаха отримав листа від жителя РРФСР Івана Дикого, в якому закликалися організувати протести проти арештів представників української інтелігенції, однак через профілактичні акції КДБ художник зайняв пасивну позицію, відмовившись від заклику і взявши на роботі відпустку. Незважаючи на це, О. Заливаха після 1972 р. продовжував дотримуватися своїх поглядів і контактувати із львівськими дисидентами М. і Б. Горинями, А. Пашко, З. Попадюком, однак майже не брав участі в активних діях у рамках українського національного руху [345, с. 156]. Після хвилі арештів 1972–1973 рр. керівництво КДБ в боротьбі із дисидентським рухом робило ставку на т. зв. «профілактичні заходи» – придушення будь-якої громадської активності опозиційного характеру через залякування, агентурний контроль, виклики і бесіди в управліннях КДБ. У цих умовах, зважаючи на низький рівень долучення О. Заливахи до конкретної дисидентської діяльності, його не було повторно заарештовано. Влада обмежилася діями «профілактичного характеру», стеженням і спостереженням за діями художника [10, арк. 165–181; 11, арк. 62–84; 12, арк. 51–79; 13, арк. 105–130; 14, арк. 69–100; 201].

У 1972 р відбулися зміни у владних структурах УРСР, які негативно вплинули на суспільне й культурне життя українського суспільства. У травні 1972 р. П. Шелеста звільнили з посади Першого секретаря ЦК КПУ. Його перевели до Москви, де він став заступником голови Ради Міністрів СРСР, а згодом відправили на пенсію. П. Шелеста замінили В. Щербицьким, який не відступав від курсу політики Л. Брежнєва. У жовтні цього ж року секретарем ЦК КПУ з питань ідеології було обрано В. Маланчука, який очолив наступ на українську культуру та посилив цензуру [288, с. 271].

Нагляд радянських каральних органів над О. Заливахою в цей період посилювався. До КДБ за кілька днів до суду над Валентином Морозом викликали Марію і Дарію Возняк для залякування. О. Заливасі офіційно в порядку нагляду заборонили впродовж тижня з'являтися на вулиці, де розташовувався обласний суд [175, с. 455; 233, с. 794; 234, с. 106–107]. У 1972 р. після звільнення дніпропетровського дисидента Івана Сокульського відбувся обшук в О. Заливах з приводу справи дисидента [214, с. 98]. У 1974 р. у квартирі Заливах протягом місяця невідомі особи вчиняли регулярні побиття вікон, особливо по суботах. У Ярини, доньки дисидента, через це був нервовий зрив. Із приводу розбивання вікон самого О. Заливаха викликали в КДБ [205].

Варто відзначити особисте життя сім'ї О. Заливахи. Відомо, що його діти виховувалися в українському дусі, будучи прихильними до греко-католицької церкви. Згідно зі спогадами Ярини Заливахи, вони вставали о 9:45 і слухали по радіо богослужіння з Ватикану, оскільки ходити до церкви не було можливості. Відомо також, що Дарія Заливаха (Возняк) була вчителькою музики, донька Ярина грала на фортепіано, син Ярослав – на скрипці, обоє закінчили музичну школу. Ярослав здобув професію інженера, Ярина – вчителька української мови, літератури і мистецтва. О. Заливаха завжди заохочував своїх дітей говорити українською мовою [199; 205].

Дисиденти продовжували щорічно організовували шевченківські дні 22 травня біля пам'ятника Кобзарю, чому намагалися перешкоджати радянські каральні органи, оскільки ці заходи в 1964 р. були заборонені та вважалися офіційною владою до кінця 1980-х рр. порушенням правопорядку [130, арк. 1; 219, с. 132; 267, с. 107]. 23 травня 1973 р. КДБ УРСР надіслало спеціальне повідомлення ЦК КПУ про заходи, вжиті для недопущення зібрань біля пам'ятника Т.Г. Шевченку 22 травня цього року. Щодо 132 осіб було встановлено профілактичні нагляди. Особливо контролювалися особи, що підлягали справі «Блок» і залишалися на волі. Парткоми, комсомольські організації та керівництво вищих навчальних закладів мали запобігати присутності студентів біля

пам'ятника Т. Г. Шевченку. Була вказівка спостереження і за О. Заливахою, не допускаючи його в'їзду 22 травня 1973 р. до Києва [168, с. 353–358].

У 1970-х рр. були тісними зв'язки між О. Заливахою та В. Чорноволом, незважаючи на перебування останнього в ув'язненні [202]. З листа В'ячеслава Чорновола до дружини 27 серпня 1976 р. довідуємося про надсилання О. Заливахою йому коштів з метою підтримки [176, с. 483]. У листі В. Чорновола до батьків і сестри 15 жовтня 1976 р. вказано, що він передавав О. Заливасі 6 книг івано-франківського письменника Василя Долішнього, три томи праць Агатангела Кримського, «Акти руської держави», «Давньоруська мова», «Літописи і хроніки» [176, с. 488]. У листі В. Чорновола до О. Заливахи 17 березня 1978 р. дисидент просив художника про грошову позику [177, с. 533].

У 1970-х рр. О. Заливаха також підтримував зв'язки з головою видавництва «Смолоскип» (США) Осипом Зінкевичем, що свідчило про спроби відновлення самвидавної діяльності. Тоді той отримав від художника через знайомих українську ляльку, не підозрюючи, що всередині щось є. Після того, як О. Зінкевич її розрізав, він виявив декілька десятків діапозитивів картин О. Заливахи [106, арк. 1]. Також варто відзначити, що теща художника Люба Лемик та його колега Галина Севрук пересилали листи з привітаннями й поштівками їхній знайомій у США, співробітниці видавництва «Смолоскип» Іванні Кучер [114, арк. 1; 116, арк. 1–2; 117, арк. 1–2; 118, арк. 1]. Саме завдяки збереженню вищезгаданих картин за ініціативи Євгена Сверстюка та при підтримці покійного Олександра Скопа зі США і фундації ім. І. Багряного в 2003 р. було надруковано альбом О. Заливахи [106, арк. 1].

Наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. відбувалося нове посилення репресивних дій із боку радянської влади, пов'язане із хвилею арештів проти учасників Української Гельсінської групи (УГГ). У зв'язку з діяльністю правозахисної організації О. Заливаху постійно викликали в КДБ. У 1979 р. керівництво республіканського КДБ вважало художника разом із Я. Лесівим та М. Масютком імовірним учасником однієї із регіональних ланок УГГ. Велася активна розробка художника через агентів і довірених осіб спецслужби, а через

громадськість проводилася робота щодо «стримуючого впливу» на нього [15, арк. 85–88]. Одного разу перед черговим викликом до Управління КДБ його дружина Дарія навіть дала дисиденту чорну сорочку, оскільки не чекала, що він повернеться. Незважаючи на тиск із боку КДБ, він жодних документів не підписував, бо знав про підтримку з боку рідних [169, с. 259; 205]. У липні 1980 р. під час обшуку в квартирі О. Заливахи радянські каральні органи конфіскували низку його творів [104, арк. 2].

Незважаючи на посилення репресивних дій зі сторони радянської влади, дисидент зберіг зв'язки із своїми колегами по руху опору та розширив коло спілкування [202]. У 1979 р. О. Заливаха познайомився з поетом-дисидентом Дмитром Гриньківим. Знайомство почалося після звільнення Д. Гриньківа з Кучинської колонії на Уралі, коли його відвідала Люба Лемик, яка підтримувала зв'язки з дисидентами України та за її межами, і запросила до Івано-Франківська. Д. Гриньків під впливом картин О. Заливахи прагнув створити щось подібне у літературі. Свої враження від творів художника він виклав у збірці поезій «Панас Заливаха» (1992 р.), у якій виклав своє бачення цих робіт, взявши за заголовки віршів назви картин. Спілкування з О. Заливахою, за словами Д. Гриньківа, було наскільки приємним, що не відчувалася різниця в віці. Дещо пізніше, в 1981–1982 рр., Д. Гриньків та О. Заливаха зустрічалися в Косові, куди їздили відвідати та морально підтримати дружину священника Василя Романюка Марію [194, с. 119–122].

У період горбачовської перебудови з'явилися нові можливості для функціонування руху опору в Українській РСР. 10–11 березня 1985 р. на засіданні Політбюро ЦК КПРС Генеральним секретарем комуністичної партії був обраний Михайло Горбачов, який розпочав демократизацію радянського режиму зі збереженням його тоталітарної сутності. Вказаний процес в УРСР стримував перший секретар ЦК КПУ В. Щербіцький, який був прихильником жорсткого консервативного курсу. У січні 1987 р. М. Горбачов розпочав другий етап перебудови, проголосивши курс на гласність та демократизацію суспільства [288, с. 348]. З'являлися ознаки громадянського суспільства, зокрема, з 1987 р.

створювалися неформальні об'єднання: Український культурологічний клуб у Києві, Товариство Лева у Львові, Народний Рух України та ін.; відбувалася подальша десталінізація й реабілітації жертв репресій [288, с. 390–391].

У 1987 р. О. Заливаха став одним з ініціаторів створення Української асоціації незалежної творчої інтелігенції (УАНТІ) [291, с. 16]. До ініціативної групи цієї організації увійшли Почесні члени Міжнародної письменницької організації ПЕН-клубу: Ігор Калинець, Михайло Осадчий, Микола Руденко, Степан Сапеляк, Євген Сверстюк (голова), Іван Світличний, Ірина Сенік, а також особистості, що стали фундаторами Народного Руху України, – В'ячеслав Чорновіл та Михайло Горинь [289, с. 10]. Програмним документом УАНТІ стала «Декларація Української асоціації незалежної творчої інтелігенції (УАНТІ)». Організація була добровільним і неформальним клубом письменників, художників, працівників театру і кіно. Метою асоціації стало видання творів членів організації окремими книжками, підготовка і випуск періодичних видань і альманахів, літературно-мистецьких портретів, організація художніх виставок, усна і письмова пропаганда творчості членів клубу [240, с. 62–63; 241, с. 9–10].

Художник після ув'язнення познайомився з українським письменником В. Шевчуком. У серпні 1970 р. вони вперше побачилися, однак до цього вони знали одне одного через брата письменника Анатолія Шевчука, який дав його адресу О. Заливасі. Він зробив екслібриси для бібліотеки братів Шевчуків. В. Шевчук приклеїв їх на свої найбільш цінні книги (ч. I часопису «Основа» (1861) і видання книги письменника «Набережна, 12» (К., 1968)). Згодом О. Заливаха листувався із братами Шевчуками. Перший лист художника до В. Шевчука датується 10 грудня 1987 р. [227, с. 414–420]. Художник підтримував листування також із українським письменником Анатолієм Шевчуком [227, с. 427–440].

У період «перебудови» О. Заливаха був одним із організаторів видавництва самвидаву. Відновлення видання «Українського вісника» в 1987–1989 рр. було актуальним, адже продовжувало висвітлення проблеми прав людини в умовах гласності в період перебудови. Журнал був більш вдосконаленим, мав чітку

структуру та дотримувався її. Часопис був друкованим органом Української Гельсінкської спілки (УГС) [386, с. 132]. О. Заливаха доєднався до видання журналу, ставши автором його обкладинки (Див. Додаток Т). У цілому значення появи «Українського вісника» полягало в виході українського національного руху на новий організаційний рівень [284, с. 359].

О. Заливаха долучався до створення літературно-громадського альманаху «Карби гір», який виходив із 1988 р. Видання мало на меті поширювати правдиву інформацію про політичну ситуацію в СРСР. Тут публікувалися літературні твори представників української дорадянської еліти та дисидентів, наукові та літературно-критичні дослідження, публікації на політичну тему. В альманасі «Карби гір» неодноразово актуалізується питання втраченої мистецької спадщини О. Заливахи та значення його художнього таланту для світової культури [32; 33; 238, с. 56–57]. Певний внесок в українське громадське життя дисидент зробив завдяки благодійній діяльності. У 1989 р. О. Заливаха здійснив переказ у розмірі 100 рублів на рахунок товариства «Меморіал» [204, с. 35].

Опанас Заливаха взяв участь в окремих ключових подіях національно-визвольного руху кінця 1980-х рр. На Зелені свята 17 червня 1989 р. в Івано-Франківську в Меморіальному сквері відбулася перша нелегальна панахида із вшанування полеглих героїв спротиву. Туди приїхало багато львів'ян із синьо-жовтими прапорами. Цей захід розіграла радянська влада, не давши провести панахиду до кінця, а священника, який її відправляв, позбавили волі на 15 діб. Один хлопець, учасник мітингу, випадково зайшов до Заливах і залишив прапор. Згодом, 21 січня 1990 р., О. Заливаха був учасником акції «Ланцюг єдності», який простягався по маршруту Івано-Франківськ – Львів – Київ. Під час заходу він тримав подарований учасником панахиди синьо-жовтий прапор [205].

Отже, громадська діяльність О. Заливахи після його перебування в колоніях в основному мала характер, притаманний активності дисидента в першій половині 1960-х рр., оскільки він продовжував поділяти неконформістські позиції в радянський період. Найбільш поширеними методами опозиційної діяльності, який використовував досліджуваний діяч, стали контакти з іншими представниками

дисидентства, підтримка ув'язнених дисидентів, збереження власної ідентичності та переконань. Незважаючи на репресивний тиск із боку каральних органів СРСР, представник руху опору не відмовився від українського національного світогляду, хоча до другої половини 1980-х рр. був змушений зменшити рівень громадської активності. Період горбачовської перебудови став хронологічним проміжком, у межах якого О. Заливаха дещо активізував суспільну діяльність, беручи участь у різних протестних акціях та поширенні самвидаву. Дисидент здійснив вагомий, проте порівняно незначний внесок у розпад СРСР.

3.5. Громадська діяльність у 1991–2007 рр.

Розпад Радянського Союзу був закономірним процесом, причинами якого були багатонаціональний склад населення, нездатність командно-адміністративної економіки забезпечити потреби держави, тоталітарна система країни з насильницькими методами придушення опозиції та однопартійною системою, невдалий перебіг «холодної війни» для СРСР (зокрема, поразка війни в Афганістані), активізація чергового витка гонки озброєнь, поступ дисидентського руху та його активізація в період перебудови, соціальний рух всередині країни (робітничі страйки влітку 1989 р.) [330, с. 15; 349, с. 134].

Незалежності України передували наступні події. У зв'язку зі створенням українських політичних товариств та виборами 1989 р. фактично була порушена монополія комуністичної партії на владу. 21 вересня 1989 р. у відставку подав перший секретар ЦК КПУ Володимир Щербицький, представник оточення Л. Брежнєва. Українці в цей період відновлювали власну національну ідентичність, про що свідчить уже згадана акція «Ланцюг єдності» 21 січня 1990 р. Активізація суспільного життя зумовила певний доступ до влади в 1990 р. опозиційного «Демократичного блоку» у результаті виборів до Верховної Ради УРСР та місцевих рад. Тоді ж відбулася легалізація Української греко-католицької церкви (УГКЦ) та вийшла з-під юрисдикції Московського патріархату Українська автокефальна православна церква (УАПЦ). На початку

квітня 1990 р. програмні принципи Компартії України проголосили самостійність КПУ щодо КПРС. 16 липня 1990 р. було проголошено Декларацію про державний суверенітет України [330, с. 34–61]. Децентралізаційні тенденції в СРСР зумовили путч 19–23 серпня 1991 р., у ході якого прихильники збереження Радянського Союзу створили Державний комітет надзвичайного стану (ДКНС) та ізолювали М. Горбачова в кримській дачі у Форосі. Путч було придушено, однак ця подія стала приводом для захисту національного суверенітету УРСР. 24 серпня 1991 р. Верховна Рада проголосила Акт незалежності України [349, с. 450].

Перший Президент України Леонід Кравчук (1991–1994 рр.) очолював державу в умовах становлення основних інститутів незалежної України, що супроводжувалося соціально-економічними труднощами та пошуком ефективних моделей державного управління. У цей період О. Заливаха активізував свою громадську діяльність, долучаючись до процесів національно-культурного відродження та підтримуючи ініціативи, спрямовані на утвердження української мови, історичної пам'яті та демократичних цінностей. Його участь у громадському житті засвідчує перехід від дисидентського спротиву до відкритої публічної діяльності в умовах незалежної держави. У період президентства Леоніда Кучми (1994–2005 рр.) спостерігалися спроби підпорядкування державних установ президентові; забезпечення пріоритету інтересів владних і олігархічних кланів над громадянським суспільством; президентсько-парламентське протистояння; поширення корупції; несприятливі умови підприємницької діяльності через високі податки. Навіть прийняття Конституції України 28 червня 1996 р. не нівелювало вказані недоліки державного управління в Україні [325, с. 90–91; 335, р. 187–193].

У 2004 р. відбувалися чергові президентські вибори. Найбільш рейтинговими кандидатами на посаду Президента України стали Віктор Ющенко та Віктор Янукович, чинний прем'єр-міністр України. Останній отримав підтримку з боку чинного глави держави Л. Кучми, а також Російської Федерації, що втручалася у внутрішні справи України. Після фальсифікацій на виборах відбулася Помаранчева революція – багатотисячні мітинги населення з усіх

регіонів України. У результаті до влади прийшов В. Ющенко, який, як сподівався О. Заливаха, мав змінити ситуацію України на користь її громадян [181, с. 233; 319, с. 330–342].

Із проголошенням незалежності України, незважаючи на прорахунки політики українських політичних лідерів, умови громадсько-політичної діяльності О. Заливахи були сприятливішими з огляду на можливості становлення молодій демократичній державі. Наприкінці існування СРСР, після прийняття Закону УРСР 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», з'явилася можливість реабілітації О. Заливахи. У 1991 р. художник написав заяву начальнику управління Служби національної безпеки України (СНБУ) в Івано-Франківській області про реабілітацію. Це стало можливим у перший рік незалежності України. 18 лютого 1992 р. прокурор Івано-Франківської області О. Мартинюк видав висновок про те, що на О. Заливаху поширюється дія вищезгаданого закону (Додаток Я) [27, арк. 1–2].

На початку становлення України існувала можливість вільної від монополії державної влади суспільної активності, що забезпечувало формування національної ідентичності українців та порівняно більш гідне, ніж у СРСР, життя колишніх дисидентів. У період незалежності України О. Заливаху влада гідно вшанувала прижиттєво, надавши йому трикімнатну квартиру в районі Пасічної, поблизу теперішнього Автовокзалу-2 та собору УГКЦ [226, с. 12].

Опанас Заливаха зберігав старі й налагоджував нові громадські зв'язки. У 1992 р. В. Шевчук отримав листівку з новорічним та різдвяним привітаннями, де було наголошено на вагомому внеску письменника в українську духовність. У листі від 20 квітня 2000 р. О. Заливаха відобразив свої політичні погляди, які характеризувалися можливими позитивними змінами в майбутньому при ймовірному обранні Президентом України тогочасного прем'єр-міністра Віктора Ющенка. З листів також читаємо, що в 2003 р. В. Шевчук просив О. Заливаху відправити афішу та програму із його поставленою п'єсою «Кінець віку (Жива вода)» у драмтеатрі ім. І. Франка в Івано-Франківську. З листа 3 січня 2004 р. відомо, що художник відправляв письменникові спогади про перебування

Анатолія Шевчука в колонії. В останньому листі художника до В. Шевчука 28 грудня 2005 р. висвітлено політичні розбіжності України з Росією, які історично склалися через присвоєння Москвою сучасної назви країни [227, с. 420–424].

З Опанасом Заливахою неодноразово бачився академік Володимир Грабовецький, переважно під час мистецьких виставок. Вперше вони зустрілися ще в 1970-х рр. після повернення художника з мордовських колоній, а раніше академік ознайомився з мистецьким портретом, який він виконав для івано-франківського мистецтвознавця Володимира Барана і зберігається в його квартирі. В. Грабовецький і О. Заливаха іноді сиділи у сквері за будинком медінституту, і шістдесятник багато розповідав про українське мистецтво, власну діяльність, своїх друзів з руху опору [193, с. 80]. Відомий історик був вдома в художника, де зберігалось багато картин. О. Заливаха подарував В. Грабовецькому картину Покрови Богородиці, а на окремому листку написав кілька теплих слів на його адресу (Див. Додаток У).

У 1993 р. О. Заливаха став членом Національної асоціації мистців. У ній об'єдналися митці високого професійного рівня, які сповідували українську національну ідею. Члени національної асоціації мистців ставили за завдання спростовувати позитивний внесок Росії в українську культуру та продукувати конкурентоспроможне щодо розвинених країн світу українське мистецтво в умовах можливостей вільного розвитку в незалежній Україні, відновити національну мистецьку спадщину, знищену радянськими репресіями [245, с. 510–511; 337, с. 1–2].

У цей період О. Заливаха займався культурно-просвітницькою діяльністю. У 1995 р. за особистий вагомий внесок у громадсько-просвітницьку діяльність на ниві українського відродження та культури художнику присвоєно звання Почесного члена товариства «Просвіта» та нагороджено дипломом [370, с. 247]. Діяч не зупинився на досягнутому. У своєму виступі у «Просвіті» 19 березня 1998 р. на презентації книги «Червона тінь калини. Алла Горська (Листи, спогади, статті)» наголошував, що українцям «треба виробити хребет – бути носієм

національної духовності». Для виховання національно свідомих громадян О. Заливаха рекомендував українцям більше читати та позбавлятися комплексу неповноцінності [294, с. 120].

Значним досягненням дисидента в період незалежної України стала репрезентація ним національної ідентичності за кордоном. Після повернення з Великої Британії в 1997 р. О. Заливаха дав інтерв'ю, в якому констатував своє ставлення до українців у період незалежності України. Попри відсутність організації та єдності серед співвітчизників, О. Заливаха висловлював сподівання, що краще майбутнє нашої держави попереду. Тоталітарний режим зумовив заляканість і ментальну закомплексованість українців, і, як констатував художник, якщо українці цього не позбудуться, розквіту України не буде. О. Заливаха також описував враження української громади в Англії, характеризуючи її як прагматичну. О. Заливаха негативно ставився до відсутності серед українців в Великій Британії мислителів, інтелектуалів, митців та носіїв української ідеї світового рівня, хоча, попри це, вони були патріотами [259, с. 8]. Художник був втішений тим, що він побачив українську духовну еліту. Він констатував, що якби такий рівень свідомості був в українців у Росії, то Москва була би змушена рахуватися з Україною [237, с. 1349].

Головним завданням українців О. Заливаха вважав те, що вони мають «відбутися, як нація». Саме тому наступні покоління повинні виконати велику історичну роль – розвинути країну, заявити світові про існування українського слова, музики та інших галузей культури. Саме так, на думку О. Заливахи, світ може багато дізнатися про Україну, а українська культура стане світовим надбанням [272, с. 14]. Важливою проблемою українського націєтворення О. Заливаха вважав відсутність лідерів, оскільки при владі в незалежній Україні перебуває радянська еліта; а також необхідність відновлення втрачених цінностей [180, с. 23]. Саме ця ідея була розкрита в його промові на виставці 1995 р. в музеї Т.Г. Шевченка в Києві, в якій він згадав: «Тільки тоді, коли українці збагнуть своє неповторне єство і подивляться на все очима українців, ми матимемо свою могутню державу, матимемо справді вільну Україну» [143, арк. 1].

У листі О. Заливахи художникові Г. Герчакові 12 травня 1998 р. вказано, що необхідно чинити опір наслідкам зросійщенню в незалежній Україні. На думку шістдесятника, це можливо зробити за рахунок розвитку високого рівня духовності українців. Дух нації, як вважав О. Заливаха, став основою виживання української нації та її відродження у другій половині ХХ ст. Художник констатував, що кращу частину еліти радянська влада знищила, щоб залишити тільки «гнучкошиєнків» – людей із рабським характером, – щоб зберегти власну імперію [184, с. 153–154]. Саме це О. Заливаха мав на увазі, коли підписував конверт листа Олені Голуб 2001 р. таким чином: «Знаєш – бути українцем в Україні – тяжко?! Давати здачу?!» [111, арк. 1]. В іншому листі до неї дисидент констатував вираз І. Огієнка про те, що саме народ зумовлює появу великих людей завдяки своїм прагненням, а також актуалізував мовне питання: «чисю мовою говориш, того й душу носиш» [119, арк. 1].

У 1999 р. О. Заливаха побував на похороні В'ячеслава Чорновола, який трагічно загинув у автокатастрофі за нез'ясованих обставин. Він не виключав вплив російського фактора на смерть побратима по русі опору [181, с. 233]. Зрештою, у 2001 р. О. Заливаха був серед тих шістдесятників і громадських діячів, які вважали, що українська влада повинна бути очищена від радянської еліти, і що другий Президент України Леонід Кучма повинен піти в відставку. Приводом був т. зв. «касетний скандал», пов'язаний з убивством журналіста Георгія Гонгадзе, а причини були глибшими – відчуження влади від народу та відсутність порядку і безпеки в країні, обман населення, домінування російського фактору в політиці, крадіжка бюджетних коштів владними посадовцями [252, с. 2].

Ще за життя О. Заливахи було розпочато дослідження його мистецької діяльності. 2 липня 2002 р. в листі до директора видавництва «Лілея НВ» Василя Іваночка голова видавництва «Смолоскип» Осип Зінкевич зазначив, що в ході погодження вартості видання альбому художника із Фондацією ім. І. Багряного було вирішено видати книгу за пів ціни, призначеної видавництвом «Лілея НВ» [115, арк. 1]. У 2003 р. відбулася презентація альбому О. Заливахи, надрукованого

видавництвом «Смолоскип». Під час заходу Михайлина Коцюбинська висловилася проти тези щодо політизації художником власних творів. На думку дисидентки, «основний ідейно-мистецький стрижень його творчості – поєднання глибинного національного мислення з найновішими досягненнями часу» [112, арк. 1].

У 2005 р. О. Заливаха в листі О. Зінкевичу від 24 серпня 2005 р. привітав видавця з Днем Незалежності України. Художник подякував йому за видання альбому, який побачив світ завдяки видавництву «Смолоскип». О. Заливаха в листі відзначив, що Україні «важко стати міцною, українською по-справжньому» [120, арк. 1].

Український дисидент помер ввечері 23 квітня 2007 р. в Івано-Франківську, будучи дещо розчарованим у наслідках революційних подій кінця 2004 – початку 2005 рр. та президентства В. Ющенка, оскільки, незважаючи на певні позитивні зміни в країні, окремі негативні тенденції, які були присутні в період президентства Л. Кучми, все ж залишалися [199; 382, с. 92]. О. Заливаха був похований на кладовищі «Дем'янів Лаз» в Івано-Франківську [235].

В останнє десятиліття відбулося ряд акцій зі вшанування О. Заливахи. В Івано-Франківську одна з вулиць носить ім'я Опанаса Заливахи, у 2017 р. у центрі міста споруджено пам'ятник художникові з кошторисом 395 тис. грн, з них 250 тис. грн – це відлив із бронзи і робота. Грошей на музей чи збереження монументальних творів не знайшлося [306, с. 12]. 30 квітня 2025 р. в Обласній універсальній науковій бібліотеці імені Івана Франка відбулася презентація книги «Повернення. Опанас Заливаха у спогадах, листах, архівних документах», присвяченої 100-річчю з дня народження художника-шістдесятника О. Заливахи [274].

Отже, період незалежності України відкрив нові умови для громадсько-політичної діяльності О. Заливахи. Колишній дисидент отримав можливість більш вільно висловлюватися на політичні теми, серед яких бачимо формування майбутнього України для життя наступних поколінь українців. Його погляди стали виявом потреб громадян України щодо життя у своїй державі та шляхів

його покращення. Підтримка зв'язків художником із його колегами по дисидентському руху та деякими іншими громадськими та культурними діячами незалежності України зберігала справжню, консолідовану навколо української національної ідеї, еліту. Незважаючи на значну роль О. Заливахи у громадському житті українців СРСР, його постать почали вшановувати лише в період незалежності України. Саме тоді до нього як до громадського діяча та митця прийшло справжнє визнання з огляду на внесок у збереження української національної ідентичності.

Підсумовуючи третій розділ, відзначаємо чотири етапи громадської діяльності О. Заливахи. Перший етап – перша половина 1960-х рр. – характеризується поступовим переростанням культурницької діяльності художника у громадську. Якщо перший тип активності припадає на його діяльність у рамках Клубу творчої молоді та мистецьку справу, то другий характеризується участю в нелегальній видавничій справі, правозахисному русі та формуванням українських патріотичних переконань. На цей період припадає більшість ключових знайомств дисидента із представниками руху опору, які формували дисидентство як єдину елітарну спільноту в українському національному русі. У ході арештів 1965 р. та в подальшому бачимо, що радянські каральні органи використовували сукупність методів, які передбачали відмову представника дисидентського руху від власних ідей, однак, як випливає з цього дослідження, жодних успіхів їм не вдалося досягнути. Другий етап – друга половина 1960-х рр. – період перебування О. Заливахи в мордовських колоніях. Незважаючи на умови ув'язнення, що полягали у виконанні важких фізичних робіт, дисидент не лише не піддався методам «перевиховання», а й зумів налагодити певну правозахисну діяльність та завдяки консолідації дисидентської спільноти остаточно сформувався як особистість-патріот. Третій етап – 1970–1991 рр. – діяльність дисидента в радянський період після ув'язнення, у ході якого відбувалося нав'язування перешкод радянських каральних органів із метою відмови О. Заливахи від власних переконань. Цей період можна поділити на два підетапи. Перший – 1970–1987 рр. – характеризувався загостренням ідеологічного

конфлікту між дисидентами та радянською владою через засилля репресивних дій каральних органів СРСР. Тоді дещо знизився рівень громадської активності О. Заливахи, щодо якого в Радянському Союзі тоталітарна влада здійснювала заходи, спрямовані на забуття з огляду на його проукраїнські погляди. Другий підетап – 1987–1991 рр. – хронологічний проміжок відновлення суспільної діяльності досліджуваної постаті в умовах «перебудови», що передбачала спроби демократизації радянського тоталітарного режиму. Цей період характеризувався значними досягненнями нелегальної видавничої діяльності та громадських акцій, які стали однією із причин занепаду СРСР. Четвертий етап – 1991–2007 рр. – громадська активність досліджуваного діяча в період незалежної України. Саме тоді О. Заливаха отримав визнання як митця з непересічним талантом та громадського діяча-патріота. Як бачимо, громадська діяльність О. Заливахи була важливою складовою процесів збереження національної свідомості українців та поширення інформації про злочини радянського тоталітарного режиму в інформаційному просторі СРСР та на Заході.

РОЗДІЛ 4. МИСТЕЦЬКА РОБОТА

4.1. Художня практика в 1950-х – 1960-х рр.

Опанас Заливаха, окрім громадської діяльності, займався мистецькою працею, оскільки за фахом він був художником. Однак у період навчання в Інституті мистецтв у Ленінграді програма передбачала лише вивчення елементів соцреалізму – єдиного стилю в СРСР, вихід за рамки якого кваліфікувалися як «буржуазний націоналізм». Однак творчі пошуки та віднайдення національної свідомості О. Заливахи зумовили доступ до української та європейської мистецької спадщини.

Мистецькі погляди О. Заливахи охоплювали такі складові: несприйняття соцреалізму, необхідність необмеженого ресурсу творчості митців, поєднання українських національних традицій та європейських мистецьких прийомів. Невід'ємними елементами українського мистецтва, на думку художника, повинні також бути наслідування традицій творчості українських дорадянських художників та призначення митця у створенні генетичного коду нації [334, с. 118].

На думку В. Чорновола, творчість О. Заливахи можна поділити на такі періоди: 1) ленінградський (до 1960 р.); 2) сибірський (літо 1960 р. – кінець 1961 р.); перший івано-франківський (1962 р. – серпень 1965 р.); другий івано-франківський (з 1970 р.) [295, с. 134].

Живопис О. Заливахи не підпорядкований якомусь визначеному мистецькому напрямку – це синтез символізму, авангарду, сюрреалізму, а деякі з творів виконані в постімпресіоністичній манері [373, с. 131]. Семе через це його назвали «українським Пікассо» [242, с. 7]. Сам художник окреслював поняття «стиль» «поверхневим ринковим терміном, грубим злиттям особистої неповторності в єдину течію, колективізацією мистецтва», тобто художник не мав стилістичних обмежень. Його творчість була спрямована у внутрішню суть

людини, він вимагав від себе найглибшого розуміння думки й найдосконалішого її втілення [272, с. 14].

Лесь Танюк вважав, що О. Заливаха – «талант абсолютно унікальний, і відлучення його тюрмою від мистецтва, від пензля і від філософської книжки – один, може з найтяжчих, злочинів брежневської держави». Далі він писав, що західноєвропейські країни, зокрема, Франція та Німеччина, зарахували б його до числа «національних апостолів», у той час як у радянський період він був покараний відбуванням терміну в колоніях [172, с. 262]. З цього ракурсу важлива також оцінка О. Різниченко О. Заливахи як «національного мистця-філософа», бачення якого визначається «своєрідністю саме українського погляду на світ» [141, арк. 1].

Живописна творчість О. Заливахи характеризувалася охопленням образної тріади: особистість, національність, вселюдськість – яка стала концептуальним гаслом оформлення картин митця [296, с. 111]. Її невід’ємною складовою стала тема людської Долі, яка вирішується по-різному в залежності від твору та є основою ідеї узагальнення, зміна долі однієї людини в долі цілої нації. Другим прийомом творів О. Заливахи є відсутність горизонтальної динаміки та відображення простору по вертикалі, який поєднує землю і небо, що відображає християнський світогляд митця і базується на вірі в добро, Бога та Вічне Життя. Така філософія творів художника свідчить про вічність, повноту та цілісність буття. Третім прийомом картин є переважання синього й зеленого кольору на полотнах О. Заливахи, що свідчить про відображення теми Вічного Життя [384, с. 432–433]. Загалом художник став автором близько 535 збережених творів [152, арк. 1].

Характерним формальним прийомом у творчості О. Заливахи виступає єдність зображення-образу та простору, що оточує. У його картинах і тло, й зображення сприймаються цілісно, ніби повітря і простір матеріалізувалися та виступають у нерозривному зв’язку із предметами та образами. Митець відмовляється від передачі глибини перспективи. Картинна площина збагачується різними зображувальними засобами, символами, пластичними ефектами. Він

свідомо згладжує предметність і об'ємне моделювання світлотінню, завдяки чому зростає роль абстрагованого від предмета кольору, лінії, силуету та ритму, що пов'язує на площині окремі просторові зони і робить їх поєднання виправданим [373, с. 132].

Пріоритетами Заливахи-митця є морально-етичні форми людського буття. Виходячи з цього, варто відзначити, що головним персонажем у багатьох його творах виступає людина як мірило життєвих явищ і процесів, їх переосмислення і пристосування до власного життя. Це зближувало О. Заливаху з мистецтвом М. Бойчука і художників його школи. Свою увагу митець зосереджує на важливих рисах людського характеру (і в портретах, і в тематичних композиціях). При цьому зовнішність людини і коло її занять є для нього другорядними. Найважливіше творити в кожній людині гармонію розумової і моральної основ, її єдність зі своєю сім'єю та народом [373, с. 133].

Антропоцентричність творчості О. Заливахи, на думку художниці Галини Севрук, полягає в тому, що він був «шляхетний у своєму ставленні передовсім до людини, до її особистого внутрішнього світу». Варто також додати, що «людина з її болями та надіями, людина думаюча, стражденна, і завжди несподівана, нестандартна – це його герої». Як бачимо, відчуття О. Заливахи відповідали його відображенням на полотнах [136, арк. 1].

О. Заливаха впродовж 1950–1960-х рр. став автором близько 35 живописних творів та понад 200 ескібрисів. Найбільш продуктивним хронологічним проміжком вказаного періоду як за кількістю, так і за якістю картин художника, є друга половина 1960-х рр. [157, с. 15–22] Вже студентський (ленінградський) етап творчості О. Заливахи характеризувався його знайомством із західноєвропейськими мистецькими течіями, однак він ще не задумувався над багатьма філософськими темами. Відомі його картини «Академічний начерк натурника» (1947) та «Етюд» (1949) (Див. Додаток Ф.1). У другій з них відзначаємо різноманітність кольорів [108, арк. 1]. Перебування О. Заливахи на практиці в Косові вплинуло на ранні роботи художника, серед яких «Вулиця в Косові» (1957), «Косівський базар» (1957), «Гук» (1957). Після повернення до

Ленінграда написав такі картини: «Бокораші» (1957), «Софія Новгородська» (1958–1959), «Фреска з Новгородської Софії» (1958–1959), «На ленінградському цвинтарі» (дата не встановлена), «Набережна Неви» (дата не встановлена) [294, с. 114]. Відома також картина побутового жанру «Біля вікна» (1959), в якій також простежується дотримання елементів європейських течій мистецтва [107, арк. 1].

У ранній період творчості О. Заливаха також писав в основному портрети своїх друзів, знайомих, митців, карпатські, тюменські та ленінградські пейзажі: «Ленінградський дворик» (1960), «Річка Тура в Тюмені» (дата не встановлена), «Монастир у Тюмені» (дата не встановлена), «Вулиця Республіки в Тюмені» (1961), «Яблуна навесні» (дата не встановлена), «Неділя у Ворохті» (дата не встановлена), «Карпати» (1962), «Портрет художника» (1959), «Ніна» (дата не встановлена), «Дівчина в голубому» (1961), «Портрет лісоруба» (дата не встановлена), «Автопортрет» (1962) та ін. [165, с. 32] Уже в цих творах манера письма стає узагальненою, а вибрані митцем виражальні засоби лаконічно передають основну думку автора, його відношення до зображуваного [373, с. 129–130].

У 1961 р. О. Заливаха взяв участь у виставці творів художників Тюменської області. Тут були представлені сім його картин, створених того року: «У колгосп» (Див. Додаток Ф.2), «Південь», «На вулиці Республіки», «Біля мавзолею Леніна», «Костя», «Ніна», «Роздуми» (дати всіх картин не встановлені) [1, арк. 14–16 зв.]. Також виставлялися графічні твори художника цього ж року «Мандрівники», «У робочій їдальні», «З вечірньої зміни», «Вони», «На роботу», які ввійшли до серії «Тюмень нова» (дати всіх картин не встановлені) [1, арк. 21]. Після переїзду до Станіслава в 1961 р. тут також відбулася виставка О. Заливахи, однак її було через декілька днів демонтовано радянською владою через «демонстрацію занепадницьких настроїв». Однак деякі картини, які художник малював у Сибіру, потрапили за кордон, тому із Нью-Йорка надійшло запрошення на виставку, але шістдесятник, зрозуміло, не зумів на неї приїхати [134, арк. 1]. Незважаючи на це, роботи О. Заливахи були представлені в декількох українських радянських журналах («Мистецтво», «Зміна» та ін.) [152, арк. 1].

Зі збережених полотен раннього періоду творчості О. Заливахи відома картина «Гори зустрічають» (1962) (Див. Додаток Ф.3). У творі бачимо українські національні мотиви, що спричинено враженнями художника від подорожі до Косова. Картина характеризується контрастністю темних (темно-синього й темно-зеленого) та світлих (яскраво-жовтого, світло-зеленого й білого) кольорів відповідно на задньому й передньому фонах. Картина в певній мірі автобіографічна, оскільки О. Заливаха відобразив власні прагнення повернутися до українських національних коренів [157, с. 15]. Гірський пейзаж також передає картина О. Заливахи «Ворохта» (1962) (Див. Додаток Ф.4). У творі зображена частина прикарпатського селища Ворохта в зимовий час в уявленні художника. На передньому плані полотна зображені два чоловіки, які очищають невелике дерево від снігу. У центрі картини розміщені будинки, обгороджені парканом, на якому розвішаний одяг. На задньому плані зображені гори, покриті снігом [157, с. 18].

Важливим раннім твором О. Заливахи є «Пейзаж» (1962) (Див. Додаток Ф.5), для якого також характерне поєднання світлих та темних тонів. Картина видовжена по горизонталі. На передньому плані зображений березовий гай, у якому стоять двоє дівчат, які дивляться на поля, що розміщені на задньому плані. Пейзаж вдало доповнює блакитне небо із білими хмарами. Головною ідеєю картини є показ краси української природи [157, с. 17].

До пейзажного жанру належить також твір О. Заливахи «Церква» (1963) (Див. Додаток Ф.6). Картина свідчить про релігійність українського села, яке залишалося осередком збереження традицій і звичаїв українців. Її зовнішній вигляд визначає контрастність червоного кольору світанкового сонця із сірими й синіми тонами неба та дерев. На передньому плані зображені дві традиційні українські хатини [157, с. 22]. Окрім мотивів української природи О. Заливаха в ранній творчості відобразив сімейне життя українців. У цьому контексті відома картина «Крилоська хата» (1962) (Див. Додаток Ф.7). Різноманітні світлі кольори на полотні підкреслюють доглянутість і чистоту подвір'я української сім'ї. У цілому для картини характерний саме національний колорит [157, с. 15].

Ще одним раннім твором О. Заливахи є картина «Натюрморт» (1962) (Див. Додаток Ф.8). У цій роботі простежується захоплення французьким художником П. Сезаном. У картині переважає скульптурна пластика в моделюванні форми. На полотні виражається контрастність чорного й червоного та жовтого кольорів, який підкреслює домашній затишок [157, с. 16]. До побутового жанру ранньої творчості О. Заливахи належить картина «Натюрморт «Яблуневий цвіт»» (1965) (Див. Додаток Ф.9). На передньому плані зображені вази із яблуневими квітами, розміщені на підвіконні. Біля них лежать пензель із фарбами, що свідчить про стосунок полотна до зображення художником власної квартири [157, с. 21].

Окрім пейзажного та побутового жанрів О. Заливаха займався також портретним живописом. До раннього етапу творчості художника належить «Портрет Володимира Барана» (1963) (Див. Додаток Ф.10). На портреті зображений історик Володимир Баран, одягнений у чорний піджак. Зосереджений погляд чоловіка свідчить про віддачу дослідника своїй справі. Темний тон одягу В. Барана контрастує із білим, червоним, рожевим та блакитним кольорами листів та обкладинок книг, завдяки способу зображення яких можна зробити висновок про художнє бачення О. Заливахою роботи дослідника та його ерудиції. У цілому картина передає кабінетну атмосферу в стилі імпресіонізму [157, с. 17].

У ранній творчості О. Заливахи також присутня ідея материнства і вічного життя. Вона розкрита у картині «Пієта» (1963) (Див. Додаток Ф.11). Твір характеризується поєднанням білих та чорних тонів. Сюжетом картини є смерть пораненого на війні чоловіка в руках матері. На задньому плані із правого боку зображений кінь, який також сумує з приводу смерті господаря. Світло на задньому плані з лівого боку означає початок нового життя Героя війни після фізичної смерті [157, с. 19].

Серед ранніх живописних творів О. Заливахи є і картини на шевченківську тематику. Серед них варто відзначити полотно «Шевченко-бунтар» (1964) (Див. Додаток Ф.12). Основною вертикаллю картини є портрет Т. Шевченка на пізньому етапі життя в темному піджаку та вишиванці, яка виражає національне почуття патріотизму Кобзаря [378, с. 14]. Важливим раннім живописним твором

на шевченківську тематику О. Заливахи є також чорно-біла картина «Чи буде суд? Чи буде кара?» (1964). На передньому плані полотна зображений Т. Шевченко із піднятими руками, зібраними в кулаки. Для картини характерне відображення останніх рядків поезії Кобзаря «Заповіт», основна ідея якої перегукується із мотивом полотна – зло обов'язково буде покаране [378, с. 15].

Ще одним живописним твором О. Заливахи є картина «Місто» (1966) (Див. Додаток Ф.13), яку він намалював, перебуваючи в колонії. Для полотна характерне зображення міста в імпресіоністичному стилі. Вертикалями картини є різнокольорові будинки міста та дорога, на якій розміщений громадський транспорт. Різнокольорова гама полотна є ознакою активного та швидкого міського життя [157, с. 22].

Вже в період навчання в інституті мистецтв у Ленінграді митець почав цікавитися монументальним мистецтвом. У період діяльності в рамках Клубу творчої молоді в Києві О. Заливаха згадував про планування будівництва пам'ятника Кию перед київським вокзалом та пам'ятника Україні-Руси на теперішньому Майдані Незалежності, який мав складатися з семи частин (Семи Днів Творення). Ці проекти не були реалізовані [294, с. 122]. Першими спробами монументальних композицій О. Заливахи стали магазин «Верховина» та кінотеатр «Космос» в Івано-Франківську, інтер'єри яких на сьогодні втрачено [334, с. 118]. Серйозними роботами 1960-х рр. стали мозаїки «Борітеся – поборете» та «Пророк» [294, с. 115].

У 1964 р. Опанас Заливаха, Алла Горська, Людмила Семикіна, Галина Севрук, Галина Зубченко створили Шевченківський вітраж на замовлення Київського університету. Його потрібно було зробити за 20 днів. Умови праці були не найкращі: через вестибюль постійно ходили люди, збиралися цікаві. У день ювілею виконану імітацію вітража задрапували, щоб не показувати громадськості. 8 березня мала зібратися секція монументально-декоративного мистецтва Спілки художників УРСР, щоб оцінити роботу, до того часу праця над центральною частиною твору була завершена [355, с. 103].

Згідно зі спогадами Людмили Семикіної, вона створила металевий каркас і замовила необхідні матеріали. Вітраж складався із трьох панно – великого в центрі та вужчих зліва і справа, розділених на верхні й нижні частини. На центральному панно був зображений Тарас Шевченко. Правою рукою він пригортав до себе покривджену жінку-Україну, а у високо піднятій лівій руці тримав книжку. Біля зображень був напис: «Возвеличу малих отих рабів німих! А на сторожі коло них поставлю слово» [157, с. 13; 385, с. 98–99].

Ймовірно, саме через напис у центральній частині твору вітраж було знищено в ніч на 9 березня 1964 р. [256, с. 99; 385, с. 99] Це було зроблено за наказом секретаря Київського обкому КПУ В'ячеслава Бойченка [98, арк. 1]. За офіційною версією, саме студенти й викладачі університету, побачивши вітраж, почали вимагати прибрати його, тому що він нібито «соромить ім'я великого сина українського народу» [355, с. 103]. У «Рішенні Бюро Київського обласного правління Спілки художників України від 13 квітня 1964 р.» вказується погляд радянського керівництва на світоглядне рішення вітража 1964 р. Зокрема, у документі згадується, що зображення Т. Шевченка в вигляді середньовічної архаїзованої ікони не мало нічого спільного з образом демократа-революціонера, який цінували радянський народ і весь світ. З цього випливає, що цей твір виходив за рамки соціалістичного реалізму, через що О. Заливахи почали активно переслідувати радянські каральні органи [204, с. 19–20; 251, с. 126].

У мистецтві О. Заливахи спостерігаємо дивовижне поєднання традиційного й сучасного. Модерні, авангардистські та абстрактні елементи роблять поверхню картини, її сенс, її художність активними, викликають у глядача енергію мислення. Модерністичні форми, поєднані з реалістичними, – звичне явище у мистецтві О. Заливахи. Він часто використовував новітні досягнення світового малярства. Головним елементом мистецьких якостей О. Заливахи були зміст та відображення духу картини. Дуже часто фігуративні деформації у творах художника зведено до символу [370, с. 249].

Опанаса Заливахи було засуджено із забороною малювати, як свого часу Т. Шевченка [150, арк. 1]. Незважаючи на це, він розвивав свій мистецький хист,

шукаючи можливості для творчого самовираження. Зокрема, він робив екслібриси для політв'язнів та своїх друзів по листуванню. Також він працював у жанрах графіки та вітальної поштівки [384, с. 429]. Деякі екслібриси були вміщені в журнал «Дукля», який видається до сьогодні у словацькому місті Пряшів [175, с. 371; 264, с. 90–92]. У період ув'язнення О. Заливаха дізнавався про мистецькі події завдяки листуванню з Аллою Горською [384, с. 429]. Саме в таборі художник виконав малюнки цілющих рослин до книги коломиянина Кархута «Ліки довкола нас» [238, с. 599].

У концтаборі О. Заливаха написав декілька портретів. Першим із них є портрет Івана Русина (1966) (Див. Додаток Ф.14), співкамерника дисидента. На картині політв'язень зображений у синій розстебнутій сорочці. Його погляд задуманий і виражає певну тривогу. Картина наповнена контрастом холодних і теплих (жовтого й червоного) кольорів. Постава наглядача табору синього кольору на задньому плані свідчить про те, що мотивом полотна є всеохопний контроль радянського тоталітарного режиму, в тому числі в концентраційних таборах [225, с. 141].

Другою такою картиною є портрет Кнутса Скуенікса (1966) (Див. Додаток Ф.15). Його стиль виглядає більш пікассівським. Піднята ліва рука представника латвійського руху опору означає спонукання до спокою та уваги до чогось. В очах Кнутса Скуенікса бачимо впевненість, обличчя виражає спокійний менталітет народів Північної Європи. Задній план картини складається із геометричних фігур, які нагадують стиль малювання картин П. Пікассо [225, с. 141].

Третьою картиною, намальованою О. Заливахою в концтаборі, є портрет Василя Підгородецького (1966) (Див. Додаток Ф.16). Портрет політв'язня зображений у нижньому правому куті полотна. Василь Підгородецький на картині одягнений у синю вишиванку, що означає підкреслення патріотичних поглядів дисидента. Поєднання релігійного мотиву із портретним підштовхує до висновку, що національний рух опору в другій половині ХХ ст. визначається вірою в Бога та краще майбутнє України після ліквідації радянського тоталітарного режиму та встановлення незалежності країни [225, с. 141].

У колонії О. Заливаха також намалював картину «Козака несуть» (1966) (Див. Додаток Ф.17). Знизу на картині зображена процесія людей, зверху – два ангели, які несли козака до раю. Посередині полотна розміщений синьо-жовтий прапор України, що символізує українську державність, однак великою ціною – смертю Героїв у війні проти загарбників. Вказану картину можна вважати пророчою з огляду на ситуацію, що склалася в умовах російсько-української війни на сучасному етапі [164, с. 142].

До «табірної» творчості О. Заливахи також належить картина «Козак Мамай» (1969) (Див. Додаток Ф.18). Вона виконана в авторській техніці станкового малярства, з елементами плоскорізьби і використанням листового металу та фрагментів кераміки. Новаторство О. Заливахи полягало в нетиповому осмисленні історично сформованого сюжету і при цьому збереженні сакральності народної картини. Як представники школи М. Бойчука, художник витримав тон первісної кольорової гами [164, с. 55].

У колонії О. Заливаха з огляду на заборону малювати опанував мистецтво графіки й ескібрисів. Вказаний жанр був доступним в умовах цієї заборони з огляду на невеликий розмір творів з метою конспірації. Воно до певного часу було для художника допоміжним жанром. Скороспішні нариси, які він використовував у якості ескізів до композицій, за роки ув'язнення набули вираженої дисципліни лінії, композиційної довершеності [336, с. 10].

У графічному жанрі зовсім нового значення в композиційному мисленні художника набула пляма. Фігуративні силуети, з котрими він розпочав експериментувати в якості абстрактних одиниць композиції, еволюціонували від подібності природним формам до стилізованих монументальних модулів. Фізична обмеженість змінювати фактуру поверхні змусила О. Заливаху працювати над урізноманітненням її візуального сприйняття. Навіть такі технічні прийоми, як «крапка», «штрих» могли мати статичну і динамічну форми [164, с. 21].

Тема материнства, що відкриває цикл «табірних» замальовок, є наскрізною та наймасштабнішою у творчості О. Заливахи. Образ «скитської богині» втілений у фібулоподібних силуетах жінки-берегині, яку митець-графік трактує як символ

молитовної заступниці. Статична архаїчна поза «молящої», інколи з умовним обличчям, спонукає до духовного спокою та зосередження. Формальне вирішення сюжету зберігає характер знакової умовності. Символи Землі, Води, Світла – перефразовані інколи в різнофактурне тло, інколи – в рапортну одиницю абстрактних ритмів [336, с. 10]. Ще однією темою графічних творів О. Заливахи є роздуми на теми українських пісень і балад. У стилізованих сюжетах прощання козака з нареченою; самотнього воїна-характерника, що йде українськими степами, художник намагався продовжити ілюстративну тезу книжкового оформлення, яку розпочав ще на початку 1960-х рр. У графіці О. Заливаха відображає тему української долі [164, с. 22].

Поряд із категоріями вічних істин О. Заливаха розкриває тему «зони». Локальні особливості тоталітарного суспільства, що особливо помітні в межах «табірного» життя, художник прагнув виявити в ряді філософських роздумів-композицій про спілкування, придушене почуття гідності, приховані людські якості, реалію народного рабства. Твори О. Заливахи «Варта», «Чай», «Розмова філософів», «Хор» (дати картин не встановлені) вирізняє важкість замкнутого ритму, де чорна фундаментальна пляма є переважаючим тоном. Квінтесенція філософських роздумів про «табірне» спілкування викладена в ідеї графічної композиції «Чай». Традиція «табірного» чаювання по колу, яка символізувала одночасно знайомство, дискусію, провокацію, прощання, була потрібна художнику як метафора неформального кола [164, с. 22].

На кінець 1960-х рр. О. Заливаха у своєму прагненні лаконізувати форму дійшов до максимальної умовності зображень. У записнику художника 1966–1967 рр. уже не знайдено ілюстративних переспівів народного епосу з ідилічними метафорами. Його нові графічні малюнки малосюжетні. Для них характерні образні властивості ліній, плям, фактури та ін. засобів. Орнаментальні форми малюнків О. Заливаха запозичив певною мірою із праслов'янської та далекосхідних культур [336, с. 10].

Майже одночасно із графічними творами О. Заливаха захопився мистецтвом екслібриса (Див. Додаток Х). Це давній жанр книжкового знака, яким

послугувалися в Україні з XVII ст. та відродився на початку 1960-х рр. Єдиний із жанрів графіки в період ідеологічного контролю за мистецтвом, екслібрис уможлиблював символізоване зображення та неоднозначне трактування образу. Відродження цього жанру графічного мистецтва в Україні на початку 1960-х рр. після його тридцятирічного занепаду було зумовлене зацікавленням інтелігенції колекціонуванням книжок. Саме тому поширення набули машинописні неформальні видання із старими логотипами [164, с. 24].

Екслібриси малих форм, які О. Заливаха віддруковував на клаптиках газетного паперу в таборі, не були зазвичай відвертим позначенням власника книгозбірні. Художник інколи не хотів підписувати своєрідні графічні присвяти. Це могло викликати клопіт із наглядачами в'язниці. Більшість власників книгозбірень, яким присвячував графічні мініатюри О. Заливаха, знаходилися в межах «великої зони», і зайва згадка про них могла коштувати їм життя. Тому художник фантазував навколо семіотики українських прізвищ, перефразовуючи їх у форму візуальних метафор. Так виникли екслібриси Івана Русина, Василя Долішнього, Валентина Мороза, Івана Світличного, Лариси Богораз, Петра Розумного [164, с. 25].

У цілому для екслібрисів О. Заливахи було характерне спрощення форми. Картушеподібні площини перших екслібрисів із їхньою естетикою шевронних логотипів були інколи перенесенням їх «первісного» вигляду. Їх графічна простота та досконалість здебільшого завдячує традиції. Не маючи багато засобів для досконалого опрацювання складніших графічних рішень та постійно переходячи твори, художник був не в змозі створювати більш складні малюнки чи використовувати витончену техніку. Властива більшості цих книжкових знаків симетрія та статичність надає їм монументального виразу та спрощує візуальне сприйняття [336, с. 11].

Мамаївський тип козака в екслібрисі І. Геля, скитська фібула з книжкового знака Ліни Костенко, класичний ракурс «сатира» книгозбірні Раїси Мороз були проявом наступної фази графічного опанування малим форматом книжкового знака. Тут художник вдається до стилізації фігуративних сюжетних типів, інколи

перевантажуючи композицію активним тлом або стафажними деталями. Одним із шляхів такого ускладнення було намагання цілковито підпорядкувати зображення стильовій домінанті [164, с. 27].

Цікавим питанням є шлях передачі екслібрисів О. Заливахи до Чехословаччини. Ймовірно, це було зроблено за сприяння працівника Пряшівського університету Миколи Мушинки, який часто бував у Києві з метою обміну чехословацької преси (часописів «Дукля» та «Нове життя») на дисидентський самвидав. Про те, що екслібриси О. Заливахи дійсно були передані М. Мушинці, свідчив факт виходу його 308-сторінкової книги «Книжковий знак шестидесятників» (Бавнд-Брук, штат Нью-Джерсі, США, 1973). У ній подано і проаналізовано екслібриси найвизначніших українських дисидентів – І. Світличного, І. Дзюби, Є. Сверстюка, В. Симоненка, Л. Костенко, В. Чорновола та ін., виконаних О. Заливахою [203, с. 5, 33].

Отже, період творчості О. Заливахи до 1970 р. характеризувався репрезентацією митця у наступних мистецьких жанрах: монументального мистецтва, графіці, екслібрисі, живописі та станкового малярства. Для мистецької діяльності художника була притаманна творчість відповідно до власного девізу «особистість, національність, вселюдськість». Він суперечив офіційній радянській ідеології, відповідно до якої всі твори мистецтва не мали виходити за рамки соцреалізму як єдиного правильного стилю. Однак у ранній творчості О. Заливахи спостерігаємо синтез європейських стилів із українським національним колоритом. Найбільше обмежень художника до ув'язнення було в монументальному мистецтві, в якому національна символіка була особливо помітною, через що він переслідувався радянськими каральними органами. У період ув'язнення О. Заливаха не міг продуктивно творити через заборону малювати, тому художник дотримувався конспірації, вимушено надаючи перевагу екслібрису та графіці. Однак навіть ці жанри є внеском в українське мистецтво з огляду на можливість дотримання в них традицій національної творчості.

4.2. Особливості творчої праці в 1970-х – 2000-х рр.

Період перебування в мордовських колоніях для О. Заливахи став часом еволюції творчості і світобачення. Оскільки, як він згадував, роки ув'язнення стали своєрідним університетом, де зібралися політв'язні з різних республік Радянського Союзу, які мали різну освіту, художник зумів по-новому переосмислити свій погляд на радянський тоталітарний режим, що дало змогу дещо еволюціонувати його творчості.

До О. Заливахи міжнародне визнання прийшло швидше, ніж власне на території України. 24 квітня – 2 травня 1971 р. відбулася мистецька виставка в Українському літературно-мистецькому клубі міста Нью-Йорк. Її організувало пластове плем'я «Перші стежі». Виставка містила збірку екслібрисів О. Заливахи [1, арк. 1–2].

Після повернення з заслання в 1971–1980-х рр. О. Заливаха працював у сфері книжкової графіки. Завдяки співпраці з Софією Караффою-Корбут створив низку видавничих проєктів («Веселка», «Каменярь») [384, с. 430]. Митець частково втратив інтерес до декоративно-монументального мистецтва, яке інтенсивно обмежувалося цензурою, жіночої та пейзажної тем [204, с. 20]. Незважаючи на це, у зв'язку з роботою оформив керамікою і кованим залізом магазин квітів у центрі Івано-Франківська та оздобив новозбудований ресторан у місті. О. Заливаха мав домовленість на розпис церкви в селі Прутівка (нині Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.), де священником був Василь Романюк, однак працівники каральних органів не дозволили цього зробити [222, с. 189].

Ненормальні для сімейного життя умови морального і психологічного тиску, створені КДБ, не сприяли творчій роботі. Щоб заробити гроші й утримувати сім'ю з дітьми Яриною і Ярославом, О. Заливасі доводилося влаштовуватися на різні роботи, часом далекі від його професійної підготовки. У 1981–1984 рр. він працював в Івано-Франківському обласному побутокмбінаті художником-оформлювачем – малював вивіски, рекламні щити для різних організацій. На його щастя, в установі працювали професійні художники Богдан

Готь і Юрій Матвієнко – це давало можливість братися за складнішу роботу. О. Заливаха брався за різноманітну роботу: заповнював площини фігур керамічними плитами, каміннями, розфарбовував фарбами. У 1980-х рр. було багато об'єктів із роботами художника, але в 1990-х рр. внаслідок роздержавлення і приватизації чимало його творів було знищено [200; 201; 280, с. 41].

Після ув'язнення О. Заливасі принесли популярність дизайнерські проекти оформлення низки інтер'єрів в Івано-Франківську [377, с. 430]. Першим успіхом митця була вітрина на центральній вулиці у художньому салоні міста, однак радянська влада розібрала вітрину, пояснюючи це зайвими зацікавленнями нею багатьох людей [238, с. 598]. Творами монументального напрямку також були приміщення «Облторгреклами», кав'ярні «Казка», «Медівня», «Вишиванка», «Молочне», «Картопляники», «Ватра», магазин «Едельвейс», інтер'єри яких на сьогодні втрачено. Добре збереглося монументальне панно кав'ярні «Білий камінь» [329, с. 118]. Вона знаходиться на вулиці Незалежності, 4, у 2008 р. Івано-Франківська обласна рада взяла твір мистецтва на облік як пам'ятку культурної спадщини України [266, с. 138]. Частково збережений інтер'єр кафе «Кристал» (підприємство закрилося під час локдауну у 2020 р.) [306, с. 11]. Згідно зі спогадами Галини Лицур-Щадей О. Заливаха створив інтер'єр кафе «Сніжинка» в Болехові, який не зберігся до наших днів.

Серед творів монументального мистецтва О. Заливахи збереглося також мозаїчне панно кафе «Медівня». За задумом художника воно мало форму бджоляних стільників (Див. Додаток Ц). На них зображені сонце, квіти, птахи, звірі, колоски, бджоли, гуцули й гуцулки. Усі вони виконані із шамотної глини й випалені в печі. Відомо, що кожна частина панно розламана й склеєна заново. Художник Богдан Бринський припустив, що ціле панно не вміщувалося в печі, і його випалювали частинами [320, с. 203].

Окремим жанром мистецької творчості О. Заливахи були авторські мальовані та естампні листівки. Відома листівка для тещі художника Марії Возняк-Бандери з середини 1970-х рр. з архіву доньки митця Ярини Заливахи. Твір має видовжений вгору формат (Див. Додаток Ч.1.1). Листівка умовно

поділена на дві частини з зображеннями: верхню, де зображена королева на троні з левами і квітами з обох боків, та нижню, де вміщена піраміда постатей із квітами в руках. Відомі також різдвяні листівки О. Заливахи. Переважно тут відображений сюжет вифлеємської зірки і трьох мудреців, при цьому присутні українські національні мотиви та символіка (зокрема, традиційна українська хата та тризуб). Відомими є листівки до Г. Севрук (1977 та 1985 рр.) та І. Русина (Див. Додаток Ч.1.2). Також присутні мотиви вказаного жанру Матері-Богородиці-України (листівка початку 1990-х рр. з архіву Г. Севрук) та Богородиці-Знамення (листівка 1991 р. з архіву В. Хорошової). О. Заливаха малював також новорічні листівки, прикладом яких є листівка з архіву І. Русина середини 1970-х рр., на якій зображений козак із пляшкою та кухлем (Див. Додаток Ч.1.3) [303, с. 83–94].

Варто відзначити існування низки недатованих листівок О. Заливахи. На одній із них відображене побажання «Веселих свят!» із зображенням козака Мамає (Див. Додаток Ч.2.1), який є одним із символів української культури [121, арк. 1]. Також О. Заливаха став автором листівок із привітанням зі святом Івана Купала (Див. Додаток Ч.2.2), на яких відображена дівоча традиція пускати вінки в річці. Поширеними були листівки митця із привітанням із Вербною неділею (Див. Додаток Ч.2.3), на якій були зображені пень, гілки верби та сонце, що в сукупності означає початок нового життя в природі [122, арк. 1; 127, арк. 1]. Художник малював також великодні листівки з зображеннями писанок та вербових гілок – традиційних атрибутів свят Воскресіння Христа для українців (Див. Додаток Ч.2.4) [124, арк. 1]. О. Заливаха став автором листівок із привітанням із днем народження (Див. Додаток Ч.2.5), на яких зображена дівчина біля дерева, хвилі та голуб – символ миру [123, арк. 1]. Окрім святкових мотивів листівок художник зображав інші традиційні українські мотиви, які були складовою релігійної та сімейної обрядовості [126, арк. 1]. Серед них – молитва матері, співання колискової пісні, прощання жінки з козаком перед війною, жнива тощо (Див. Додаток Ч.2.6) [125, арк. 1].

У 1970–1980-х рр. О. Заливаха здійснював спроби творчості у декоративно-прикладному жанрі мистецтва – різьбою по дереву та керамікою. При цьому чітко

прослідковуються національні мотиви. Для цього друзі О. Заливахи завозили на подвір'я його будинку відходи деревини з лісокомбінату. Митець не мав професійних навиків різьблення, однак інтуїтивно відчував пластичні особливості матеріалу. Творами з дерева (або, як називав їх О. Заливаха, «масками») вказаного періоду були «Віл» (1970-ті рр.) (Див. Додаток Ш.1), «Спогад» (1970-ті рр.) (Див. Додаток Ш.2), «Чорний віл» (1980-ті рр.) (Додаток Ш.3), «Лісовик» (дата не встановлена), «Мелодія» (1980-ті рр.) (Див. Додаток Ш.4), «Мавка» (дата не встановлена) та ін., різьблення історичних постатей давньоруського періоду, зокрема, метровий скульптурний портрет Володимира Великого [304, с. 38]. Також митець виготовляв ковані вироби, про що свідчить довершений твір цього жанру «Свічники-«трійця»» (1980-і рр.) (Див. Додаток Ш.5) [110, арк. 1].

Опанас Заливаха продовжував малювати живописні картини [157, с. 23–118]. У 1970-х рр. у живописі художника розпочинається новий етап його творчості – готичний [339, с. 7]. Вже тоді О. Заливаха поглибив відображення простору по вертикалі, що означає поєднання небесного і земного. Як бачимо, митець прагнув відобразити таким чином власний християнський світогляд [384, с. 432–433].

У 1970–1980-х рр. О. Заливаха намалював десятки робіт на шевченківську тематику, зокрема, «Старці» (1980), «Розпука» (1972) (Див. Додаток Щ.1), «Шлях» (1988), «Є і будемо!» (1983) (Див. Додаток Щ.2) [238, с. 599]. Мотиви шевченківських поезій, зокрема, присутні на картині «Розпука» [164, с. 54].

Важливе місце в доробку О. Заливахи займають твори, в яких порушені теми боротьби, протистояння правди і кривди, трагічні сторінки історії рідної землі (битва під Берестечком, Голодомор 1932–1933 рр., масові репресії радянської влади, концтабори, переслідування інтелігенції, нищення церков та ікон). Митець відстоює ідею справедливості, утверджує перемогу добра над злом. Це є стрижневою ідеєю таких картин, як «Дзвонар» (1970-ті рр.) (Див. Додаток Щ.3), «Батьківщина» (дата не встановлена), «Пам'ять» (1990-ті рр.) (Див. Додаток Щ.4). У полотні «Батьківщина» порушено тему трагедії всього українського

народу, коли за ідеологічні міркування або за приписаний зв'язок з «буржуазними націоналістами» з українських домівок вивозили патріотів Вітчизни [373, с. 133].

Опанас Заливаха малював роботи і на церковно-релігійну тематику. Вони створені на основі поєднання слов'янських знаків-символів та художніх традицій візантійського іконопису. У творах О. Заливахи відображене власне розуміння Євангелія. Найбільш часто художник втілював у своїх картинах образ Богородиці (Знамення, Покрови, Оранти). У творі «Богородиця» (1980-і рр.) світла постать Божої Матері з сумним обличчям та опущеними вниз руками вміщена на темно-синьому фоні, що підкреслює велич Діви Марії. На картині «Покрова «Берегиня»» (1994) зображена Богородиця-Покрова з чорним обличчям, яке виражає смуток, горе і страждання (Див. Додаток Щ.5). Вона втілює образ України, яка страждає. У її руках розміщений жовто-блакитний омофор – символ відродження української нації. Відомий також твір «Знамення» (1990-і рр.) (Див. Додаток Щ.6), на якому зображена Богородиця із тривожним поглядом, який спрямований не фронтально, як це прийнято на іконах, а вправо, традиційну позу рук замінено на захисну, щоб зберегти Дитятко Ісуса від небезпеки. Важливими роботами, у яких поєднані національні й релігійні мотиви, є картини «Пієта» за 1985 та 1989 рр. (Див. Додаток Щ.7). На картині «Духовність» (1997 р.) (Див. Додаток Щ.8) зображено Богородицю і знищені козацькі та стрілецькі могили. Поєднання богородичних та шевченківських мотивів представлене в картині «За неї Господа молім» (кінець 1980-х рр.) [305, с. 13–15].

Релігійні та національні мотиви також поєднані у картині О. Заливахи «Юрій Змієборець» (1977 р.) (Див. Додаток Щ.9). На ній зображений святий Юрій, який знищує змія, а також силуети дівчини, хати і коня. Це епічний образ воїна-визволителя українського народу, що звільняє його від панування червоного комуністичного змія. Ще одним агіографічним сюжетом у творчості О. Заливахи є картина «Віра, Надія, Любов» (1980-і рр.) (Див. Додаток Щ.10). На фоні софійських мозаїк та фонів із народного мистецтва тут зображені вказані святі із символічними жестами рук: Віра – молитовно склала руки; Надія – опустила руки на знак покори; Любов – поклала праву руку на серце. Відомі також твори з

однаковою назвою «Храмове» за 1980-ті рр. та 1998 р. (Див. Додаток Щ.11) [305, с. 14–15].

Важливим мотивом творчості О. Заливахи стала тема людської Долі. Вона мала як загальнолюдське, так і національне підґрунтя. Картинами, які розкривали цю тему, стали «Розпука», «Пам'яті Алли Горської», «Доля», «Коло хати», «Родина», «Чекання», «Жертовний лет», «Материнство», «Чумацька вечеря», «Дерева як люди», «Лет», «Дозрілість» (дати не встановлені) та ін. [297, с. 147]. Найвідомішою з них є картина «Доля» (1970) (Див. Додаток Щ.12), у якій відображена фатальна закономірність української історії. На картині відображено образ українського духу, який має пройти випробування на шляху збереження української нації [164, с. 61].

Художник у своїх творах також відображав людські почуття. Зокрема, відомі картини «Сподівання» (1980-і рр.) (Див. Додаток Щ.13), «Зажура» (1982) (Див. Додаток Щ.14), «Туга» (1986) (Див. Додаток Щ.15). На полотнах художник намагався передати багатогранність душі людини. Картина «Туга» символічна, оскільки О. Заливаха втілює людське почуття крізь призму стану природи та різноманітність темнокольорової гами [157, с. 66–86].

В О. Заливахи є низка творів, у яких присутній мотив критики радянського тоталітарного режиму. На картині «Колгоспні ниви» (1975) зображені працівники колгоспу, які працюють на полі (Див. Додаток Щ.16). Загальний настрій картини задуманий так, що оглядачі відразу розуміють пригнічення колгоспників через примусову працю, у якій вони не зацікавлені. Він підкреслюється домінуванням темної кольорової гами [164, с. 97]. Ідеєю картини ««Визволителі» прийшли» (1980-і рр.) є засудження приходу радянської влади на територію східних воєводств Другої Речі Посполитої в 1939 р. (Див. Додаток Щ.17). На картині «Розвинутий соціалізм» (1989) зображена селянська сім'я із яблуком на тарілці, яке, ймовірно, стало останнім, що збереглося в родині із продуктів (Див. Додаток Щ.18). Як бачимо, на картинах радянської тематики спостерігаємо бідність звичайних людей всупереч обіцяним комуністичним гаслам нібито на підтримку селянства [157, с. 67, 99].

На засланні художник задумав твори, пізніше об'єднані «табірною» тематикою. На них зображені мотиви мучеництва, надломленості, пригнічення («Купе», «Зона», «Скульптори», «За ґратами» (дати не встановлені)). Підсумковою роботою всього циклу постає картина «Мислителі» («Філософи») (1988) (Див. Додаток Щ.19). Сюжетом полотна обрано трьох в'язнів, які зійшлися на задньому подвір'ї, щоб плести свою павутину змови [373, с. 133].

У творчості О. Заливахи є й більш позитивні сюжети на полотнах «табірної» тематики, пов'язані з мотивами справедливості в світі. Картина «Надія» (1983 р.) свідчить про надію автора про позитивні зміни в СРСР. На передньому плані зображена тюремна камера з химерами. У центрі ще один характерний мотив – ґрати. До них тягнуться руки постатей. Ґрати ще міцні, але вони обов'язково будуть знищені. За ними зображений птах, символ свободи, а також блакитно-жовтий прапор. На картині «Доведені» (1988 р.) зображений табірний паркан, за яким – полишені долею на вимирання мешканці колонії [370, с. 250].

Оскільки художник працював у стилістичній манері, яка майже не змінилася впродовж творчого шляху, його картини цікаво розглядати з позиції образності, характеру зображуваних тем. Варто наголосити на важливості кольору на його полотнах, якому автор відводить одну з основних ролей на рівні з зображенням-образом. Колір несе в собі певне емоційне навантаження (як в абстрактних творах). Зокрема, червоний колір символізує біду, тривогу, є провісником лихої долі чи катастрофи, він також є кольором загарбницької держави, що принесла зло українському народу (представлений на картинах «Розлука», «Вибух»). Білий колір ототожнюється зі світлом, чистотою, душевною щирістю та відкритістю («Полонянка», «Сім'я»). Жовтий колір – це колір сонця, святості («Сварог»). Темні, насичені кольори (синій, чорний) є матеріальним втіленням понять відчаю, страху, смерті, болю й неспокою («Політбюро», «Доля») [373, с. 131].

Якщо брати до уваги таку складову полотен, як колористику, то мистецтво ближче лежить до абстрактних формоутворень, оскільки колір у його творах відіграє символічну і декоративну роль. В О. Заливахи є картини, які знаходяться

на межі абстракціонізму та фігурного живопису («Вертикаль», «Молитва»); у той же час він створив цілком абстрактні твори («Вибух», «Тюремне коло»). У назви митець часто вкладав певне поняття, що ставало програмою його роботи [262, с. 450].

У низці робіт О. Заливаха використовував образні символічні елементи, зокрема орнамент. Зокрема, у триптиху «Слов'янські боги» (1971) (Див. Додаток Щ.20) та картинах «Пісня» і «Доля» (дати не встановлені) першоелементами малюнків є нариси трипільських космогонічних та землеробських символів – громове і солярне колесо, знаки неба, дощу, землі, а також S-подібна лінія, що є символом нескінченності Всесвіту. У ритмах картини «Пісня» повторюється мотив хвилястої лінії, який у слов'янській орнаментиці був символом дощу й родючості [373, с. 132].

У пізній творчості О. Заливахи присутні роботи на чумацьку тематику, однак вона не є провідною в творчості художника. На картині «Чумаки» (1976) відтворено чумацький побут, відображений темними синіми й червоними тонами. Зображення чумаків і волів за вечерею на картині «Чумацька вечеря» (1980-і рр.) (Див. Додаток Щ.21) О. Заливаха намалював світлими тонами, які символізують сонячне світло. Воли тримають сонце на голові й задумливо дивляться, ніби думаючи про завтрашній день. На думку дисидента Є. Сверстюка, один із чумаків є автопортретом О. Заливахи [223, с. 228].

Художник після 1970 р. у живописній творчості також продовжив тему української сім'ї. Зокрема, на картині «Закоріненість» двоє хлопчиків ростуть, як дерева із ґрунту, що свідчить про непереможність українців як нації та силу української землі. Твір «Криниця» репрезентує вродливу матір із хлопчиком, яка символізує життя, що розділяє її чоло на світлий і темний бік (Див. Додаток Щ.22). На картині «Старці» зображені дід із хлопчиком, які йдуть по дорозі в майбутнє. За ними розміщений вчорашній світ села, з ними лише те, що в серці і пам'яті, завдяки чому вони долають життєві труднощі [224, с. 731].

Художник після 1970 р. розвивав також портретний жанр. Показовими з погляду колористики, інтер'єрів та вираження емоцій є портрети Богдана

Іроденка (1971), сина Ярослава (1977), Зеновія Красівського (1978), Івана Світличного (1983), доньки Ярини (1985) (Див. Додаток Щ.23), Ореста Заборського (1986), Івана Русина (1988) (Див. Додаток Щ.24), Ярослава Довгана (1988), Веніаміна Кушніра (кінець 1980-х рр.), зображення Лесі Українки (1980) (Див. Додаток Щ.25) [164, с. 87–96].

Опанас Заливаха після ув'язнення у своїй творчості продовжував висвітлювати мотиви природи. У картині «Вітер» (початок 1980-х рр.) домінують сірі й жовті тони, обрамлені в геометричні фігури. Картина «Цвітіння» (1980-і рр.) є прикладом станкового живопису О. Заливахи, вона складається із круглих фанерних частин (Див. Додаток Щ.26). Гуцульський пейзаж відображений на полотні художника «Карпатська осінь» (1985) [164, с. 80–97]. О. Заливаха оформив обкладинку журналу «Український вісник», такі видання, як «Палімпсести» Василя Стуса, «Блудні сини України» Євгена Сверстюка. Окрім того, художник зробив іконостас загиблих друзів: Івана Світличного, В'ячеслава Чорновола, Алли Горської [339, с. 7].

У 1980 р. О. Заливаха створив вітраж для одного з сільських будинків культури в Добропільському районі Донецької області. Цей факт офіційно підтверджено, є відповідний документ про виконану художником роботу. Незважаючи на це, із невідомих причин масштабний твір О. Заливахи так і не було виставлено, хоча він розрахований на масового глядача радянського періоду. Цю роботу знайшов колекціонер із Дружківки. За допомогою меценатів-патріотів Євгена Шаповалова, Володимира Дуди та міської газети «Наша Дружківка» (редактор Євген Фіалко) твір О. Заливахи став експонатом місцевого художнього музею [242, с. 7].

Наприкінці 1980-х рр. О. Заливаха став легально і публічно визнаним в Україні митцем після тривалого періоду забуття. У грудні 1988 р. у Львові відкрилася перша персональна виставка О. Заливахи, на якій було понад 100 робіт (Див. Додаток Ю). Її мотто стали слова автора: «Митець є міфотворець, що проявляє себе в образній тріаді – особистість, національність, вселюдськість» [340, с. 152]. На виставці були представлені твори художника з жанрів малярства,

різьблення та кераміки. Тут було виставлено 36 картин, намальованих після 1970 р. Також репрезентовано чотири різьбярські твори 1970-х рр. («Пам'яті Сквороди», «Скворода», «Пластика», «Мавка») та керамічні здобутки 1970-х рр. («Прамати́р», «Калина», «Скажи, вітер») [1, арк. 8–11].

У 1989 р. в Івано-Франківську відбулася друга персональна виставка О. Заливахи [254, с. 1345; 342, с. 430]. На ній була щира й товариська атмосфера. На виставці відбулися виступи директора музею М. Якібчука, художників Д. Іванцева, М. Варенні, архітектора Я. Шевчука, краєзнавця П. Арсенича, гостей із львівського мистецького об'єднання «Шлях», зачитувалися вірші В. Симоненка та поетичні твори М. Симчича, присвячені О. Заливасі. Захід також відзначився музичною програмою [296, с. 112]. У каталозі до виставки зазначено 36 найменувань живописних творів [166, с. 12]. Він став лауреатом премії Андрея Шептицького [320, с. 202].

У 1989 р. відбувся вернісаж у Києві в музеї Т. Шевченка. Відтоді роботи О. Заливахи стали невід'ємною складовою виставок в Україні і за кордоном – у Торонто (1987), Лондоні, Нью-Йорку (1971), здобуваючи шанувальників у всьому світі [384, с. 430].

У 1989 р. О. Заливаха став лауреатом премії ім. В. Стуса. Вручення премії відбулося 17 січня у приміщенні Театру радянської армії у Львові, де відбувся вечір поезії Українського молодіжного театру з нагоди 51-ї річниці від дня народження Василя Стуса. Президент УАНТІ, відомий письменник Євген Свєрстюк, інформував присутніх про Асоціацію, про премію і про перших її лауреатів; він вручив дипломи (виконані графіком О. Царуком), грошові винагороди (добровільні пожертвування львів'ян – в основному з колядування) [200; 261, с. 122].

Над новим циклом композицій декоративного характеру О. Заливаха розпочав роботу на початку 1990-х рр. Це такі твори, як «Символи», «Писанка», «Композиція» (дати не встановлені) та ін. Новаторським кроком у мистецтві було застосування у станкових композиціях матеріалів немистецького призначення – «Знецінені цінності» (дата не встановлена). Разом із тим, твори О. Заливахи

ніколи не були наскрізь абстрактними, прикладом цьому є картини «Вертикалі», «Погляд», «Пробудження» (дати не встановлені) тощо. Довгоочікувана незалежність України надихнула митця на такі твори, як «Запоріжжя», «Уламки» (дати не встановлені), «33-й рік» (1993) (Див. Додаток Щ.27), «Роздуми», де він переосмислював історію України [320, с. 202–203]. Символізмом та емоційністю вражає полотно «Під Крутами» (1991) [370, с. 249–250].

У 1994 р. відбулася виставка «Хутір», влаштована Національною асоціацією мистців у Державному музеї українського образотворчого мистецтва в Києві, Національному музеї у Львові та Музеї сучасного мистецтва у Хмельницькому. На ній було виставлено портрет митця і філософа Володимира Крячка (1962), переслідуваного КДБ, у виконанні О. Заливахи. Картина була представлена автором, оскільки ніколи не виставлялася. Це був один із ранніх творів художника, в якому він став на шлях пошуків у колориті, просторі та композиції [263, с. 129–137]. Наприкінці 1994 – на початку 1995 рр. в Тернопільському та Івано-Франківському краєзнавчих музеях одночасно відбувалися дві персональні виставки живопису та графіки О. Заливахи [340, с. 152].

У 1994 р. Михайло Горинь видав невеликий буклет із позитивною характеристикою О. Заливахи як художника, завдяки чому Українська республіканська партія (УРП) висунула кандидатуру художника на Державну премію ім. Т. Шевченка [133, арк. 1; 214, с. 102]. У буклеті вказано, що художник міг «своїм могутнім творчим набутком замінити цілу громаду графіків, живописців, монументалістів». Важливим досягненням О. Заливахи, як вважав М. Горинь, було те, що він віднайшов свою національну свідомість і став невід'ємною постаттю українського національного руху, яка протистояла радянському тоталітарному режиму. Дисидент назвав художника «великим митцем-філософом, який творить новий світ української краси» [192, с. 158–159]. У 1995 р. О. Заливаха отримав найвищу державну нагороду – Шевченківську премію – за твори останніх років: «XX вік», «Мироносиці», «Портрет Василя Стуса», «Портрет Шевченка», «Козака несуть» (Див. Додаток Щ.28), «Початок» [105, арк. 1]. Тоді ж Спілка художників України запропонувала О. Заливасі

вступити в неї. Це свідчило про визнання його як визначного митця незалежної України [214, с. 102].

У 1997 р. О. Заливаха був запрошений Українським католицьким університетом на виставку до Великої Британії. Він привіз туди 40 робіт, в основному 1970–1990 рр. [214, с. 105]. Над організацією виставки працювали також Союз українців у Великій Британії та Українська Інформаційна Служба [237, с. 1349]. О. Заливаха в цій справі підтримував і Є. Сверстюк [259, с. 8]. На лондонській виставці один із англійських поціновувачів мистецтва художника сказав: «Я не знав, що в Україні є такого масштабу художник» [139, арк. 1]. У 1999 р. О. Заливаха став заслуженим художником України [382, с. 30].

Опанас Заливаха намагався малювати до останнього, проте в останні два роки життя його зір уже не витримував навантажень, художник практично став незрячим і дуже переживав, що більше не може творити [339, с. 7]. Незважаючи на це, після отримання Шевченківської премії його творчість була продуктивною. Використання прийому прямих і хвилястих вертикалей характерне для картин «Роздоріжжя» (1996) і «Натхненна тиша» (1996). Полотно «Духовність» (1997) відображає національну і релігійну складові української нації, зображуючи ряд ікон та могили Героїв України. Із вказаного періоду відомі також портрети Івана Ципердюка (1997) та Жанни Хоменко-Русин (1997). Картинами на радянську тематику останніх років творчості О. Заливахи є «Ґрати» (1998) та «Голодомор» (1998) (Див. Додаток Щ.29) [157, с. 110–113; 164, с. 143–155; 200]. Релігійна тематика у найпізніших творах представлена картиною «Храмове» (1998). Суспільно-політична тема в незалежній Україні представлена полотном «Тримаймось!» (2000) (Див. Додаток Ш.30), яка є своєрідною відповіддю на політичні реалії в незалежній Україні та вираженням надії на Божу допомогу країні з метою виходу із кризи [129, арк. 4].

Спадщину мистецької діяльності О. Заливахи вдалося повноцінно зрозуміти та проаналізувати після його смерті в 2007 р. 26 листопада 2009 р. у галереї «Цмок» з нагоди річниці від дня народження художника були експоновані унікальні керамічні панно О. Заливахи, які прикрашали інтер'єр колишнього кафе

«Медівня» і багато років вважалися втраченими [113, арк. 1–2; 200]. Ці панно були створені на початку 1980-х рр. разом з івано-франківськими художниками Б. Готем та Ю. Матвієнком. У той період О. Заливаха працював художником-оформлювачем при облторгрекламі й займався оздобленням закладів громадського харчування. Кафе «Медівня» (нині кафе «Кубик») розташоване на вул. Франка напроти Спілки художників, на той час вважалось богемним закладом, де можна було зустріти івано-франківських митців. У 2000 р. кафе отримало нових власників, які оновили інтер'єр і видалили панно зі стін. Оскільки подальша доля панно була невідома, вважалось, що вони були знищені. Проте виявилось, що панно О. Заливахи всі ці роки перебувало в гаражі нового власника кафе Володимира Семчука [320, с. 203]. Наразі панно з кафе «Медівня» зберігається в колекції Бринських у Івано-Франківську [197].

23 січня – 3 квітня 2011 р. в Українському музеї в Нью-Йорку відбулася виставка художника під назвою «Опанас Заливаха: дорога до істини». Тут було представлено понад 20 робіт. Майже десяток із них – це ті, які митець заповів музею, і які з великими труднощами вдалося забрати з Лондона. Решта робіт була позичена в приватних осіб [99, арк. 1].

26 листопада 2015 р. у виставковому залі Івано-Франківської обласної організації Національної спілки художників України відбулась урочиста академія на честь 90-літнього ювілею пам'яті художника Опанаса Заливахи. Саме на цьому заході міський голова Івано-Франківська Руслан Марцінків запропонував спорудити пам'ятник О. Заливасі [200; 226, с. 11]. 26 листопада 2020 р., у день 95-річчя від дня народження О. Заливахи, у Музеї мистецтв Прикарпаття було відкрито виставку художника. Це була найбільша на той час колекція його робіт, яку взагалі будь-коли експонували на огляд публіки. Метою заходу стало ознайомлення сучасних глядачів із непересічною постаттю О. Заливахи та його творчістю. До експозиції ввійшло понад 100 творів [334, с. 117].

24 серпня 2024 р., у День Незалежності України, у Центрі інтелектуального мистецтва Меркурій (далі ЦІММ) була відкрита виставка «Опанас Заливаха. Хто ми». Вона стала першою ретроспективною художника-шістдесятника у Львові за

чверть століття. Проєкт був розгорнутий у двох залах Центру та має три смислові блоки: «Загублена ідентичність», «Лабіринти опору» та «Недосконалість». Експозиція була представлена понад 80 малярськими та пластичними творами із колекції родини художника та збірки ЦІММ. Дві третини творів О. Заливахи було представлено вперше. Проєкт тривав до 29 вересня 2024 р. Під час виставки відбувся ряд подій: лекції Юрія Андруховича, Тараса та Юрія Прохаськів, виступи Alex Pjan із Дар'єю Лісіч, артистки Марусі Чуприненко та ін. [269].

13 березня 2025 р. у виставковому залі обласної організації Національної спілки художників України в Івано-Франківську була відкрита експозиція творів О. Заливахи. Вона була присвячена сторіччю з дня народження митця. На виставці експоновано 122 роботи з 22 колекцій. Частину творів О. Заливахи вперше представили на загал. Були також представлені картини з приватної колекції художника Богдана Бринського. Робота виставки відбувалася до 7 квітня 2025 р. [249].

14 травня 2025 р. в Івано-Франківському музеї визвольної боротьби імені Степана Бандери була відкрита чергова експозиція робіт О. Заливахи. Виставка була присвячена столітньому ювілею художника. На ній був представлений живопис, графіка, а також сімейні фотоархіви та особисті речі [277].

Отже, період творчості О. Заливахи після 1970 р. мав жанрові та тематичні видозміни у зв'язку з переосмисленням художником особистісних, загальнолюдських та національних цінностей у колоніях, а також з умовами роботи. Переслідування КДБ практично не вплинуло на його творчість, яка стала більш продуктивною, оскільки в період ув'язнення митець мав багато творчих задумів. Мистецтво О. Заливахи жанрово урізноманітнилось: окрім станкової техніки малярства, живопису та творів монументального мистецтва О. Заливаха почав творити в жанрах листівок та різьблення по дереву, у яких відображені національні, релігійні та сімейні мотиви. Найбільш репрезентативним мистецьким жанром у творчості О. Заливахи став живопис, для якого стали характерними наступні прийоми: створення «вертикальних» зображень, гармонізація гама кольорів, введення в зображення геометричних фігур та орнаменту. Оскільки

мотиви та тематика творчості художника продовжували суперечити категоріям соцреалізму (за винятком окремих монументальних творів на замовлення), він тривалий час не був визнаний аж до проголошення незалежності України.

Підсумовуючи четвертий розділ, відзначимо, що творчість О. Заливахи відіграла і продовжує відігравати дуже важливу роль у сучасному українському мистецтві. Цікавлячись віднайденням національного світогляду, художник зрозумів сутність мистецької діяльності українських шкіл митців, які орієнтувалися на давні національні традиції й були носіями цінностей західного (європейського) зразка.

Період творчості О. Заливахи до 1970 р. характеризувався домінуванням схильності художника до створення живописних полотен. Особливостями вказаного напрямку були відсутність стильових обмежень; створення картин, які поєднують особистісні, загальнолюдські та національні мотиви; цілісність сприйняття тла та зображення; відхід від радянського академічного соцреалізму та орієнтація на європейські стилі та національну культуру в мистецтві; гармонійне поєднання кольорів. Важливо відзначити різноманітність жанрів та тематики в живописі О. Заливахи: для ранньої творчості художника характерна присутність пейзажного, портретного, побутового жанрів, які підкреслюють вираження релігійних та сімейних цінностей митця, його віри в ідею вічного життя. Присутні також живописні твори на шевченківську тематику, основною ідеєю яких є протистояння національних цінностей українців російській імперській ідеї. Загалом О. Заливасі в живописі вдалося поєднати традиційні і сучасні цінності та мистецькі прийоми. Перешкодою реалізації художника став радянський тоталітарний режим, який нав'язував соцреалізм як єдиний правильний мистецький напрям. Саме тому О. Заливаха не міг повноцінно розвиватися як представник монументального мистецтва. З цієї причини декілька його проектів у цій галузі не були реалізовані, а історія з шевченківським вітражем є показовою з позиції реалізації російської шовіністичної й репресивної політики в СРСР. У період ув'язнення О. Заливаха, будучи змушений вдаватися до конспірації через заборону малювати, активно розвивав графічний жанр та

малював екслібриси, основною особливістю яких була довершеність ліній та дотримання давніх традицій книжкової графіки, у яких розкривав народні та суспільні теми. Своєрідною була також наявність у творчості художника жанру станкового живопису.

Після ув'язнення мистецька діяльність О. Заливахи стала більш продуктивною та жанрово урізноманітненою, незважаючи на несприятливі суспільні умови в СРСР. Митець мав певні здобутки у сфері книжкової графіки. Більшість його творів у сфері монументального мистецтва не збереглася, однак уцілілі сюжети стали мистецьким еталоном для майбутніх поколінь українців. Для пізньої мистецької творчості О. Заливахи була поява також нових жанрів – листівок і різьблення по дереву, – у яких відображені особистісні, народні й релігійні мотиви. Найбільш провідним жанром мистецтва для О. Заливахи в пізній період творчості залишався живопис, для якого став притаманний «вертикальний» живопис. У ньому художник не тільки розвивав попередні теми та жанри, а й по-справжньому осмислив національну ідею, загальнолюдські цінності, ставлення до радянського тоталітарного режиму й поглибив власні християнські та сімейні цінності. Вказані мотиви живопису О. Заливахи лягли в основу багатьох картин митця. Їх цінність для українського мистецтва полягає в відродженні національних традицій і їх поєднанні із європейським мистецтвом. Всього під час дослідження вдалося нарахувати більше 550 художніх творів О. Заливахи (у т. ч. як мінімум 448 картин у різних стилях і жанрах (живопис, графіка, різьблення тощо), приблизно 87 листівок, а також 24 екслібриси).

Як бачимо, творчість О. Заливахи не відповідає нормам радянського мистецтвознавства та вимогам тоталітарної системи в цілому, що поставило художника поза рамки тоталітарного режиму в СРСР. Специфіка тематики та мотивів творчості зумовила той факт, що по-справжньому митець міг бути визнаним лише в незалежній Україні.

ВИСНОВКИ

Отже, Опанас Заливаха протягом свого життєвого шляху був непересічною постаттю, яка не тільки зробила внесок в український національно-визвольний рух, а й, маючи талант світового рівня, унаочнив власні ціннісні та громадські переконання у своїй мистецькій спадщині художника.

У досліджуваній роботі постать О. Заливахи комплексно проаналізована вперше. В історичних працях він більше представлений як митець, а не як дисидент, однак це не применшує його значення як громадського діяча. Аналіз громадської діяльності О. Заливахи в історіографії обмежується здебільшого відображенням його в контексті активності антирадянського руху опору другої половини ХХ ст. або представлення основних віх його життя. Сучасні українські історики стверджують, що шістдесятник був типовим нонконформістом, який, незважаючи на виховання радянською системою, протестував проти антицивілізаційності СРСР. З мистецтвознавчої позиції О. Заливаха мав непересічний художній талант, в основі якого художник вклав свої погляди щодо особистісних, загальнолюдських та національних цінностей, а також був одним із тих, хто визначив національні особливості українського мистецтва. У цілому в історіографії простежуються висновки про взаємопов'язаність громадської та мистецької діяльності дисидента, перешкоди радянської влади щодо визнання постаті О. Заливахи однією із провідних у громадській активності та необхідність збереження культурної спадщини митця.

Джерельна база теми досить обширна й охоплює різноманітні види джерел за напрямками діяльності О. Заливахи та ставленням їх авторів до досліджуваної постаті (праці дисидентів; націоналістична преса в еміграції; самвидав; спогади та листування; збірники опублікованих документів і матеріалів правозахисного руху та радянського походження; альбоми та каталоги з картинами художника). Оскільки певна частина документів (матеріали колишніх архівів КДБ) була засекречена, впродовж тривалого періоду всебічне дослідження діяльності дисидента було неможливим. У цілому документи можемо характеризувати як

науково цінні, репрезентативні та інформативні. Наукова об'єктивність інформації, відображеної в цьому дослідженні, залежить від критичного ставлення до джерел.

Методологія дослідження згаданої теми базується на широкому спектрі дослідницьких можливостей. У роботі спостерігається використання цивілізаційної парадигми, відповідно до якої при аналізі О. Заливахи враховується світоглядна позиція цієї постаті. Досліджувана тема характеризується її відображенням із позиції декількох напрямів (краєзнавства, біографістики), які зумовлюють результативність дослідження локальної історії та її внесок у збереження національної пам'яті українців. Дослідницькі принципи в рамках теми дають змогу по-новому аналізувати радянський період історії України, розкривати її «білі плями». Шляхом використання методів дослідження здійснена періодизація роботи, відображена постать О. Заливахи у хронологічній послідовності, здійснено порівняння різних етапів життя цієї постаті, виокремлена оцінка його місця в русі опору в СРСР другої половини 1950-х – початку 1990-х-рр.

Дитинство та юність О. Заливахи були передумовою становлення його україноцентричних поглядів у зрілому віці. Період дитинства відображений у спогадах дисидента про Голодомор та репресії, які стали складовою ідентичності шістдесятника і допомогли йому віднайти український світогляд. Радянська асиміляційна політика унеможлиблювала розвиток українського патріотизму, що заважало становленню О. Заливахи як національно свідомої людини та представника української еліти. У цьому бачимо контраверсію другої половини ХХ ст.: з одного боку – офіційна політика радянського тоталітарного режиму, спрямована на виховання «радянської людини» із монополією російської культури у світосприйнятті; з іншого – представники руху опору, певна частина яких організувала український національний рух, який розглядався владою СРСР як прояв «інакодумства». Важливими життєвими обставинами, які сформували світобачення О. Заливахи після тривалого перебування на Далекому Сході, стали мистецька практика в Косові в період навчання в Ленінградському інституті

мистецтв та знайомства з іншими представниками української інтелігенції, які виступили за збереження національної свідомості українців.

Віднайдення українського національного світогляду для О. Заливахи було свідомим вибором у зрілому віці, оскільки в період дитинства та юності він був позбавлений можливості доступу до українських традицій. На Далекому Сході він був під загрозою формування свідомості відповідно до концепції формування в СРСР т. зв. «радянської людини». Ключовим фактором віднайдення українського національного світогляду для дисидента стала саме лібералізація радянського тоталітарного режиму в другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. У її рамках О. Заливаха, як і інші шістдесятники, отримали можливість дослідження власних коренів шляхом творчих (мистецьких) пошуків. Світоглядний злам художника відбувся під час практики в Косові, де знайомство з історією українського національно-визвольного руху та унікальною українською культурою зумовило сприйняття національних традицій майбутнім шістдесятником. Наступним етапом віднайдення О. Заливахою національного світогляду стало його спілкування з шістдесятниками (О. Антонів, І. Світличним, А. Горською та ін.), які стали українською національною елітою, яка запобігала культурній асиміляції українців. Фактором віднайдення світогляду дисидентом також була його мистецька діяльність, що сприяла формуванню його «інакодумних» поглядів у радянський період у цій сфері та стала виявом національної ідентичності цілих поколінь українців. Остаточо світогляд О. Заливахи був сформований у мордовських колоніях.

Період шістдесятництва для О. Заливахи став першим етапом його громадської діяльності. Цьому сприяло багато знайомств із представниками української національної еліти. Будучи членом київського Клубу творчої молоді, поширюючи самвидав, критикуючи радянський тоталітарний режим, паралельно займаючись творчою роботою, О. Заливаха привернув до себе увагу з боку радянських каральних органів. Зважаючи на певне послаблення репресивних дій влади СРСР у першій половині 1960-х рр., шістдесятник дістав змогу не лише віднайти власну ідентичність, а й поширювати погляди української еліти щодо

ситуації в країні. Ключовими досягненнями громадської діяльності О. Заливахи в першій половині 1960-х рр. стали зростання рівня консолідації шістдесятництва, поширення правдивої інформації про ситуацію в СРСР серед населення країни та намагання до збереження національних традицій українців. Діяльність дисидента стала причиною його арешту в 1965 р.

Арешт і судова розправа над О. Заливахою координувалися співробітниками Управління КДБ в Івано-Франківській обл. і були цілком закономірним явищем з огляду на масовість репресій у 1965 р. проти шістдесятників, якими фактично почався період неосталінізму в УРСР. Перебуванню О. Заливахи в колоніях передували тривалі допити, в ході яких застосовувалися різні методи (шантаж, погрози, моральний і психологічний тиск тощо) тиску радянських каральних органів із метою ламання волі дисидента до спротиву та «визнання власної провини» і т. зв. «перевиховання». Сам судовий процес над шістдесятником у Івано-Франківську в березні 1966 р. мав закритий характер; фактично це була політична розправа над громадсько активним українським патріотом. Вирок художнику – п'ять років позбавлення волі – був одним із найбільш жорстких в ході першої хвилі арештів 1965–1966 рр. та свідчив про те, що зламати та змусити О. Заливаху до цілковитого покаяння перед режимом працівникам КДБ так і не вдалося.

Період перебування О. Заливахи в мордовських колоніях – 1966–1970 рр. – не став хронологічним проміжком, у рамках якого відбулося повне припинення його громадської діяльності. Шістдесятник продовжував протистояти радянському тоталітарному режиму, будучи надалі інтегрованим у спільноту представників ув'язненої української еліти. Він активно долучався до акцій протесту проти тюремної адміністрації, підтримував збереження українських національних традицій в умовах позбавлення волі, писав заяви протесту на адресу вищих органів радянської влади. У період перебування в ув'язненні О. Заливахи радянська влада намагалася перешкоджати його активності, діючи різними методами (втручання адміністрації виправних колоній у справи в'язнів, знищення мистецьких творів художника тощо).

Після 1970 р. важливими аспектами громадської діяльності О. Заливахи стали контакти з колегами по руху спротиву та правозахисна активність. Свідченням незламності художника можна вважати його участь у акціях підтримки заарештованого дисидента В. Мороза в листопаді 1970 р., похороні художниці А. Горської у грудні цього ж року, а також включення працівниками КДБ до числа об'єктів секретної справи «Блок» у 1971 р. Через перешкоди радянської влади дисидент протягом 1972–1987 рр. був змушений відмовитися від більш активних дій, хоча продовжував поділяти українські патріотичні переконання. Також відзначимо, що в період «перебудови» громадська діяльність О. Заливахи стала більш активною і переважно втілювалася в долученні до видавництва самвидаву. Вона і далі спрямовувалася на активізацію демократичних перетворень у СРСР та збереження ідентичності українців. У період незалежної України О. Заливаха був реабілітований і залишився потрібним у громадському житті українців як особа, яка окреслювала світоглядні шляхи подальшого розвитку нашої країни. Громадська активність дисидента, яка окреслювалася налагодженням громадських зв'язків, організацією культурно-просвітницької діяльності та участю в політичних акціях колишніх шістдесятників, стала однією зі спроб виправити державотворчі помилки української влади.

Опанас Заливаха залишався не лише активним учасником руху опору радянському режиму в УРСР та громадського життя в незалежній Україні, а й одним із найбільш знакових діячів українського мистецтва. Його рання творчість перебувала в процесі переходу від соцреалізму до поєднання українських національних та європейських мистецьких традицій. Це був свідомий вибір художника-шістдесятника між радянською ідеологією та українською національною свідомістю. Присутність національної ідеї у творчості О. Заливахи разом із особистісним та вселюдським компонентом художніх образів стала ключовою в розвитку таланту художника. Різноманітність жанрів (пейзажний, портретний, побутовий) свідчить про всебічність таланту раннього О. Заливахи. Особливу увагу радянської влади привертала роботи на шевченківську тематику, особливо вітраж 1964 р., які не вписувалися в рамки офіційної ідеології.

Наступний (після 1970 р.) етап мистецької діяльності О. Заливахи характеризувався більш зрілою творчістю, на що вплинув період перебування в мордовських колоніях. Творчість художника після ув'язнення стала результатом його життєвих випробувань. Вона відзначалася не лише кількісними показниками, а й якісними вдосконаленнями шляхом використання філософських прийомів (зокрема, вертикалей та поєднання кольорової гами) та образів, що стосуються національних, загальнолюдських та особистісних цінностей. О. Заливаха впродовж 1970-х – 2000-х рр. переосмислив власне ставлення до національних і загальнолюдських цінностей та радянської влади. Його пізня творчість зумовила передачу генетичного коду українців через мистецтво сучасному йому та наступним поколінням. Всього митець створив як мінімум більше півсотні художніх творів.

Як бачимо, О. Заливаха репрезентував покоління дисидентів, які в 1960-х рр. в умовах тимчасового послаблення репресивного тиску з боку радянського тоталітарного режиму зуміли віднайти національну ідентичність та стали репрезентантами української культурної спадщини. Його сміливо можна ставити в один ряд із такими визначними постатями, як Ліна Костенко, Василь Симоненко, Іван Світличний, Василь Стус, оскільки він акумулював у своїй мистецькій творчості, громадській активності та переконаннях історичну пам'ять українців та зумів долучитися як до процесів відновлення національної незалежності, так і до культурного відродження в галузі образотворчого мистецтва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

І. Архівні матеріали

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України

(ЦДАМЛМ України)

Ф. 1151. Заливаха Опанас Іванович, український художник

Оп. 1.

1. Спр. 32. Каталоги персональної виставки Заливахи О.І. та за його участю. 1961, 1971, 1988 рр. 49 арк.
2. Спр. 37. Газета «Арго» з інформацією про виставку художника в Івано-Франківську та репродукціями його творів. 23 червня 1989 р. 4 арк.
3. Спр. 38. Індивідуальні фотографії. 1980-і рр. 6 арк.
4. Спр. 39. Групові фотографії з Антонів О., Зарецьким В.І., сестрою Вірою; на відкритті персональної виставки у Львові. 1963–1989 рр. 4 арк.

Галузевий державний архів Служби Безпеки України (ГДА СБУ)

Ф. 16. Секретаріат ГПУ-КГБ УРСР

Оп. 3(1968) 4

5. Спр. 944. Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: оперативну обстановку, антирадянські прояви та надзвичайні події в Україні; провокаційні дії Коляски І.В.; протести представників творчої інтелігенції; спостереження за діяльністю церковних організацій та сектантських груп; виступи кримськотатарських автономістів; ситуацію в середовищі іноземних студентів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя тощо (а/с «Блок»). 31.08.1965–18.09.1965. 362 арк.

Оп. 3(1968) 5

6. Спр. 946. Документи (повідомлення) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; протестні акції представників творчої інтелігенції; оперативне спостереження за діяльністю adeptів сектантських організацій та груп; рух

кримськотатарських автономістів; ситуацію в середовищі іноземних студентів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя; розслідування злочинів, скоєних окупаційною владою на території України в роки Другої світової війни тощо (а/с «Блок»), 04.01.1966–09.04.1966. 476 арк.

Оп. 5а(1969) 2

7. Спр. 952. Документи (повідомлення, листи, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: результати оперативно-слідчої роботи; поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; розшук авторів та розповсюджувачів антирадянських листів та листівок; протестні акції представників творчої інтелігенції; рух кримськотатарських автономістів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя; роботу пунктів «ПК»; діяльність українських емігрантських організацій (ТОУК) тощо (а/с «Блок»). 24.03.1967–06.05.1967. 409 арк.

Оп. 5 (1974) 9

8. Спр. 994. Справа із оригіналами доповідних записок, спецповідомлень та інформацій (повернені із ЦК КПУ). 06.08.1971–02.09.1971. 355 арк.

Оп. 3 (1975) 2

9. Спр. 1004. Справа із оригіналами доповідних записок, спецповідомлень та інформацій (повернені із ЦК КПУ). 14.03.1972–14.03.1974. 353 арк.

Оп. 4 (1977) 7

10. Спр. 1035. Справа із оригіналами доповідних записок, інформповідомлень і спецповідомлень в ЦК КП України (повернені). 15.07.1974–26.07.1974. 400 арк.

Оп. 7 (1985) 9

11. Спр. 1043. Справа із оригіналами доповідних записок та інформацій – повернені з ЦК Компартії України. 10.07.1975–30.07.1975. 377 арк.

Оп. 7 (1985) 13

12. Спр. 1047. Справа із оригіналами доповідних записок, повідомлень та інформацій – повернені з ЦК Компартії України. 20.01.1976–24.02.1976. 311 арк.

Оп. 7 (1985) 19

13. Спр. 1054. Справа з оригіналами доповідних записок, повідомлень та інформацій – повернені із ЦК Компартії України. 09.08.1976–27.09.1976. 335 арк.

Оп. 7 (1985) 45

14. Спр. 1074. Оригінали доповідних записок, спецповідомлень та інших документів, повернених із ЦК КП України. 17.05.1979–24.05.1979. 373 арк.

Оп. 7 (1985) 49

15. Спр. 1078. Оригінали доповідних записок, спецповідомлень та ін. документів, повернених із ЦК Компартії України. 12.12.1979–30.12.1979. 244 арк.

Галузевий державний архів Служби Безпеки України в Івано-Франківській області (ГДА СБУ в Івано-Франківській обл.)

16. Спр. 37257. Кримінальна справа № 57 по звинуваченню Заливахи Опанаса Івановича в злочині, передбаченому ст. 62 ч. I КК УРСР. 28 серпня 1965 р. – 28 січня 1966 р. В 3-х т. Т. 1. 250 арк.

17. Спр. 37257. Кримінальна справа № 57 по звинуваченню Заливахи Опанаса Івановича в злочині, передбаченому ст. 62 ч. I КК УРСР. 28 серпня 1965 р. – 28 січня 1966 р. В 3-х т. Т. 2. 302 арк.

18. Спр. 37257. Кримінальна справа № 57 по звинуваченню Заливахи Опанаса Івановича в злочині, передбаченому ст. 62 ч. I КК УРСР. 28 серпня 1965 р. – 28 січня 1966 р. В 3-х т. Т. 3. 362 арк.

19. Спр. 10956 П. Кримінальна справа № 75 по звинуваченню Мороза Валентина Яковича в скоєнні злочину, передбаченого статтею 62 частина II КК УРСР у 5 томах. 29 квітня 1970 р. – 18 жовтня 1970 р. Т. 5. 422 арк.

20. Спр. 10950 П. Справа № 93 по звинуваченню Попович Оксани Зенонівни за ст. 62, ч. 2 Кримінального Кодексу в 2 томах. 17 липня 1974 р. – 14 грудня 1974 р. Т. 1. 328 арк.

Галузевий державний архів Служби Безпеки України у Львівській області (ГДА СБУ у Львівській обл.)

21. Спр. П 20227. Кримінальна справа № 107 по звинуваченню Гориня Михайла Миколайовича, Гориня Богдана Миколайовича по ст. ст. 62, ч. І, 64 КК УРСР, Зваричевської Мирослави Василівни, Осадчого Михайла Григоровича за ст. 62, ч. І КК УРСР. 9 серпня 1965 р. – 28 лютого 1966 р. в 19 т. Т. 1. 284 арк.

22. Спр. П 20227. Кримінальна справа № 107 по звинуваченню Гориня Михайла Миколайовича, Гориня Богдана Миколайовича по ст. ст. 62, ч. І, 64 КК УРСР, Зваричевської Мирослави Василівни, Осадчого Михайла Григоровича за ст. 62, ч. І КК УРСР. 9 серпня 1965 р. – 28 лютого 1966 р. в 19 т. Т. 3. 363 арк.

Електронний архів українського визвольного руху (ЕАУВР)

23. Анкета арештованого художника Опанаса Заливахи. 28 серпня 1965 р. 4 арк. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29532> (дата звернення: 28.03.2025).

24. Весільний подарунок із зображення «тризуба» створений Опанасом Заливахою для Кухтяк Марії. 1965 р. 2 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29565> (дата звернення: 03.03.2023).

25. Вирок Верховного суду УРСР у справі художника Опанаса Заливахи від 23 березня 1966 р. 7 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29592> (дата звернення: 03.03.2023).

26. Довідка начальника слідчого відділу УКГБ в Івано-Франківській області з обґрунтуванням причин проведення обшуків в помешканні Опанаса Заливахи на підставі свідчень Богдана Гориня. 28 серпня 1965 р. 1 арк. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29534> (дата звернення: 03.03.2023).

27. Заключення Прокурора Івано-Франківської області Мартинюка про реабілітацію художника Опанаса Заливахи. 2 квітня 1992 р. 2 арк. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29599> (дата звернення: 03.03.2023).

28. Заява Опанаса Заливахи Начальнику управління СБ України в Івано-Франківській області з проханням розглянути питання про його реабілітацію.

17 квітня 1991 р. 1 арк. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29598> (дата звернення: 03.03.2023).

29. Збірка пояснень художника Опанаса Заливахи укладена співробітником УКГБ по Івано-Франківській області капітаном Синицею за час від 28 жовтня по 31 жовтня 1964 р. 31 арк. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29536> (дата звернення: 28.03.2025).

30. Касаційна скарга засудженого Опанаса Заливахи до Верховного суду УССР від 25 березня 1966 р. 1 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29595> (дата звернення: 03.03.2023).

31. Касаційна скарга засудженого Опанаса Заливахи до Верховного суду УССР від 31 березня 1966 р. 1 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29594> (дата звернення: 03.03.2023).

32. «Карби Гір» – літературно-громадський альманах. № 5. 1988 р. 124 арк. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/25653> (дата звернення: 20.02.2026).

33. «Карби Гір» – літературно-громадський альманах. № 6. 1989 р. 135 арк. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/25654> (дата звернення: 20.02.2026).

34. Клопотання до Верховного суду УССР від членів Спілки художників України з проханням переглянути справу Опанаса Заливахи від 20 квітня 1966 р. 1 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29596> (дата звернення: 03.03.2023).

35. Обвинувальний висновок по кримінальній справі по обвинуваченню Опанаса Заливахи за антирадянську діяльність від 19 лютого 1966 р. 8 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29589> (дата звернення: 03.03.2023).

36. Повідомлення начальнику УКГБ при РМ УССР у Івано-Франківській області підполковнику Галді про долучення до справи документа Опанаса Заливахи «Як розмовляють у Києві» від 14 лютого 1966 р. 1 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29582> (дата звернення: 03.03.2023).

37. Подання заступника Голови Івано-Франківського обласного суду до секретаря Львівського міському КПУ Бандровському про розповсюдження наклепницьких вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад працівницею Львівського державного історичного архіву Галиною

Недашківською. 7 квітня 1966 р. 3 арк. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29593> (дата звернення: 28.03.2025).

38. Постанова на проведення квартирного обшуку у скульптора Василя Турецького від 27 серпня 1965 р. 1 арк. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29566> (дата звернення: 28.03.2025).

39. Постанова про віддання художника Опанаса Заливаха до Івано-Франківського Обласного суду від 5 березня 1966 р. 2 арк. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29590> (дата звернення: 28.03.2025).

40. Постанова про відкриття кримінальної справи на художника Опанаса Заливаха від 28 серпня 1965 р. 2 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29530> (дата звернення: 04.03.2023).

41. Постанова про долучення до кримінальної справи Опанаса Заливахи речових доказів від 18 лютого 1966 р. 1 арк. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29587> (дата звернення: 28.03.2025).

42. Постанова про обрання міри запобіжного заходу художнику Опанасу Заливасі від 31 серпня 1965 р. 3 арк. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29531> (дата звернення: 28.03.2025).

43. Постанова про притягнення до обвинувачення художника Опанаса Заливаха від 19 лютого 1966 р. 3 арк. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29585> (дата звернення: 28.03.2025).

44. Постанова про притягнення художника Опанаса Заливаха як обвинуваченого за антирадянську діяльність від 27 січня 1966 р. 3 арк. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29563> (дата звернення: 28.03.2025).

45. Постанова про притягнення художника Опанаса Заливаха як обвинуваченого за «ворожі націоналістичні погляди» і розповсюдження літератури націоналістичного змісту серед знайомих від 6 вересня 1965 р. 2 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29539> (дата звернення: 04.03.2023).

46. Постанова про продовження терміну слідства і тримання обвинуваченого Опанаса Заливаха в ув'язненні від 15 лютого 1966 р. 2 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29588> (дата звернення: 04.03.2023).

47. Протокол додаткового допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 18 листопада 1965 р. 2 арк. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29548> (дата звернення: 28.03.2025).

48. Протокол додаткового допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 20 листопада 1965 р. 2 арк. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29549> (дата звернення: 28.03.2025).

49. Протокол додаткового допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 22 листопада 1965 р. 3 арк. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29550> (дата звернення: 05.12.2024).

50. Протокол додаткового допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 24 листопада 1965 р. 3 арк. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29551> (дата звернення: 28.03.2025).

51. Протокол додаткового допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 26 листопада 1965 р. 3 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29552> (дата звернення: 04.03.2023).

52. Протокол додаткового допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 3 грудня 1965 р. 2 арк. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29553> (дата звернення: 28.03.2025).

53. Протокол додаткового допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 8 грудня 1965 р. 3 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29554> (дата звернення: 04.03.2023).

54. Протокол додаткового допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 11 грудня 1965 р. 4 арк. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29555> (дата звернення: 28.03.2025).

55. Протокол додаткового допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 13 грудня 1965 р. 3 арк. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29556> (дата звернення: 28.03.2025).

56. Протокол додаткового допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 23 грудня 1965 р. 3 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29557> (дата звернення: 04.03.2023).

57. Протокол додаткового допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 7 січня 1966 р. 3 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29558> (дата звернення: 04.03.2023).

58. Протокол додаткового допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 11 січня 1966 р. 4 арк. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29559> (дата звернення: 28.03.2025).

59. Протокол додаткового допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 14 січня 1966 р. 3 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29560> (дата звернення: 04.03.2023).

60. Протокол додаткового допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 17 січня 1966 р. 3 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29561> (дата звернення: 04.03.2023).

61. Протокол додаткового допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 27 січня 1966 р. 4 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29562> (дата звернення: 04.03.2023).

62. Протокол додаткового допиту обвинуваченого художника Опанаса Заливахи від 15 лютого 1966 р. 3 арк. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29583> (дата звернення: 28.03.2025).

63. Протокол додаткового допиту обвинуваченого художника Опанаса Заливахи від 17 лютого 1966 р. 2 арк. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29584> (дата звернення: 28.03.2025).

64. Протокол додаткового допиту обвинуваченого художника Опанаса Заливахи від 19 лютого 1966 р. 7 арк. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29586> (дата звернення: 28.03.2025).

65. Протокол допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 10 вересня 1965 р. 1 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29540> (дата звернення: 05.03.2023).

66. Протокол допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 14 вересня 1965 р. 3 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29541> (дата звернення: 05.03.2023).
67. Протокол допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 15 вересня 1965 р. 4 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29542> (дата звернення: 05.03.2023).
68. Протокол допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 22 вересня 1965 р. 3 арк. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29543> (дата звернення: 28.03.2025).
69. Протокол допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 25 вересня 1965 р. 3 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29544> (дата звернення: 05.03.2023).
70. Протокол допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 4 жовтня 1965 р. 3 арк. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29545> (дата звернення: 28.03.2025).
71. Протокол допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 23 жовтня 1965 р. 3 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29546> (дата звернення: 05.03.2023).
72. Протокол допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 12 листопада 1965 р. 3 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29547> (дата звернення: 05.03.2023).
73. Протокол допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 27 січня 1966 р. 5 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29564> (дата звернення: 05.03.2023).
74. Протокол допиту підозрюваного Опанаса Заливахи від 28 серпня 1965 р. 3 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29537> (дата звернення: 05.03.2023).
75. Протокол допиту підозрюваного Опанаса Заливахи від 30 серпня 1965 р. Арк. 5. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29538> (дата звернення: 05.03.2023).
76. Протокол допиту підозрюваного скульптора Василя Турецького у справі Опанаса Заливахи від 28 серпня 1965 р. 2 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29568> (дата звернення: 06.03.2023).
77. Протокол допиту підозрюваного скульптора Василя Турецького від 29 серпня 1965 р. 7 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29569> (дата звернення: 06.03.2023).
78. Протокол допиту підозрюваного скульптора Василя Турецького 30 серпня 1965 р. 7 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29570> (дата звернення: 06.03.2023).

79. Протокол допиту підозрюваного художника Олександра Коровая від 4 вересня 1965 р. 7 арк. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29573> (дата звернення: 28.03.2025).

80. Протокол допиту свідка Василя Турецького у справі Опанаса Заливахи 30 серпня 1965 р. 6 арк. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29571> (дата звернення: 28.03.2025).

81. Протокол допиту свідка Василя Турецького у справі Опанаса Заливахи 4 вересня 1965 р. 4 арк. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29572> (дата звернення: 28.03.2025).

82. Протокол допиту свідка Михайла Фіголя у справі Опанаса Заливахи від 10 жовтня 1965 р. 5 арк. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29574> (дата звернення: 28.03.2025).

83. Протокол допиту свідка Михайла Фіголя у справі Опанаса Заливахи від 10 жовтня 1965 р. 5 арк. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29575> (дата звернення: 28.03.2025).

84. Протокол закритого Судового засідання Верховного суду УССР від 21–23 березня 1966 р. 61 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29591> (дата звернення: 06.03.2023).

85. Протокол обшуку в художника Опанаса Заливахи від 28 серпня 1965 р. 4 арк. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29535> (дата звернення: 06.03.2023).

86. Протокол обшуку у скульптора Василя Турецького від 28 серпня 1965 р. 5 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29567> (дата звернення: 06.03.2023).

87. Протокол огляду речових доказів вилучених в художника Опанаса Заливахи, що був проведений у службовому кабінеті КГБ від 30 серпня 1965 р. 4 арк. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29576> (дата звернення: 28.03.2025).

88. Протокол огляду речових доказів по кримінальній справі художника Опанаса Заливахи від 4 грудня 1965 р. 20 арк. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29579> (дата звернення: 28.03.2025).

89. Протокол про оголошення обвинуваченому художнику Опанасу Заливасі про закінчення попереднього слідства від 28 січня 1966 р. 1 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29580> (дата звернення: 06.03.2023).

90. Протокол про пред'явлення обвинуваченому художнику Опанасу Заливасі матеріалів справи з речовими доказами від 28–30 січня 1966 р. 1 арк. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29581> (дата звернення: 28.03.2025).

91. Рукописна копія вірша Б. Лозовського «Фридрих Енгельс» на бланках Одеської науково-дослідницької лабораторії судової експертизи з позначками експерта. 1965 р. 2 арк. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29578> (дата звернення: 28.03.2025).

92. Рукописні матеріали («Як розмовляють в Києві», народна пісня про руйнування січі, ескізи портретів українських історичних діячів відібрані в Опанаса Заливахи для судової експертизи. 1965 р. 8 арк. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29577> (дата звернення: 06.03.2023).

93. Світлина із зображенням художника Опанаса Заливахи. 1 арк. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29600> (дата звернення: 28.03.2025).

94. Справка о лицах, арестованных за антисоветскую деятельность. 3 арк. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/25136/> (дата звернення: 06.12.2024).

95. Ухвала Судової колегії Верховного суду щодо розгляду касаційних скарг Опанаса Заливахи від 21 квітня 1966 р. 4 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29597> (дата звернення: 06.03.2023).

96. Фотографія художника Опанаса Заливахи з архівно-кримінальної справи. 28 серпня 1965 р. Арк. 1. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29533> (дата звернення: 06.03.2023).

**Музей-архів і документаційний центр українського самвидаву
при видавництві «Смолоскип»**

Од. обл. ДП-20: 3 Шістдесятники – дисиденти – політв'язні. Заливаха О.

97. Видавництву «Смолоскип», м. Київ. 1 арк.

98. Горинь М. Крила генія. 1 арк.

99. Корсун Л. Виставка художника-дисидента Опанаса Заливахи в Українському музеї в Нью-Йорку *Час і події*. 2011. №6. 1 арк.
100. Діти О. Заливахи. 1978. 2 арк.
101. Діти О. Заливахи з Марією Возняк. 1 арк.
102. Заливаха Опанас Іванович. 2 арк.
103. Заливаха Опанас Іванович. 3 арк.
104. Заливаха Опанас Іванович (нар. 1925). 4 арк.
105. Заливаха Опанас Іванович (26.XI.1925. с. Гусинка, тепер Куп'янського р-ну Харків. обл.). 1 арк.
106. Зінкевич О. Опанас Заливаха. Львів, 2004. 2 арк.
107. Картина О. Заливахи «Біля вікна». 1959 р. 1 арк.
108. Картини О. Заливахи «Академічний начерк натурника» (1947 р.) та «Етюд» (1949 р.). 1 арк.
109. Картини О. Заливахи «Портрет Івана Русина» (1966 р.) та «Козак Мамай» (1969 р.). арк. 1.
110. Кований твір О. Заливахи «Свічники-«трійця»». 1980-ті рр. 1 арк.
111. Конверт із листа О. Заливахи Олені Голуб. 2001. 1 арк.
112. Косовська М. Очима вічності, що зупинилася на мить Х.У. 2004. 12 лютого. 1 арк.
113. Куц С. Сенс життя за Опанасом Заливахою *День*. 2011. 25–26 лютого. 2 арк.
114. Лист Галини Севрук Іванні Кучер від грудня 1975 р. 1 арк.
115. Лист Голови видавництва «Смолоскип» Осипа Зінкевича голові видавництва Лілея НВ Василеві Іваночку. К., 2002. 2 липня. 1 арк.
116. Лист Люби Лемик Іванні Кучер (без дати). 2 арк.
117. Лист Люби Лемик Іванні Кучер від 12 грудня 1972 р. 2 арк.
118. Лист Люби Лемик Іванні Кучер від 6 січня 1978 р. 1 арк.
119. Лист О. Заливахи Олені Голуб. 2001. 4 арк.
120. Лист О. Заливахи Осипові Зінкевичу від 24 серпня 2005 р. 1 арк.
121. Листівка О. Заливахи «Козак Мамай». 1 арк.

122. Листівки О. Заливахи «Веселих свят!» (Купала та Вербної неділі). 1 арк.
123. Листівки О. Заливахи «Веселих свят!» (Купала) та «З днем народження». 1 арк.
124. Листівки О. Заливахи «Веселих свят!» (З Новим Роком та Великоднем). 1 арк.
125. Листівки О. Заливахи з зображеннями жінки в молитві та прощання дівчини з козаком на коні. 1 арк.
126. Листівки О. Заливахи з зображеннями матері, яка співає колискову дитині, та косаря. 1 арк.
127. Листівки О. Заливахи з зображеннями натурниці та українських дівчат у ніч на Купала. 1 арк.
128. Майданська С. В дорозі до себе *Наше життя*. 1996. вересень. 4 арк.
129. Мисюга Б. «Ми в дорозі, в дорозі...» (До 75-ї річниці від дня народження Опанаса Заливахи). 4 арк.
130. Музиченко Я. Шевченко за вітражем. Чи відновимо монументальний образ для Київського університету, потрощений 45 років тому? *Україна молода*. 2009. п'ятниця, 22 травня. 1 арк.
131. Опанас і Дарина Заливахи. Фото. 1 арк.
132. Опанас Заливаха з синами. 2 арк.
133. Опанас Заливаха / ред. Василь Шкляр. К., 1994. 1 арк.
134. Опанас Заливаха: «Хай не буде між нами інерції віку». Розмова Івана Ципердюка з Опанасом Заливахою. *Політика і культура*. 2000. №11 (46). 2 арк.
135. Панас Заливаха. Фото. 1 арк.
136. Повернення до себе. 1 арк.
137. «Поцілунок» О. Заливахи. 1970-і рр. 1 арк.
138. Проект обкладинки до самвидавного часопису «Український вісник». 1987 р. 1 арк.
139. Прощання з майстром *Наша віра*. 2007. №5 (229). 1 арк.

140. Різдвяна картка роботи невідомого мистця з України. Лондон, 1979. 1 арк.
141. Різниченко О. Жертовність любові. Кілька думок про творчість художника О. Заливахи «Х.У.». 1995. 9 лютого. 1 арк.
142. Різьблені твори О. Заливахи «Віл» (1970-і рр.) та «Родючість» (1980-і рр.). 1 арк.
143. Русин І. Визначний художник сучасної України *Українські вісті*. Детройт, 1995. 19 березня. 1 арк.
144. Табірний номер Опанаса Заливахи. З архіву Зіновії Бігун. 24 квітня 1986 р. 1 арк.
145. Фотографія Люби Лемик. 1975 р. 2 арк.
146. Фото Опанаса Заливахи. 1 арк.
147. Фото Опанаса Заливахи, Дарини Заливахи, дітей і Люби Лемик. 1975 р. 2 арк.
148. Фотопортрет Опанаса Заливахи. 1 арк.
149. Шевченківський вітраж О. Заливахи в Київському національному університеті. 1964 р. 1 арк.
150. Amnesty Action. 1968. April. Vol. II. No 1. 2 арк.
151. Letters of Panas Zalyvakha to his friends. 7 арк.
152. Opanas Ivanovych Zalyvakha. 1 арк.
153. Ukrainian Art. Design reprinted from «samvydav». Easter card in Soviet Ukraine. Artist unknown. 1980. 1 арк.

II. Збірники документів і матеріалів.

154. Алла Горська. Душа українського шістдесятництва / Упор. Людмила Огнєва. К. : Смолоскип, 2015. 712 с.
155. Алла Горська. Квітка на вулкані. Донецьк : Норд Комп'ютер, 2011. 336 с.
156. Алла Горська : Червона тінь калини : Листи, спогади, статті / Ред. та упоряд. О. Зарецького та М. Маричевського. К. : Спалах ЛТД, 1996. 240 с.

157. Аронець М. Опанас Заливаха. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2016. 119 с.
158. Бунт покоління: Розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк [інтерв'ю із Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком] / Пер. із пол. К. : Дух і літера, 2004. 344 с.
159. Валентин Мороз: есеї, листи й документи. Видавництво «Сучасність», 1975. 286 с.
160. Дисиденти / уклад. і передмова В. Кіпіані. Х. : Віват, 2021. 352 с.
161. Коцюбинська М.Х. Листи і люди: роздуми про епістолярну творчість. К. : Дух і літера, 2009. 584 с.
162. Лихо з розуму (портрети двадцяти «злочинців»). Збірник матеріалів / уклад В. Чорновіл. Париж : Перша українська друкарня у Франції, 1967. 335 с.
163. Матеріали та документи 1966–1969 рр. *Чорновіл В. Твори: у 10-ти т. – Т. 2. «Правосуддя чи рецидиви терору?»*. «Лихо з розуму». Матеріали та документи 1966–1969 рр. / упоряд. Валентина Чорновіл. Передм. Лесь Танюк. К. : Смолоскип, 2003. 906 с. С. 675–874.
164. Опанас Заливаха: Альбом / упоряд. Б. Мисюга. К. : Смолоскип, 2003. 159 с.
165. Опанас Заливаха. Альбом-каталог. Живопис. Графіка. Різьба. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1996. 39 с.
166. Опанас Заливаха. Каталог персональної виставки. Малярство. Графіка. Кераміка. Різьблення. Івано-Франківськ, 1989. 13 с.
167. Повернення. Опанас Заливаха у спогадах, листах, архівних документах / упоряд. Г. Литвин, О. Мечева. Івано-Франківськ : Фоліант, 2025. 616 с.
168. Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): Документи і матеріали / Упор. В.М. Даниленко. К. : Смолоскип, 2013. 736 с.
169. Степан Бандера та його родина в народних піснях, переказах та спогадах / Записи та упоряд. Григорія Дем'яна. Львів, 2006. 568 с.

170. Стус В. Твори. Том 6, кн. 2: Лист до друзів та знайомих / Упоряд.: О. Дворко, М. Коцюбинська; Авт. приміт. та Словника М. Коцюбинська. 1997. 262 с.
171. Судовий процес Валентина Мороза: розсекречені матеріали / Упор. Б.В. Паска. Брустури : Дискурсус, 2021. 704 с.
172. Танюк Л.С. Твори. Щоденники без купюр. В 60-ти томах. Том 26. 1970 р. (березень – грудень). К. : Альтерпрес, 2013. 736 с.
173. Українська Гельсінкська Група. 1978–1982. Документи і матеріали / Упорядкував і зредагував Осип Зінкевич. Торонто – Балтимор: Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1983. 998 с.
174. Українська інтелігенція під судом КГБ. Матеріали з процесів В. Чорновола, М. Масютка, М. Озерного та ін. Сучасність, 1970. 246 с.
175. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. Т. 3 / Упоряд. В. Чорновіл. Передм. М. Косів. К. : Смолоскип, 2006. 976 с.
176. Чорновіл В. Твори: у 10-ти т. Т. 4. Кн. 1. Листи / Упоряд. М. Коцюбинська, В. Чорновіл. Передм. М. Коцюбинська. К. : Смолоскип, 2005. 990 с.
177. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. Т. 4. Кн. 2. Листи / Упоряд. М. Коцюбинська, В. Чорновіл. Передм. М. Коцюбинська. К. : Смолоскип, 2005. 1068 с.
178. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. Т. 5. Публіцистика, документи, матеріали «Справи №196» (1970–1984) / Упоряд. Валентина Чорновіл. К.: Смолоскип, 2007. 912 с.

III. Твори дисидентів та діячів українського визвольного руху

179. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? Сучасність, 1968. 262 с.
180. Заливаха О. Необхідно визначитись: наше чи чужинецьке. *Образотворче мистецтво*. Видання Національної Спілки художників України. 1999. Ч. 1–2. С. 23.

181. Лист до родини Русинів *Дзвонар*. *Збірка статей і спогадів про Опанаса Заливаха* / упоряд. В.В. Овсієнко; передм. М.А. Горбаль. Харків : ТОВ «Видавництво «Права людини»», 2017. С. 232–233.

182. Корогодський Р. Драма шестидесятників *Образотворче мистецтво*. 1991. Січень – лютий. С. 1–4.

183. Стус В. Відкритий лист до Президії Спілки Письменників України. *Сучасність*. 1969. Ч. 4 (100). С. 76–81.

184. Фрагменти листів О. Заливахи до Г. Герчака. *Дзвін*. *Часопис Національної Спілки письменників України*. 2007. Ч. 9. С. 153–154.

185. Чорновіл В. Лихо з розуму (портрети двадцяти «злочинців»). *Чорновіл В. Твори: у 10-ти т. Т. 2. «Правосуддя чи рецидиви терору?»*. «Лихо з розуму». *Матеріали та документи 1966–1969 рр.* / упоряд. Валентина Чорновіл. Передм. Лесь Танюк. К. : Смолоскип, 2003. С. 363–674.

186. Чорновіл В. Правосуддя чи рецидиви терору? *Чорновіл В. Твори: у 10-ти т. Т. 2. «Правосуддя чи рецидиви терору?»*. «Лихо з розуму». *Матеріали та документи 1966–1969 рр.* / упоряд. Валентина Чорновіл. Передм. Лесь Танюк. К. : Смолоскип, 2003. С. 71–362.

IV. Мемуари, спогади та інтерв'ю

187. Андрухович Ю. Опанас Заливаха: всі барви свободи. Реабілітовані історією: У 27 т. Івано-Франківська область. Книга перша. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2004. С. 226–229.

188. Глібчук У. Зв'язок між земним і небесним. *Дзвонар*. *Збірка статей і спогадів про Опанаса Заливаха* / упоряд. В.В. Овсієнко; передм. М.А. Горбаль. Харків : ТОВ «Видавництво «Права людини»», 2017. С. 146–150.

189. Горинь Б. Вибір шляху. *Дзвін*. *Щомісячний літературно-мистецький та громадсько-політичний часопис Спілки письменників України*. 1996. №8 (622). С. 147–151.

190. Горинь Б. Дорога до себе була дорогою до України. До сімдесятип'ятиріччя Опанаса Заливахи. *Дзвонар*. *Збірка статей і спогадів про*

Опанаса Заливаха / упоряд. В.В. Овсієнко; передм. М.А. Горбаль. Харків : ТОВ «Видавництво «Права людини»», 2017. С. 196–201.

191. Горинь Б. Опанас Заливаха. Вибір шляху. Київ, 1995. 23 с.

192. Горинь М. Запалити свічу / Харківська правозахисна група; Упорядник В.В. Овсієнко; Художн.-оформлювач Б.С. Захаров. Харків : Права людини, 2009. 328 с.

193. Грабовецький В. Мої незабутні зустрічі з духовною і творчою елітою України. За спогадами минулих літ. *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 85-річчя академіка Володимира Грабовецького*. 2013. Ч. 22–23. С. 29–93.

194. Гриньків Д. З намиста споминів. *Перевал. Всеукраїнський літературно-художній і громадсько-політичний журнал*. 2007. № 3. С. 119–124.

195. Заливаха О. Ніхто не пройде за тебе твого шляху. *Дзвонар. Збірка статей і спогадів про Опанаса Заливаха* / упоряд. В.В. Овсієнко; передм. М.А. Горбаль. Харків : ТОВ «Видавництво «Права людини»», 2017. С. 212–218.

196. Заливаха О. Ніхто не пройде за тебе твого шляху. *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*. К. : Видавництво «Час», 1998. С. 200–205.

197. Інтерв'ю з Бринським Богданом Михайловичем, 1960 р. нар., с. Долина Івано-Франківського р-ну. Запис 20.02.2026, м. Івано-Франківськ, інтерв'юер Ципуга А. В. *Особистий архів А. Ципуги*. Аудіозапис.

198. Інтерв'ю з Гелем Іваном Андрійовичем, 1937 р. нар., с. Кліцко Городоцького р-ну Львівської обл. Запис 25.06.2003, м. Київ, інтерв'юери Кіпіані В., Овсієнко В. Кіпіані В., Овсієнко В. URL: <https://museum.khpg.org/1348418185> (дата звернення: 23.08.2025).

199. Інтерв'ю з Заливахою Яриною Опанасівною, 1971 р. нар., м. Івано-Франківськ. Запис 24.02.2026, м. Івано-Франківськ, інтерв'юер Ципуга А. В. *Особистий архів А. Ципуги*. Аудіозапис.

200. Інтерв'ю з Прохаськом Тарасом Богдановичем, 1967 р. нар., м. Івано-Франківськ. Запис 21.02.2026, м. Івано-Франківськ, інтерв'юер Ципуга А. В. *Особистий архів А. Ципуги*. Аудіозапис.

201. Інтерв'ю з Ципердюком Іваном Михайловичем, 1969 р. нар., с. Загвіздя Івано-Франківського р-ну. Запис 20.02.2026, м. Івано-Франківськ, інтерв'юер Ципуга А. В. *Особистий архів А. Ципуги*. Аудіозапис.

202. Інтерв'ю зі Стусом Дмитром Васильовичем, 1966 р. нар., м. Київ. Запис 23.02.2026, м. Івано-Франківськ, інтерв'юер Ципуга А. В. *Особистий архів А. Ципуги*. Аудіозапис.

203. Колеса крутяться... Кн. 1 : Спогади / уклад О. Мушинка. Пряшів : Фондація «Карпати», 1998. 127 с.

204. Корогодський Р. Дзвонар: Опанас Заливаха. *Дзвонар. Збірка статей і спогадів про Опанаса Заливаха* / упоряд. В.В. Овсієнко; передм. М.А. Горбаль. Харків : ТОВ «Видавництво «Права людини»», 2017. С. 18–36.

205. Котубей-Геруцька О. «Ми дуже гарно відчули Страсті Христові». Спогади Ярини Заливахи про батька, дисидента Опанаса Заливаха. URL: https://ciamercury.com/press/my-duzhe-harno-vidchuly-strasti-khrystovi-spohady-iaryny-zalyvakhy-pro-batka-dysydenta-opanasa-zalyvakhu/?srsltid=AfmBOorMY54ICi6kqYSW1XN03M_hATQRRLGqCGJAqbFD-N98hKqbHOOI (дата звернення: 11.02.2025).

206. Кукса В. У Мордовії. *Дзвонар. Збірка статей і спогадів про Опанаса Заливаха* / упоряд. В.В. Овсієнко; передм. М.А. Горбаль. Харків : ТОВ «Видавництво «Права людини»», 2017. 240 с. С. 167–168.

207. Лук'яненко Л. Панас Заливаха. *Дзвонар. Збірка статей і спогадів про Опанаса Заливаха* / упоряд. В.В. Овсієнко; передм. М.А. Горбаль. Харків : ТОВ «Видавництво «Права людини»», 2017. С. 142–144.

208. Майданська-Ілюк О. Засушена незабудка: спогад про друга. Художнику Опанасу Заливасі – 80. *Українська культура*. 2005. № 11–12. С. 48–49.

209. Марусик Т. Очима «наймолодшого дисидента». *Дзвонар. Збірка статей і спогадів про Опанаса Заливаха* / упоряд. В.В. Овсієнко; передм. М.А. Горбаль. Харків : ТОВ «Видавництво «Права людини»», 2017. С. 8–13.

210. Мороз Р.В. Виставка у Нью-Йорку. *Дзвонар. Збірка статей і спогадів про Опанаса Заливаху* / упоряд. В.В. Овсієнко; передм. М.А. Горбаль. Харків : ТОВ «Видавництво «Права людини»», 2017. С. 173–175.
211. Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня. Харків : Права людини, 2012. 288 с.
212. Мороз В. Шістдесяті роки в Україні. URL: <https://museum.khpg.org/1338902609> (дата звернення: 11.11.2024).
213. Овсієнко В.В. Галина Севрук. Спогади. Виправлення авторки 15 січня 2016 року. URL: <https://museum.khpg.org/1454935332> (дата звернення: 23.08.2025).
214. Овсієнко В. Інтерв'ю Панаса Заливахи для Харківської правозахисної групи. *Дзвонар. Збірка статей і спогадів про Опанаса Заливаху* / упоряд. В.В. Овсієнко; передм. М.А. Горбаль. Харків : ТОВ «Видавництво «Права людини»», 2017. С. 67–106.
215. Овсієнко В.В. Опришко. Інтерв'ю Герчака Григорія Андрійовича 12 і 16 червня 2003 року. URL: <https://museum.khpg.org/1380298542> (дата звернення: 23.08.2025).
216. Овсієнко В. Світло людей : мемуари та публіцистика / 2-е вид., перероб. і допов. К. : ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2018. 512 с.
217. Овсієнко В.В. Світло людей: Мемуари та публіцистика. У 2 кн. Кн. 2 / Упорядкував автор; Худож.-оформлювач Б. Є. Захаров. 2-ге видання, доп. Харків : Харківська правозахисна група; К. : Права людини, 2007. 352 с.
218. Овсієнко В., Ткачук О., Павлов В. Інтерв'ю з Раїсою Мороз 26 грудня 2012 року. URL: <https://museum.khpg.org/1363602920> (дата звернення: 23.08.2025).
219. Плющ Л. У карнавалі історії. Видання 2-е. Сучасність, 1982. 372 с.
220. Русин І.І. Етапи. URL: <https://museum.khpg.org/1303134599> (дата звернення: 23.08.2025).
221. Русин І.І. Невільничі мандри / вступна стаття В.В. Овсієнка; малюнки О.І. Заливахи. Харків : ТОВ «Видавництво права людини», 2015. 284 с.

222. Русин І.І. Розповіді про друга-побратима *Дзвонар. Збірка статей і спогадів про Опанаса Заливаха* / упоряд. В.В. Овсієнко; передм. М.А. Горбаль. Харків : ТОВ «Видавництво «Права людини»», 2017. 240 с. С. 179–191.

223. Сверстюк Є.О. Блудні сини України. К., 1993. 256 с.

224. Сверстюк Є.О. Світлі голоси життя. К. : ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2014. 768 с.

225. Сверстюк Є.О. Свято неба й землі. *Дзвонар. Збірка статей і спогадів про Опанаса Заливаха* / упоряд. В.В. Овсієнко; передм. М.А. Горбаль. Харків : ТОВ «Видавництво «Права людини»», 2017. С. 137–141.

226. Симчич М.З. Скеля українського духу. Косів : Писаний Камінь, 2020. 557 с.

227. Шевчук В.О. На березі часу. Ті, котрі поруч: Спогади про митців і вчених. К. : Либідь, 2016. 576 с.

228. Шевчук В.О. Опанас Заливаха. *Дзвонар. Збірка статей і спогадів про Опанаса Заливаха* / упоряд. В.В. Овсієнко; передм. М.А. Горбаль. Харків : ТОВ «Видавництво «Права людини»», 2017. С. 151–158.

229. Шумук Д. Пережите і передумане. Спогади й роздуми українського політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921–1981) / Передмова Н. Світличної; супров. стаття В. Гришка. Детройт : Видавництво «Українські вісті», 1983. 536 с.

V. Матеріали періодичних видань

230. Від видавництва. *Визвольний шлях. Суспільно-політичний і науково-літературний місячник*. Лондон : Українська видавнича спілка, 1948. Кн. 1. Річник I. С. 1.

231. «Вісті з «Прологу»»: арешти діячів культури на Україні продовжуються. *Сучасність*. 1967. Ч. 10(82). С. 86–88.

232. «Вісті з «Прологу»»: засуджені далі караються *Сучасність*. 1967. Ч. 7(79). С. 61–64.

233. Ганебне судилище в Івано-Франківську (Валентина Мороза засуджено на 14 років). *Визвольний шлях. Суспільно-політичний і науково-літературний місячник*. Лондон : Українська видавнича спілка, 1971. Кн. 7–8. Річник XXIV. С. 794–809.

234. Ганебне судилище в Івано-Франківську. *Український вісник*. 1971. Вип. 4. С. 99–117.

235. Голдованська О. 17 років тому відійшов у засвіти Опанас Заливаха. 2024. 24 квітня. URL: <https://nmiu.org/posts/215?historyDay> (дата звернення: 22.08.2025).

236. Голос нескорених *Визвольний шлях. Суспільно-політичний і науково-літературний місячник*. Лондон : Українська видавнича спілка, 1971. Кн. 6 (279). Річник XXIV. С. 669–709.

237. Гості про себе і свої враження (короткі інтерв'ю). Панас Заливаха / інтерв'ю провів Любомир Наконечний. *Визвольний шлях*. 1997. Кн. 11. С. 1348–1349.

238. Гриньків Д. Дзвони, в яких палає біль України. *Визвольний шлях. Суспільно-політичний і науково-літературний місячник*. Лондон : Українська видавнича спілка, 1990. Кн. 5 (506). Річник XLIII. С. 598–600.

239. Гриньків Д. Перших лауреатів премії ім. В. Стуса названо. *Карби гір. Літературно-громадський альманах*. Коломия, 1988. №5. С. 115–116.

240. Декларація української асоціації незалежної творчої інтелігенції. *Український вісник*. 1988. Вип. 11–12. С. 62–63.

241. До Міністерства культури Української РСР. *Кафедра. Видання науково-популярне та літературно-мистецьке*. 1988. №1. С. 9–10.

242. Доценко Ю. Його вертикаль. *Слово Просвіти. Всеукраїнський культурологічний тижневик*. 2011. №9 (594). С. 7.

243. За що усунули Шелеста. *Сучасність*. 1973. С. 80–82.

244. Заливаха О. Заява Голові Верховного суду УРСР від 5 квітня 1967 р. *Дзвонар. Збірка статей і спогадів про Опанаса Заливаха / упоряд. В.В. Овсієнко;*

передм. М.А. Горбаль. Харків : ТОВ «Видавництво «Права людини»», 2017. 240 с. С. 219–221.

245. Заливаха О. Національна Асоціація Мистців / Опанас Заливаха, Віталій Ханко, Петро Гончар, Ярослав Мотика, Сергій Савенко, Микола Мазур, Борис Буряк, Микола Маричевський. *Визвольний шлях*. 1995. Кн. 4. С. 510–511.

246. Заява громадян Космача. *Український вісник*. 1970. Вип. 3. С. 13–21.

247. Заява Опанаса Заливахи з концтабору, від 5 квітня 1967 р. *Визвольний шлях. Суспільно-політичний і науково-літературний місячник*. 1967. Кн. 11/12. С. 1372–1373.

248. Інтерв'ю з художником Опанасом Заливахою. *Визвольний шлях. Суспільно-політичний і науково-літературний місячник*. Лондон : Українська видавнича спілка, 1990. Кн. 12(513). Річник XLIII. С. 1478–1483.

249. Каразуб І. У Франківську відкрили виставку до сторіччя художника-шістдесятника Опанаса Заливахи. 2025. 13 березня. URL: <https://suspilne.media/ivano-frankivsk/970055-u-frankivsku-vidkrili-vistavku-do-storicca-hudoznika-sistdesatnika-opanasa-zalivahi/> (дата звернення: 23.08.2025).

250. Колонка відповідального за випуск. *Кафедра. Видання науково-популярне та літературно-мистецьке*. 1988. №1. С. 8.

251. Корогодський Р. Опанас Заливаха. *Сучасність*. 2005. №6. С. 125–133.

252. Леоніде Даниловичу, Ви повинні піти / Є. Сверстюк та ін. *Українське слово*. 2001. Ч. 6 (3058). С. 2.

253. Лук'яненко Л. «Ти не помреш, співуча моя мово!». *Карби гір. Літературно-громадський альманах*. Коломия. 1988. №5. С. 48–63.

254. Мельник В. Панас Заливаха. *Визвольний шлях. Суспільно-політичний і науково-літературний місячник*. 1997. Кн. 11. С. 1344–1347.

255. Нові інформації про арешти на Україні. *Сучасність*. 1966. Ч. 12 (72). С. 64–69.

256. Овсієнко В. Він просто був українцем. *Визвольний шлях. Суспільно-політичний, науковий та літературний місячник*. 2007. Кн. 4 (709). С. 99.

257. Олійник С. Природа і розвиток сучасної боротьби на Україні на тлі рухів за свободу в світі. *Сучасність*. 1969. Ч. 2(98). С. 90–106.

258. Опанас Заливаха. *Кафедра. Видання науково-популярне та літературно-мистецьке*. 1988. №1. С. 40–43.

259. Опанас Заливаха: «Ми ще в дорозі...». Британські враження / Інтерв'ю взяв Іван Костюк. *Галичина. Газета Рад народних депутатів Івано-Франківської області*. 1998. №32 (1612). С. 8.

260. Панас Заливаха. *Визвольний шлях. Суспільно-політичний і науково-літературний місячник*. Лондон: Українська видавнича спілка, 1968. Кн. 2(239). Річник XXI. С. 223–227.

261. Перші лавреати премії імени Василя Стуса *Сучасність*. 1989. Ч. 9(341). С. 122–123.

262. Підгора В. Філософ української образотворчості (мистецтво Опанаса Заливахи). *Визвольний шлях. Суспільно-політичний і науково-літературний місячник*. 1995. Кн. 4 (565). Річник XLVIII. С. 448–453.

263. Підгора В. Хутір і антихутір. *Сучасність*. 1994. №7–8. С. 129–139.

264. Повернулися з ув'язнення. *Український вісник*. 1970. Вип. 3. С. 90–92.

265. Повідомлення «Прологу» про арешти і процеси на Україні *Сучасність*. 1966. Ч. 11 (71). С. 118–127.

266. Про взяття на облік нововиявленої пам'ятки культурної спадщини: мозаїчне панно роботи Опанаса Заливахи (м. Івано-Франківськ вул. Незалежності, 4) / рішення обл. ради. *Вісник Івано-Франківської обласної ради та ОДА*. 2008. №17. С. 138.

267. Прокоп М. Становище на Україні. *Сучасність*. 1968. Ч. 2 (86). С. 105–110.

268. Проспект видання «Кафедра». *Кафедра. Видання науково-популярне та літературно-мистецьке*. 1988. №1. С. 7.

269. Сліпченко К. У Львові триває виставка Опанаса Заливахи. 2024. 25 серпня.

URL:

https://zaxid.net/u_lvovi_trivaye_vistavka_robit_shistdesyatnika_opanasa_zalivahi_n1592258 (дата звернення: 23.08.2025).

270. Список політв'язнів-українців. *Український вісник*. 1971. Вип. 1–2. С. 235–238.

271. Стахів В.П. Від редакції. *Сучасність*. Мюнхен, 1961. Ч. 1. С. 3.

272. «У мистецтві я заспокоюю душу». Опанас Заливаха, якого не знає світ / з митцем розмовляла Вероніка Скоробреха. *Голос України. Газета Верховної Ради України*. 1996. №123 (1373). С. 14.

273. Україна є! Акт проголошення незалежності України. *Сучасність. Література, наука, мистецтво, політологія, суспільне життя*. 1992. Ч. 1. С. 5–6.

274. Управління інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю ОДА. Опанас Заливаха – повернення: в Івано-Франківську презентували книгу до 100-річчя митця. 2025. 30 квітня. URL: <https://www.if.gov.ua/news/opanas-zalivakha-povernennia-v-ivano-frankivsku-prezentuvaly-knyhu-do-100-richchia-myttisia> (дата звернення: 23.08.2025).

275. Хроніка *Український вісник*. 1971. Вип. 4. С. 144–175.

276. Шабатура С. Підняти шапку-невидимку... *Український вісник*. 1987. Вип. 9–10. С. 421–427.

277. Яців Д., Сендецька-Монюк І. «Це – великий українець». У Івано-Франківську відкрили виставку митця-дисидента Опанаса Заливахи. 2025. 14 травня. URL: <https://susplne.media/ivano-frankivsk/1017957-ce-velikij-ukrainec-u-frankivsku-vidkrili-vistavku-mitca-disidenta-opanasa-zalivahi/> (дата звернення: 23.08.2025).

VI. Монографії, наукові статті

278. Абразумова О.М., Корновенко С.В. Суспільно-політична активність селянства УСРР у роки непу: монографія. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького, 2017. 190 с.

279. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР: новейший период. Нью-Йорк: Khronika Press, 1984. 427 с.

280. Аронець М. Громовий дзвін палітри Опанаса Заливахи. *Дзвонар. Збірка статей і спогадів про Опанаса Заливаху / упоряд. В.В. Овсієнко; передм. М.А. Горбаль*. Харків : ТОВ «Видавництво «Права людини»», 2017. С. 37–45.
281. Арсенич П.І. Степан Бандера та його родина / П.І. Арсенич, Г.В. Бурнашов, Б.Й. Яневич. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2008. 368 с.
282. Бажан О.Г. Комітет держбезпеки при РМ УРСР та кампанія масової реабілітації жертв політичних репресій в Україні (друга половина 1950-х – початок 1960-х років). *Наукові записки НаУКМА*. 2015. Т. 169: Історичні науки. С. 15–18.
283. Бажан О.Г. Петро Шелест і протестний рух в УРСР у 1960–1970-х рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2014. № 2 (43). С. 443–456.
284. Бажан О.Г. «Самвидав» як засіб поширення об'єктивної інформації про Україну в 60–80-х роках. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1998. № 1–2(6–7). С. 357–364.
285. Бажан О.Г. Спецоперація КДБ УРСР «Блок»: розробка, хід, наслідки. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2013. Т. 143. С. 30–36.
286. Бажан О.Г. Українські дисиденти в умовах радянської кримінально-виконавчої системи. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2022. Т. 5. С. 37–46.
287. Бажан О.Г. Ушанування пам'яті Тараса Шевченка в Києві 1960–1970-х рр. (за матеріалами Галузевого державного архіву Служби безпеки України). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2012. Вип. 1. С. 45–68.
288. Баран В.К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 670 с.
289. Білик Я.О. Інтелігенція у процесі державотворення (кінець 80-х – початок 90-х років ХХ століття). *Вчені записки ТНУ ім. В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2020. Т. 31 (70). №3. С. 7–11.
290. Білокінь С. Клуб творчої молоді «Сучасник» (1960–1965). *Студії мистецтвознавчі: Архітектура. Образотворче та декоративно-вжиткове*

мистецтво / голов. ред. Г. Скрипник; НАНУ, ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. К., 2012. Чис. 4 (40). С. 7–40.

291. Біографічна довідка. *Дзвонар. Збірка статей і спогадів про Опанаса Заливахи* / упоряд. В.В. Овсієнко; передм. М.А. Горбаль. Харків: ТОВ «Видавництво «Права людини»», 2017. С. 14–17.

292. Ваврух М.І. Творчий досвід художників Львова другої половини 1960-х – початку 1970-х рр. у контексті розвитку українського образотворчого мистецтва. *Поліграфія і видавнича справа*. 2014. № 4(68). С. 92–99.

293. Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу / НАН України. Інститут історії України. Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2008. 273 с.

294. Волинська О. Громадська та художньо-просвітницька діяльність Опанаса Заливахи. *Вісник Прикарпатського університету. Мистецтвознавство*. 2001. Вип. III. С. 111–122.

295. Волинська О. Художньо-методологічні засади творчості Опанаса Заливахи. *Актуальні проблеми мистецької практики і мистецтвознавчої науки: Мистецькі обрії*. К.: Музична Україна, 2010. Вип. 3 (12–13). С. 129–137.

296. Ганущак В. Жбан запашного напою: літературознавчі, літературно-критичні розвідки. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2017. 212 с.

297. Грицан А. Земне і небесне Опанаса Заливахи. *Етнос і культура. Часопис Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника: збірник науково-теоретичних статей. Гуманітарні науки* / голов. ред. В.І. Кононенко. Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2015–2016. № 12–13. С. 145–149.

298. Данилова Т. А. Тойнбі та його універсалістське дослідження історії / Т. Данилова, В. Юдіна. *Path of Science*. 2018. Vol. 4, No 10. P. 4002–4007.

299. Данилюк Ю. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) : монографія / Юрій Данилюк, Олег Бажан; НАН України, Ін-т історії України, Голов. ред. кол. наук.-докум. сер. книг «Реабілітовані історією». Київ: Рідний край, 2000. 389 с.

300. Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл: дисидент, журналіст, державник. *Українська еліта у другій половині XIX – на початку XXI століття: особливості формування, трансформація уявлень, інтелектуальний потенціал. Західні землі. Вибрані проблеми: монографія* / від. ред. Ігор Соляр, упоряд.: Олег Муравський, Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2023. Кн. 1. С. 469–488. DOI: <https://doi.org/10.33402/elita.2023-469-488>.

301. Деревінський В. Вячеслав Чорновіл і питання суверенітету: від ідеї до декларації про Державний суверенітет України. *Сторінки історії*. 2023. № 56. С. 328–340. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.56.2023.288789>.

302. Деревінський В. Українська преса в контексті боротьби за свободу національної спільноти. *Південний архів (історичні науки)*. 2022. № 38. С. 14–18. DOI: <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-38-2>.

303. Дундяк І.М. Авторські листівки Опанаса Заливахи: смисли, контексти, візуальні образи (на матеріалах приватних архівів) / І.М. Дундяк, О.М. Донець. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2021. Вип. 27. С. 82–97.

304. Дундяк І.М. Зображення українських святих у творчості українських шістдесятників (на прикладі святого Володимира). *Вісник Прикарпатського університету. Мистецтвознавство*. 2015. Вип. 30–31. Ч. 1. С. 35–40.

305. Дундяк І.М. Сакральний напрям творчості Опанаса Заливахи. *Вісник Прикарпатського університету. Мистецтвознавство*. Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ, 2008. Вип. XII–XIII. С. 12–15.

306. Дундяк І.М. Стан збереження монументальних творів О. Заливахи в Івано-Франківську. *Монументальне мистецтво шістдесятників: зб. тез доповідей всеукраїнської наук.-практ. конф. присв. 100-річчю від дня народження І.-В. Задорожного*. Київ, 21 грудня 2021 р. К., 2021. С. 10–12.

307. Еплблом, Е. Історія ГУЛАГу / Пер. з англ. А. Іщенко. К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 511 с.

308. Еплблом, Е. Червоний голод. Війна Сталіна проти України. К. : HREC PRESS, 2018. 440 с.

309. Завадська О.Р. Аналіз зовнішньої політики України в період президентства Л.М. Кравчука. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова*. 2016. Вип. 19. С. 32–38.
310. Зайцев Ю. Антирежимний рух (1956–1991). *Львів: Історичні нариси / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. Львів, 1996. С. 543–610.
311. Зайцев Ю. «Чорна ніч брежнєвської реакції» (1965–1973). *Український визвольний рух: наук. зб.* Львів, 2011. Збірник 15. С. 263–293.
312. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987) / Харківська правозахисна група; Худож.-оформлювач Б. Захаров. Харків : Фоліо, 2003. 144 с.
313. Зашкільняк Л.О. Вступ до методології історії. Львів : ЛОУНМО, 1996. 96 с.
314. Іванов С.Ю. Насильницька колективізація як базовий чинник Голодомору 1932–1933 рр. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави*. Харків, 2017. С. 46–48.
315. Ільницький В. Вплив русифікації на формування особистості у 1960 – 1980-х рр. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Вип. 58. Том 1. С. 35–40. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/58-1-5>.
316. Ільницький В. Проблема двомовності у радянській школі 1960 – 1980-х рр.: минуле і сучасність. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2023. Вип. 59. Том 2. С. 28–33. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/59-2-4>.
317. Каганов Ю.О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя : Інтер-М, 2019. 432 с.
318. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. К. : Либідь, 1995. 224 с.

319. Кармазіна М.С. Президентство: український варіант. К., 2007. 365 с.
320. Кінаш Н. Творчість Опанаса Заливахи. *Еврика. Збірник студентських наукових праць*. Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2011. Вип. XII. С. 202–203.
321. Клейнер І. Національні проблеми останньої імперії (національне питання в СРСР очима радянських дисидентів). Париж : Перша Українська Друкарня у Франції, 1978. 406 с.
322. Козицький А. Дослідження Голодомору та геноцидні студії. Львів: Видавництво «Апріорі», 2021. 244 с.
323. Козицький А. Кремлівська брехня про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Львів: Апріорі, 2023. 264 с.
324. Конквест, Р. Жнива скорботи: колективізація і голодомор. К.: Либідь, 1993. VII, 275 с.
325. Корольова В.В., Горбаченко О.В. Порівняльно-правовий аналіз формування зовнішніх функцій в період президентства Леоніда Кравчука та Леоніда Кучми. *Legal Bulletin*. 2023. №1 (7). С. 86–95.
326. Короткова О.В. Внесок Леоніда Кравчука у створення позитивного іміджу Української держави в світі. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2010. Вип. 31. С. 181–190.
327. Кульчицький С.В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. К. : Наш час, 2008. 424 с.
328. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). К. : Основи, 1996. 396 с. С. 170–177.
329. Лисяк-Рудницький І. Політична думка українських підрадянських дисидентів. *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Том 2*. Київ : Основи; Інститут державного управління та місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1994. С. 477–488.
330. Литвин В.М. Україна крізь віки. В 15 т. Т. 14: Україна на межі тисячоліть (1991–2000). / ред. В.А. Смолій; НАН України, Ін-т історії України. К.: Альтернативи, 2000. 359 с.

331. Литвин Г. Опанас Заливаха і ХХ століття. Унікальний серед художників-шістдесятників. *Споконвіку було Слово. Видається з благословення Архієпископа і Митрополита Івано-Франківського УГКЦ кир Володимира Війтишина*. 2023. №4 (74). С. 16–19.
332. Лутчин Т. Проблематика дослідження українського національно-визвольного руху другої половини ХХ століття. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2011. Вип. 1. С. 224–236.
333. Лях С.Р. *Методологія історії: класика і практика: навчальний посібник*. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 130 с.
334. Матоліч І. Опанас Заливаха: «все можна взяти в чужинця, окрім віри...» *Образотворче мистецтво*. 2021. №1. С. 116–119.
335. Мацішина І. Зовнішньополітичний імідж України (1994–2004). *European Political and Law Discourse*. 2018. Vol. 5. Issue 3. P. 187–193.
336. Мисюга Б. Старт табірної графіки Опанаса Заливахи. *Образотворче мистецтво. Видання Національної спілки художників України*. 2003. №1. С. 10–11.
337. Національна асоціація мистців. *Образотворче мистецтво*. 1993. № 3–4. С. 1–2.
338. Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років) / Передм. М. Коцюбинської; післям. О. Зінкевича. К.: Смолоскип, 2010. 300 с.
339. Опанас Заливаха (1925–2007) (до 85-ї річниці від дня народження). *Шкільна бібліотека*. 2010. №10. С. 7.
340. Опанас Заливаха сьогодні. *Дзвін. Щомісячний літературно-мистецький та громадсько-політичний часопис Спілки письменників України*. 1996. №8 (622). С. 152–155.
341. Островський В. Феномен українського спротиву другої половини ХХ ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія*. 2017. Вип. 2(1). С. 111–124.

342. Папакін Г. «Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932-1933) / Відп. ред. Г. Боряк / Інститут історії України НАН України. К.: Інститут історії України НАНУ, 2013. 422 с.
343. Паска Б.В. Валентин Мороз: прапор українського дисидентства. Івано-Франківськ, 2018. 366 с.
344. Паска Б.В. Дисиденти Івано-Франківщини на сторінках самвидавного часопису «Український вісник». *Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича: Історія*. 2021. № 2. С. 124–133.
345. Паска Б.В. Дисидентська діяльність Опанаса Заливахи (1960–1970-ті рр.). *Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис «Галичина»*. 2020. С. 149–158.
346. Паска Б. Діяльність дисидента Опанаса Заливахи в ув'язненні. *Чорноволівські читання: Матеріали VI Всеукраїнської наукової конференції (Київ, 14 березня 2020)*. Київ : Бескиди, 2020. С. 96–100.
347. Паска Б.В. Протистояння дисидента Валентина Мороза із радянським режимом в умовах ув'язнення у мордовських таборах (1966–1967). *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Історичні науки*. 2016. Вип. 106. С. 97–102.
348. Патриляк І. 1969 рік в радянській Україні очима КДБ. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2015. № 1 (124). С. 50–59.
349. Плохій С. Остання імперія: занепад і крах Радянського Союзу. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2019. 512 с.
350. Прокопчук В. Мистецьке краєзнавство як наукова проблема (екскурси в історію вивчення фольклору Волині) *Молодь і ринок*. 2021. №1 (187). С. 108–113.
351. Райківський І., Єгрешій О., Гаврилишин П. Взаємини Опанаса Заливахи з Аллою Горською. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2025. Вип. 89. Т. 2. С. 4–10. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/89-2-1>.

352. Райківський І., Єгрешій О., Гаврилишин П. Відносини Опанаса Заливахи та Івана Світличного. *Вісник гуманітарних наук*. 2025. № 10. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17001749>.

353. Райківський І., Єгрешій О., Гаврилишин П. Опанас Заливаха в українських діаспорних періодичних виданнях (на прикладі часописів «Визвольний шлях» і «Сучасність»). *Українські історичні студії*. 2025. № 18 (60). С. 162–170. DOI <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.18>.

354. Романів О. Опанас Заливаха. Художник, який жив у зоні під назвою СРСР. Зухвалий постімпресіоніст проти соціалістичного реалізму. *Краєзнавець Прикарпаття*. 2021. №37. С. 51–53.

355. Русначенко А.М. Знищення вітража Тараса Шевченка в Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка: подія і навколо неї. *Слово і час*. 2014. №10 (646). С. 102–107.

356. Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. К. : Видавництво імені Олени Теліги, 1998. 720 с.

357. Сандюк Л. Опанас Заливаха – в контексті українського шістдесятництва. *Збірник наукових праць викладачів та магістрантів кафедри образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та реставрації*. Івано-Франківськ, 2019. Вип. 1. С. 50–56.

358. Секо Я. Арешти 1965 р. як засіб боротьби комуністичної партії з інакодумством. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 2. Ч. 4. С. 57–66.

359. Секо Я. Боротьба українських політв'язнів у таборах в другій половині 1960-х – середині 1980-х рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. Вип. 2. Ч. 1. С. 98–105.

360. Секо Я. Концептуальні проблеми розвитку українського національного руху в середині 1950-х – середині 1980-х рр. *Україна – Європа –*

світ. *Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини.* 2015. Вип. 15. С. 198–210.

361. Секо Я. Культурницькі об'єднання 1960-х рр. у контексті руху шістдесятників. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2011. Вип. 1. С. 230–236.

362. Секо Я. Львівське середовище шістдесятників. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2015. Вип. 1. Ч. 1. С. 88–93.

363. Секо Я. Проблеми національної ідентичності в творчості українських шістдесятників. *Україна – Європа – світ. Збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини.* Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2010. Вип. 4. С. 110–118.

364. Секо Я. Розвиток українського шістдесятництва у 1965–1971 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія.* 2014. Вип. 2(1). С. 128–134.

365. Секо Я. Суспільно-політичний дискурс українських шістдесятників. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини.* Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2011. Вип. 6–7. С. 100–112.

366. Секо Я. «Тіні забутих предків»: історія однієї акції. *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини.* 2015. Вип. 16 (1). С. 70–83.

367. Секо Я. Український самвидав першої половини 1960-х рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2011. Вип. 1. С. 241–246.

368. Секо Я. Шістдесятники і віднайдення «українського проекту». *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені*

Володимира Гнатюка. Серія: історія / за заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2006. Вип. 2. С. 17–27.

369. Секо Я. XX з'їзд КПРС і поява шістдесятництва. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія / за заг. ред. І. С. Зуляка ; редкол.: М. Алексієвець, Л. Алексієвець, М. Бармак [та ін.]*. Тернопіль : [ТНПУ], 2016. Вип. 1, ч. 2. С. 113–119.

370. Сковерко Л. Твори Опанаса Заливахи у колекції Хмельницького обласного художнього музею. *Музей як невід'ємна складова відкритого соціокультурного середовища: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (з нагоди 40-річчя заснування Музею мистецтв Прикарпаття), 2020 р.* Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2020. С. 244–251.

371. Стасюк І.М. Погром українського самвидаву початку 1970-х рр.: передумови та наслідки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія.* 2013. №752. С. 179–185.

372. Хахула Л., Ільницький В. Митець vs авторитарна влада: творче середовище радянського Львова другої половини ХХ століття. *Соціум. Документ. Комунікація.* 2021. Випуск 13. С. 229–256. DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2021-13-229-256>.

373. Чмелик І. Мистецька Івано-Франківщина: видатні особистості, виставкове, музейне, освітнє середовище. Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2022. 180 с.

374. Шелемей Т. Громадсько-політична діяльність Михайла Гориня в 1961–1965 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2017. Вип. 48. С. 174–180.

375. Bilinsky Ja. Political Aspirations of Dissenters in Ukraine. *Український історик.* 1978. Вип. 1–3(57–59). Рік XV. С. 30–39.

376. Birch J. The Ukrainian nationalist movement in the USSR since 1956. London: The Ukrainian Information Service, 1971. 48 p.

377. Derevynskyi V. «The Ukrainian Herald» – a Journal of the Ukrainian Resistance (1970 – 1972). *Skhidnoievropeiskyi istorychnyi visnyk [East European Historical Bulletin]*. 2023. № 29. С. 173–183. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.29.292929>.

378. Dundiak I. Taras Shevchenko in the Works of Opanas Zalyvakha: context and meanings. *Вісник КНУКіМ. Серія: Мистецтвознавство*. 2021. Вип. 44. С. 11–17.

379. Nahaylo B. Ukrainian Dissent and Opposition After Shelest. *Ukraine After Shelest / edited by Bohdan Krawchenko*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies; University of Alberta, 1983. P. 30–54.

380. Solchanyk R. Politics and the National Question in the Post-Shelest Period. *Ukraine After Shelest / edited by Bohdan Krawchenko*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies; University of Alberta, 1983. P. 1–29.

VII. Енциклопедичні та довідкові видання

381. Бірчак В. Архіви КГБ для медіа: Посібник / В. Бірчак, О. Довженко, А. Когут, Ю. Макаров, О. Попович, Я. Ясиневич; Редактор-упорядник Анна Олійник: Центр досліджень визвольного руху. К.: К.І.С., 2018. 216 с.

382. Імена України. 100 митців. ХХ століття / авт. перед. слова, вст. ст., уклад. біограф. і бібліограф. матер., комент. і каталогу С.І. Побожій. Суми : Університетська книга, 2023. 244 с.

383. Рух Опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник / Передм. Осипа Зінкевича, Олеся Обертаса. К. : Смолоскип, 2010. 804 с.

384. Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління (історико-літературний та поетикальний аспекти). 2-е вид., доповнене. Київ : Смолоскип, 2019. 592 с.

385. Юсип Д. Любові вічний слід. Літературно-критичні та публіцистичні студії. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2009. 316 с.

VIII. Автореферати, дисертації

386. Мельникова О.С. Особливості дисидентських комунікацій в Україні 1960 – початку 1990 рр.: Дис. ... на здоб. наук. ступ. канд. наук із соц. комунікацій: спец. 27.00.01 – теорія та історія соціальних комунікацій. Дніпро, 2018. 398 с.

387. Островський В.В. Суспільно-політична діяльність Зіновія Красівського (1929–1991 рр.): Дис. ... на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – історія України. Івано-Франківськ, 2015. 274 с.

388. Паска Б.В. Громадсько-політична і наукова діяльність Валентина Мороза: Дис. ... на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – історія України. Івано-Франківськ, 2017. 281 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації

Статті у наукових фахових виданнях України категорії Б:

1. Паска Б., Ципуга А. Розправа радянських спецслужб над художником Опанасом Заливахою в середині 1960-х рр. *Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис «Галичина»*. 2023. № 36. С. 124–133.

DOI: <https://doi.org/10.15330/gal.36.124-133>

URL: <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/istgal/article/view/7323/7546>

(особистий внесок здобувача – 75%)

2. Ципуга А. Художня творчість Опанаса Заливахи в 1950-х – 1960-х рр. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2024. Вип. 82. Т. 2. С. 59–67.

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/82-2-9>

URL: https://www.aphn-journal.in.ua/archive/82_2024/part_2/11.pdf

3. Ципуга А. Становлення особистості українського художника й дисидента Опанаса Заливахи. *Літопис Волині*. 2025. № 32. С. 119–125.

DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.20>

URL: <http://litopys.volyn.ua/index.php/litopys/article/view/625/544>

4. Ципуга А. Особливості творчої праці Опанаса Заливахи в 1970-х – 2000-х рр. *Культурологічний альманах*. 2025. № 1. С. 178–187.

DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.1.20>

URL: <https://almanac.npu.kiev.ua/index.php/almanac/article/view/546/509>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

5. Ципуга А. Екскурсія «Місцями пам'яті Опанаса Заливахи» як метод краєзнавчої гурткової роботи в м. Івано-Франківську. *Історико-краєзнавча діяльність у закладах освіти в умовах Нової української школи. Збірник тез*

доповідей учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Івано-Франківськ, 18 травня 2023 р. / За наук. ред. М.Ю. Косила і А.З. Королька. Івано-Франківськ: Симфонія Форте, 2023. С. 275–279.

URL: <https://kiu.pnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/56/2024/03/materialy-zbirnyka-konferentsii-istoryko-kraieznavcha-diialnist-u-zakladakh-osvity-v-umovakh-nush.-m.-ivano-frankivsk.-18.05.2023-r.-maket-1.pdf>.

6. Ципуга А. Взаємини Опанаса Заливахи із київськими шістдесятниками в першій половині 1960-х рр. *XIV Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Чернівці, 27–28 жовтня 2023 р.* / Наук. ред. О.В. Добржанський. Чернівці: Технодрук, 2023. С. 128–130.

URL:

https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/13375/%D0%A2%D0%B5%D0%B7%D0%B8%20%D0%91%D1%83%D0%BA%2014_2023.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

7. Ципуга А. Судова розправа над художником Опанасом Заливахою (1965–1966 рр.). *Чорноволівські читання: Матеріали VIII Науково-практичного форуму (Київ, 20 квітня 2024)* / упоряд. В. Ф. Деревінський. Київ: Бескиди, 2024. С. 158–163.

URL: <https://surl.li/dtzjsq>.

8. Ципуга А. Художня творчість Опанаса Заливахи в умовах ув'язнення в мордовських колоніях (друга половина 1960-х рр.). *Чорноволівські читання: Матеріали IX Науково-практичного форуму (Київ, 12 квітня 2025)* / редкол: В. Ф. Деревінський (гол.), Б. Паска, Я. Секо, О. Шипотілова та ін. Київ: Бескиди, 2025. С. 188–193.

URL: <https://surl.li/cyajft>.

Апробація результатів дослідження. Розділи роботи обговорено на засіданнях кафедр історії України і методики викладання історії, а також всесвітньої історії Карпатського національного університету імені Василя

Стефаніка. Основні теоретичні положення та одержані результати апробовано на щорічних звітно-наукових конференціях професорсько-викладацького складу й аспірантів Карпатського національного університету імені Василя Стефаніка у 2023, 2024 та 2025 рр., а також міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Історико-краєзнавча діяльність у закладах освіти в умовах Нової української школи» (м. Івано-Франківськ, 18 травня 2023 р.), XIV Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція (Чернівці, 27–28 жовтня 2023 р.), «Четверті Грабовецькі історичні читання» (Печеніжин – Івано-Франківськ, 4 грудня 2023 р.), VIII Науково-практичний форум «Чорноволівські читання» (м. Київ, 20 квітня 2024 р.), IX Науково-практичний форум «Чорноволівські читання» (м. Київ, 12 квітня 2025 р.).

Словник термінів

Абстрактний ритм – рівномірне чергування та взаємозв'язок візуальних елементів, таких як лінії, форми, кольори та текстури, що використовуються в абстрактному мистецтві для створення композиції, яка не зображує реальних об'єктів.

Авангардизм – сукупність новаторських та експериментальних напрямів у мистецтві початку ХХ ст., які відкидали традиційні форми та намагалися створити нові способи вираження.

Агіографічний сюжет – подія з життя святих.

Антропоцентризм – це світогляд, згідно з яким людина є центром всього суцього.

Архітектоніка – композиційна будова будь-якого твору мистецтва, що зумовлює співвідношення його головних і другорядних елементів.

Асиміляція – поглинання, винищення однією нацією інших.

Атеїзм – світогляд, що заперечує релігію.

Геноцид – винищення одного народу іншим.

Голодомор – цілеспрямована акція радянського керівництва зі спричинення голоду 1932–1933 рр. з метою винищення українців.

Графіка – вид образотворчого мистецтва, який характеризується перевагою ліній і штрихів, а також контрастом чорного та білого.

Дисидентський рух – рух представників інтелігенції СРСР, незгодної із ідеологією, яка існувала у країні, у другій половині 1950-х – 1991 рр.

Інакодумство – дотримання відмінних від суспільних поглядів.

Індустріалізація – комплекс заходів в СРСР із прискореного розвитку промисловості у другій половині 1920-х – 1930-х рр.

Колективізація – процес утворення колективних господарств із одноосібних в СРСР у 1930-х рр.

Комсомол (комуністичний союз молоді) – організація в СРСР, що була покликана виховувати молодь у дусі комунізму.

Лібералізація – проведення демократичних реформ.

Лінійна стилізація – вирішення композиції, що підкреслює переваги та характер об'ємної форми.

Марксизм-ленінізм – офіційна ідеологія радянського тоталітарного режиму, в основі якої лежить ідея «класової боротьби».

Мемуари – розповідь про минуле на основі згадок про події, яка має чітко визначену структуру й може мати форму твору.

Монументальний модуль – великий за розмірами твір мистецтва, що входить до складу архітектурної споруди чи є самостійним пам'ятником (наприклад, мурал, скульптура або меморіальний комплекс для увічнення пам'яті людей чи події).

Мотто – дотепний вислів, афоризм або гасло, яке використовується як епіграф на початку твору (книги, розділу, статті), щоб передати основну ідею, настрій або колізію. Також мотто може бути девізом, що вживається як короткий, влучно-дотепний вислів.

Національна ідентичність – ототожнення особистості з національною спільнотою, що базується на стійкому емоційному зв'язку.

Національна пам'ять – феномен суспільної свідомості, селективно збережена нацією сукупність знань, уявлень та ціннісних оцінок тих подій минулого, які справили вирішальний вплив на її становлення, самоідентифікацію, державотворчі й цивілізаційні досягнення та консенсусно сприймаються в суспільстві як найбільш значущі для його самозбереження, консолідованого існування та конструктивного перспективного розвитку.

Національно-визвольний рух – суспільно-політичний рух представників певної етнічної спільноти з метою визволення власної країни від іноземної влади.

Неосталінізм – політика радянської влади в період керівництва комуністичною партією Л. Брежнєвим та його наступниками в 1964–1985 рр., що

характеризувалася фактичним поверненням сталінських методів управління СРСР, у тому числі посиленням репресій.

Номенклатура – правляча еліта, яка формувалася з осіб, призначених політичною партією, і була замкнутим політичним угрупованням.

Нонконформізм – несприйняття пануючих у суспільстві поглядів (зокрема, в СРСР).

Патріотизм – почуття любові до Батьківщини й готовність служити її інтересам.

Постімпресіонізм – мистецький напрям у Західній Європі, який виник у 1880-х рр. як реакція на імпресіонізм і передбачав передачу матеріальності світу.

Продподаток – натуральна плата селян, яка в 1921 р. замінила продрозкладку і передбачала фіксовану норму здачі продуктів, яка уможлиблювала їх надлишок.

Продрозкладка – система вилучень всієї вирощеної продукції в селян, що передбачалося політикою «воєнного комунізму».

Репресії – насильницькі акції політичних режимів у тоталітарних державах проти найменших проявів опозиції.

«Розстріляне відродження» – покоління української інтелігенції, репресоване в 1930-х рр. радянською владою.

Рух опору – суспільний рух, який протистояв радянському тоталітарному режиму в другій половині 1950-х – 1991 рр.

Самвидав – нелегальна література в СРСР, яку видавали дисиденти з метою поширення інформації про ситуацію у країні та дисидентської культурної спадщини.

Символізм – напрям у мистецтві, який виник у Франції в 1870-х рр. і мав розквіт на рубежі XIX – XX ст., що передбачав відмову від реалізму та натуралізму, зосередження на використанні багатозначних символів для вираження таємничої суті явищ та внутрішнього світу людини.

Соцреалізм – напрям у літературі та мистецтві в СРСР, сформований із метою пропаганди соціалістичного устрою.

Спогади – розповідь про минуле на основі згадок про події, які не мають визначеної структури.

Станковий живопис – живопис із використанням підручних матеріалів.

Стафажні деталі – сюжетно незначні чи дрібномасштабні зображення людей або тварин у живописних і графічних творах, переважно пейзажного характеру.

Сюрреалізм – авангардний напрям у мистецтві, який виник у Франції в 1920-х рр., основними особливостями якого стали парадоксальне поєднання форм, звернення до несвідомого, використання оптичних ілюзій.

Тамвидав – нелегальна література дисидентів на зразок самвидаву, яка з огляду на репресивні дії радянського керівництва видавалася за межами СРСР.

Тоталітаризм – форма державного режиму, який характеризується всеохопним контролем єдиної правлячої партії над суспільством і формуванням єдиної дозволеної ідеології.

Фіболоподібні силуети – контури, які мають елементи фібул (застібок із металу).

Хлібозаготівлі – конфіскація натуральної продукції радянською владою в селян наприкінці 1920-х – 1930-х рр. із метою її постачання містам та армії.

Шевронні логотипи – зображення стрічки або смуги, яке найчастіше має форму букви «V».

Шістдесятники – покоління української інтелігенції (1950-і – 1960-і рр.), яке сприяло культурному відродженню національних меншин в СРСР та виступало за демократичні перетворення та збереження національної ідентичності окремих етнічних спільнот.

Шовіністична політика – політика, основною особливістю якої є неповага титульної нації у країні до інших націй.

Опанас Заливаха в майстерні в Віктора Зарецького (перший зліва)

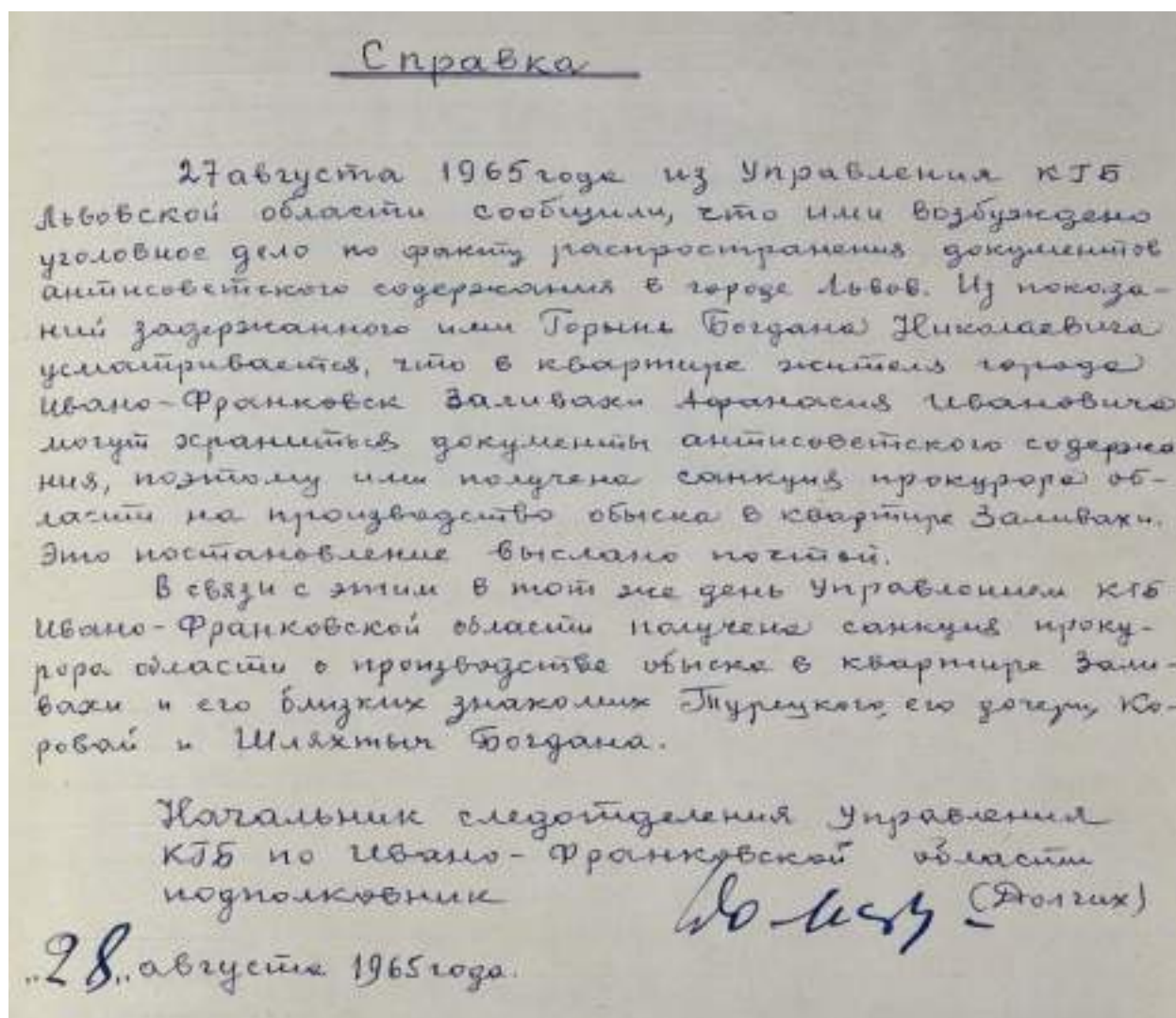
Джерело: Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України). Ф. 1151. Заливаха Опанас Іванович, український художник. Оп. 1. Спр. 39. Групові фотографії з Антонів О., Зарецьким В.І., сестрою Вірою; на відкритті персональної виставки у Львові. 1963–1989 рр. Арк. 1.

Г.1. Ескіз вітража в фойє Київського університету ім. Т.Г. Шевченка (1964)

Джерело: Опанас Заливаха. Альбом / упор. Б. Мисюга. Київ : Смолоскип, 2003. С. 13.

Д.1. Довідка начальника слідчого відділення КДБ в Івано-Франківській області підполковника Долгих про необхідність проведення обшуку в квартирі
О. Заливахи

Джерело: Довідка начальника слідчого відділу УКГБ в Івано-Франківській області з обґрунтування причин проведення обшуків в помешканні Опанаса Заливахи на підставі свідчення Богдана Гориня. 28 серпня 1965 р. Арк. 1. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29534> (дата звернення: 03.03.2023).

Д.2. Фотографія О. Заливахи із кримінальної справи від 28 серпня 1965 р.

Джерело: Фотографія художника Опанаса Заливахи з архівно-кримінальної справи. 28 серпня 1965 р. Арк. 1. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29533> (дата звернення: 06.03.2023).

Додаток Е

Постанова про відкриття кримінальної справи на О. Заливаху від 28 серпня
1965 р.

" УТВЕРЖДАЮ "

НАЧАЛЬНИК УПРАВЛЕНИЯ КГБ ПРИ СМ УССР
ИВАНЮ-ФРАНКОВСКОЙ ОБЛ.-ПОДПОЛКОВНИК

(В. ГАЛДА)

"28" августа 1965 года.

П О С Т А Н О В Л Е Н И Е

(о возбуждении уголовного дела и принятии его
к своему производству).

"28" августа 1965 года. гор. Ивано-Франковск.

Старший следователь следственного отдела УКГБ при СМ УССР по
Ивано-Франковской области капитан БАРАНОВ, рассмотрев поступив-
шие в УКГБ материалы в отношении -

ЗАЛИВАХА Афанасия Ивановича, 1925 года
рождения, уроженца села Гусинка,
Купянского района, Львовской области, ук-
раинца, гр. СССР, б/п, с высшим образованием,
художником, проживающего в г. Ивано-Франковске,

У С Т А Н О В И Л:

Согласно отдельного требования УКГБ Львовской области
№3105 от 25 августа с.г. в квартире ЗАЛИВАХА А.И. 28 августа с.г.
был произведен обыск, в результате которого у него были изъят
негативная фотопленка с отснятыми на ней документами закордонной
антисоветской националистической организации.

3
- 2.

В документах содержится клевета на советский государственный и общественный строй и призывы к борьбе против советской власти. Задержанный 28 августа ТУРЕЦКИЙ Василий Степанович показал, что ЗАЛИВАХА для чтения давал ему литературу антисоветского содержания. В изложенных выше действиях ЗАЛИВАХИ А.И. содержится признаки преступления, предусмотренного ст.62 ч.1 УК УССР. На основании изложенного и руководствуясь ст.94 п.5,98 и 113 УК УССР,-

ПО С Т А Н О В И Л:

В отношении ЗАЛИВАХИ Афанасия Ивановича возбудить уголовное дело по признакам ст.62 ч.1 УК УССР.

Дело принять к своему производству и приступить к расследованию.

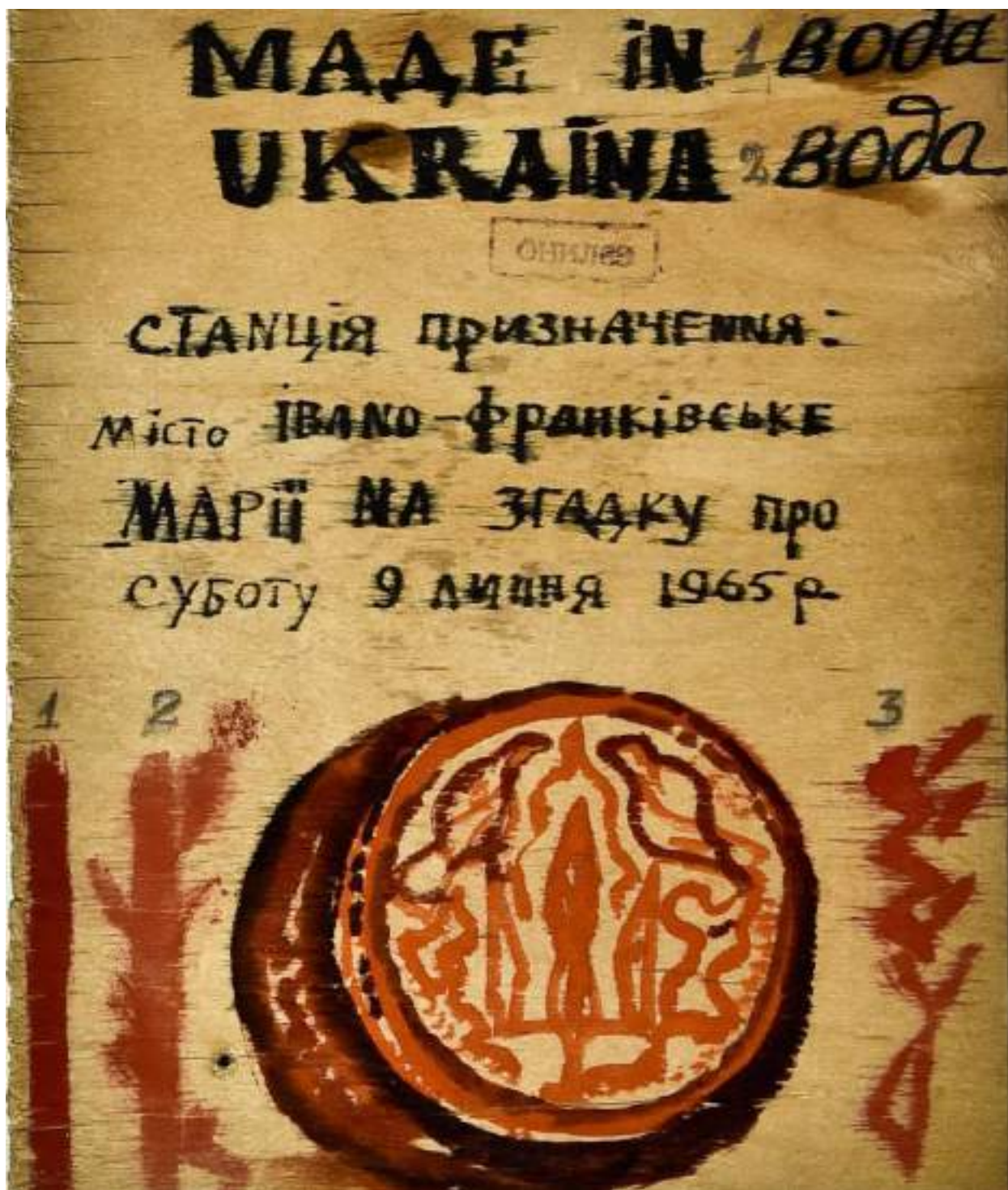
СТАРШИЙ СЛЕДОВАТЕЛЬ СЛЕДОТДЕЛЕНИЯ
КАПИТАН *Баранов*
(БАРАНОВ)

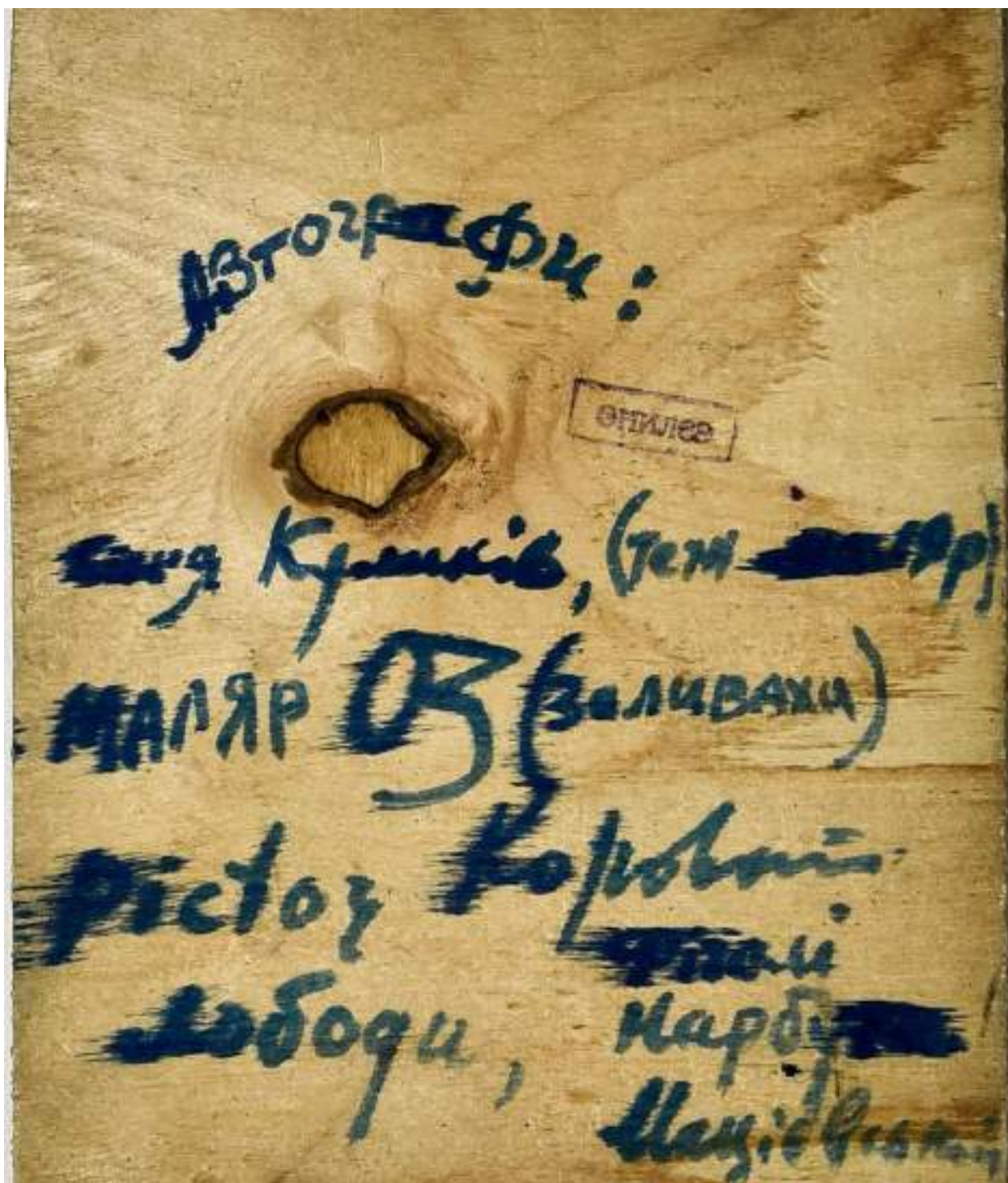
"СОГЛАСЕН:" НАЧАЛЬНИК СЛЕДОТДЕЛЕНИЯ - ПОДПОЛКОВНИК
Залуж
(ДОЛГЕНКО)

Джерело: Постанова про відкриття кримінальної справи на художника Опанаса Заливаху від 28 серпня 1965 р. 2 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29530> (дата звернення: 04.03.2023).

Додаток Ж

Весільний подарунок із зображення «тризуба» створений Опанасом
Заливахою для Кухтяк Марії

Джерело: Весільний подарунок із зображення «тризуба» створений Опанасом Заливахою для Кухтяк Марії. 1965 р. Арк. 1–2. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29565> (дата звернення: 03.03.2023).

Есе Опанаса Заливахи «Як розмовляють в Києві» (1965 р.)

А ще хто розет Люблю Бога,
а брата свого не навидити леще собі

С. Чотомаси
О. Перемисловського

Літературна Україна 5/15-65
Перемисловська з статті: Така ж розмова у Києві

Як розмовляють в Києві

Частинка вище своїх газет туристи із РРФСР приїждять на Україну настрахані що не зрозуміють красномовних написів "Перукарня", "Іздание", "добро пожалувати". Але тільки-но отупивши на Українську землю - вони нечаге опиняються на Втуківському аеродромі. Не знаючи ані слова українського, туристи або перекладач із Росії може сказати шокуючі фрази: "Москва", "Ленинград" і т.д. Поїсти, випити - буде ласка: Поксарськіє, Моспобская, нещучувенно...

Але незреспубликанському туристові пощастило, бо все йому зрозуміле, та от приїде до Києва українець - селянин і тільки об полм вдарить - якою в біса мовою говорять тут, в українській столиці? Людики, що добре знає українську, але не знає російської, став дедалі важче читати українську пресу, переказувати русизмами. Просто хоч постійно тримати у кишені Російсько-Український, та Українсько-російський (деяк коло десятка різних видань) словники.

Пощирення цієї спотвореної "української мови" породило навіть спеціальний термін - "Суржик".

Засліплені блиском російської культури, радянські соціалом стилічні поленювати це захоплення ідеєю змінити навіч, старанно обходять справлені пригоди,

що породили таке ганебне явище.
 Але приєми лезуть на поверхні. Це повсякденне
 і повсякчасне прокикнення советської культури у
 провідні ділянки української культури, в усі пори
 українського суспільства. Советський капітал
 здалі здалі настирливим вторгається у провідні
 галузі української промисловості.

Російські туристи і переселенці приїжджаючи до
 України, користуються пільгами, яких не мають
 українські переселенці в Росії: у театрах і кіно
 України репертуар здебільшого російський, російське
 з'яло стат бестселерами; радіо і телевізійні програми
 напхані російськими програмами і дисками.

Ось тому найблагодужна частина української молоді,
 оті, — малгіки і євкі, що ознайолися в „Українських
 літніх і дівичих „сучках“ і „московською“ книжкою, до
 рогі, ретекстабалькі російські не в нецвалоті, відзнаючи
 перевагу Кришківки та Закарпатської вишні, — по-дівичому
 копівос „здобути советськості, сіюги навколо себе
 хворобливі дачили розбещеності, антипатриотизму и
 інтиконоклопта. „Відлаво“ висвітлюючи псалюгічне епігомісо
 української молоді спілка письменників в Україні в своєму
 органі „Літературна Україна“ зауважує, що це явище
 довго свого апогею и вже викликало на себе вогонь
 найстрашнішої суспільної зорі — рубрики „навколо слова“.

А коли б до цього те ще и незавершену політику Українського
 уряду, тавро напрустину було б стерте з Києва без слізу.

по А. Гого, переклад
 О. Заливаха.

Джерело: Рукописні матеріали («Як розмовляють в Києві», народна пісня про руйнування січі, ескізи портретів українських історичних діячів відібрані в Опанаса Заливахи для судової експертизи. 1965 р. 8 арк. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29577> (дата звернення: 06.03.2023).

Протокол допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 27 січня 1966 р.

201

ПРОТОКОЛ

Допроса обвиняемого

Гор. Увано-Франківськ - 27 січня 1966 р.

Ст. слідчий УКДБ к. н. Баранов і зам. прокурора обл. рад. міст. Зулмак
(Положення, ім'я, офіційна назва)

в помещенні в службовому кабінеті УКДБ

в соответствии требований ст. ст. 143, 145 УПК УССР, допросил обвиняемого
Заливаху Опанаса Ивановича
1925 року народження, інші біографічні
дані в справі є.

Допрос начал в 15 час. 00 мин.

Допрос окончен в 19 час. 00 мин.

Замітання: Постановою від 27 січня 1966 року
вам пред'явлено обвинувачення по ст. 62 г. 1 КК УРСР.
Чи признаєте себе винним в пред'явленому обвинуваченні?
Відповідь: З текстом постанови про прийня-
нення мене як обвинуваченого по ст. 62 частини 1
КК УРСР від 27 січня 1966 року, я ознайомився і сумі
добре розумію. По суті пред'явленого обвинува-
чення винним себе визнаю частково. А саме
Признаю себе винним в тому що від окремих
осіб я одержував літературу антирадянського
націоналістичного змісту, яку зберігав у себе,
розмножував і розповсюджував її серед своїх
знайомих. В жовтні 1964 року мене викликали в
Управління КДБ і попередили про недопустимість
займатись розповсюдженням націоналістич-
ної літератури, я обіцяв виправити свої помил-
ки, але слова не дотримав. Означив.

На позашку квітня 1965 року до мене в майстерню зайшов мій київський знайомий Мовчан Павло, який дав книжку „Вибір ситуації з інформаційного бюлетеня УГВР“. Він дав мені почитати, а сам пішов по своїм справах у місто. Я тим часом займав до знайомого фотографаря Осадців Володимиром і попросив передфотографувати цю книжку. Він виконав моє прохання і через кілька годин повернув книжку і дві фотоплівки з текстом цієї книжки. Саму книжку „Вибір ситуації з інформаційного бюлетеня“ УГВР я повернув Мовчану, а фотоплівки через декілька днів давав Турецькому і його нерідкій доці Марії, щоб зробили фотокопію на фотопапері, але вони не зробили і фотоплівки повернули.

Щоді не в квітні 1965 року я попросив свого знайомого художника Коровая Олександром Миколаєвича щоб дав фотодублювальну, а коли він погодився я купив фотопапір, плівки, фліксаж і зайшов ввечером в квартиру Коровая де ми ввечері зробили фотокопію цієї книжки. Тісно вони закінчили роботу я взяв фотоплівки і пішов додому, а ранком другого дня забрав фотовідпечатки, з яких дома зшив у вигляді книжки. Тісніше давав цю фотокопію книжки „Вибір ситуації з інформаційного бюлетеня“ Коровая і Турецькому, але чи давали вони другим особам мені не відомо, а їх про це не питав.

Я знаю, що ця книжка несить ворожесий популістський зміст, тому робив з неї фотокопію і розмовляв з матір'ю, що не сім'я відомо працівникам органів влади.

1 травня 1965 року я був в квартирі Турецького Василя Степановича з іншими громадянами, де під час бесіди присутній був цим цюму змістом місти Львова Наданківська читала нам статтю „З приводу процесу над Богородський“. В цій статті описано про процесу в Київській Академічній наукі

Підпис В. Замвела.

бібліотеці, яку підписав Югруджанський, що сам фотопозсеєсі це є один з проявів шовінізму на Україні. Я сам бачив як керівні бібліотека і в намові моделі чув потрібні розмови, що все зроблено з метою знизити історичну цінність української мови та інше. Про це з розповідів художниці Фігалі Михайліві, але самі стітати у мене не було і про це не міг говорити Фігалю.

2 травня 1966 року до мене дійшли Недашківська і Турецький Василь Степанович. Вони погали фотокопію книжки „Вибір стітатей з інформбюлетеня УГВР“, бігло ознайомились і Недашківська сіла просити даїти їй у Львів. Я предложив фотоплівки і вона погодилась. В той день Недашківська взяла у мене дві фотоплівки з текстом книжки „Вибір стітатей з інформбюлетеня УГВР“, але чи робила з них фотопідпечатки мені не відомо. Під час весілля у Турецьких доки Недашківської повернула мені фотоплівки.

На початку травня 1966 року поззнайомі Куріло Аїме, повернувшись з Києва, передали мені від Гарської Аїли фотокопію книжки „Сучасна література в УРСР“ авторя Кошелівця. Ця книжка видана в 1964 році в Мюнхені, вона носить націоналістичний зміст. Я читав її, потім давав читати Караваню і Турецькому, а чи давали вони іншим людям не знаю.

Дві фотоплівки з текстом книжки „Вибір стітатей з інформаційного бюлетеня УГВР“ я зберігав дома і вони були вилучені у мене при обшурі 28 серпня 1965 року. Фотокопії книжки „Сучасна література в УРСР“ Турецький мені не повернув і як тепер мені відомо вона була вилучена при обшурі в Турецького в с.

Влітку 1965 року я мав фотокопію стітатей авторя Рахманного, яка опублікована в Канаді і адресована тильменшурі Вільде. Я не можу пригадати хто мені її дав, можливо лишив Таринь Михайло який був у мене

Підпис

О.Замбика.

- 4 -

вітійку, а може взяв у Турецького, в устному розі давав її захищеному, а при поверненні міі висловив від себе думку, що можна було б опублікувати в нашій пресі.

В серпні 1965 року, працюючи в майстерні київської художешньої Торської, я мав при собі документ під назвою "12 запитань для самостійного мислення школяра", який ще раніше мені дав остюх із знайомих в Києві. Цей документ я дав Керовою щоб почитав, і він мшився у нього. Після арешту мені стало відомо, що цей документ Керовою зберігав і його вилучили при обшуку. Цей документ "12 запитань..." мені пред'явили на допитах і я його підзнав.

27 серпня 1965 року в своїй квартирі я дав вчитель Шляхтій Богдану Гонтіри Бобіни з магнітофонними стрічками, на двох з яких були записи віршів і пісень націоналістичного змісту. Він просив стрічки з Віришам Симоменко і я йому дав для нього особисто. Ти мав намір Шляхтійх графі ці вірші і пісні в школі я не знаю, він не говорив.

Злиня 1965 року, ідути на весілля до Турецьких, я намалявав знак "тризуб" у вигляді наліпки до етикетки з написом "Мапа і Україна", яку тримати до подарунку молодим. Я зробив це в шутку, хоч знав, що знак тризуб українські націоналісти вважають своїм гербом.

В устному цьому я визнаю себе винним). Але не визнаю себе винним в тім, що ніби то в розмовах з Турецьким, Фіголом, Лобачем, Сопільником і Куликом поширював серед них антирадянські вигадки та виправдовував злочинну діяльність націоналістичних банд ОУН.

Запитання: З якою метою ви розмовляли з вами літературу антирадянського змісту і розмножували її?

Відповідь: Поточною книжкою "Вибір сім'ї з інформаційного бюлетеня" УГВР" я особисто виго-

Підпис О.Замеха

мавив для себе. Протокопію цієї книжки та іншу літературу я давав Турецькому, Коровому, Займишному, фотомітки Марашиківській і машинородині спіртки Шляхтичу з метою, щоб вони вивчали цю літературу. Я усвідомлював, що вся ця література несе антирадянський зміст, тому перекладав і фотував її вночі, тайно, щоб не стало відомо працівникам органів влади і розвештадував також все тимом. Я також усвідомлюю, що своїми діями приносив певний вред радянській державі тим, що серед цих громадян намагаєсь посіяти днівну в радянській державній і суспільній лад. Я сам поділяв погляд, що викладені в цій літературі, тому давав її читати своїм знайомим. В даній час свої ворожі дії глибоко засуджую як не вірні, в суспільному глибоко розкалюєсь і давірю, що нікого подібного в моїм житті ніколи не навмисляв.

Заняття: Де ви діли протокопію книжки "Вибір статей з інформаційного бюлетеня УТВР"?

Відповідь: Протокопію книжки "Вибір статей з інформаційного бюлетеня УТВР" я особисто спалив влітку 1965 року перед тим, як мав переїхати в нову квартиру.

Протокол мною прочитаний, з цієї справі затверджено
вироку довічного ув'язнення. А. Заливаха

Допитали: чи слідчий УКДБ к-т Жбарський
заст. прокурора обл. радник мі. (судник)

Д. Заливаха

Обвинувальний висновок по кримінальній справі по обвинуваченню Опанаса
Заливахи за антирадянську діяльність від 19 лютого 1966 р.

лг-6

ОБВИНУВАЛЬНИЙ ВИСНОВОК

(по кримінальній справі №-57 по obv.
Заливахи Опанаса Івановича в злочин-
них, передбачених ст.62 частини I
КК УРСР)

28 серпня 1965 року Управлінням КДБ Івано-Франківської області був заарештований і притягнутий до кримінальної відповідальності за антирадянську діяльність Заливаха Опанас Іванович.

Слідством по справі встановлено:

Обвинувачений Заливаха Опанас Іванович в жовтні 1964 року Управлінням КДБ Івано-Франківської області за розповсюдження націоналістичної та ідейно шкідливої ідеології був попереджений про недопустимість в майбутньому займатись подібною діяльністю. В той же час obv. Заливаха в своїх поясненнях засудив свої поступки, але пізніше даного слова не додержав і став на шлях антирадянської діяльності.

Працюючи художником Івано-Франківського художнього фонду, під впливом раніше прочитаної літератури націоналістичного змісту з метою підриву і ослаблення радянської влади став на шлях активної антирадянської діяльності-систематично зберігав, розмножував і розповсюджував документи та літературу антирадянського неклепницького змісту, які порочать радянський державний і суспільний лад, політику КПРС і радянського уряду, поширив за цим метою антирадянські неклепницькі вигадки.

Так, на початку квітня 1965 року від свого київського знайомого Мовчан Павла одержав книжку "Вибір статей з "інформаційного бюлетеня" УІВР" видану українськими буржуазними націоналістами за кордоном. В цій книжці викладені програма і заклики так зв. "УІВР" по боротьбі проти радянської влади на

-2.

реставрацію капіталізму на Україні і утворення держави буржуазного типу так зв. "самостійної України", зводиться наклеп на радянський державний та суспільний устрій. Закінчується ця книжка трьома листівками бандерівських банд ОУН. З метою розповсюдження вказаної книжки обв. Заливаха перефотографував її на дві фотоплівки, які зберігав, потім в своїй квартирі.

Даний факт підтверджується зізнанням обвинуваченого Заливахи (т.І в.с.244-245) матеріалами обшуку і речовими доказами-фотоплівками з текстом книжки (окремий пакунок).

Факт знайомства Заливахи з Мовчаном і перебування його в Івано-Франківську 2-4 квітня 1965 року підтверджується листом Мовчана, який вилучений у Заливахи (т.З в.с.220), довідкою готелю "Київ" (т.З в.с.219) та показаннями свідків Квачко В.Т. (т.З в.с.270-271) і Федулової К.І. (т.З в.с.272-273).

Після цього обв. Заливаха намагався через художника Турецького Василя Степановича і його дочку Кухтяк Марію зробити фотокопію цієї книжки, а коли вони відмовили, Заливаха разом з художником Коровай Олександром в квартирі останнього вночі виготовили один примірник фотовідпечатків з плівок, а в себе дома обв.Заливаха змінив їх у вигляді книжки і дав потім читати Коровай і Турецькому, а той в свою чергу знайомив Кухтяк Марію.

По питанню виготовлення антирадянської книжки свідок Коровай на допиті 6 вересня 1965 року показав:

" в кінці квітня 1965 року мене зустрів Заливаха і запитав чи є у мене фотозбільшу-

-3.

вч, він хоче зробити фотовідпечатки...

В той день приблизно в 10 годині вечора Заливаха прийшов до мене, приніс 4 пачки фотопапи, проявник, фіксаж і фотоплівку. Я ввів у ванні фотозбільшувач і Заливаха став робити фотовідпечатки. Коли через деякий час я зійшов у ванну то побачив, що Заливаха робить фотовідпечатки...

...книжки антиредацького змісту "Вибір статей з "інформаційного бюлетеня"УІВР", я був схвилюваний такою несподіванкою, зрозумів дії Заливахи і запитав "Що ви робите, для чого це робите?" Заливаха став заспокоювати мене, назвав грусом і продовжував печатати". (т.2 в.с. 113).

(Підтверджується зізнанням обв. Заливахи (т.1 в.с. 104-107-III-113,245), свідків Коровай О.М. (т.2 в.с. 113-114), Турецького В.С. (т.2 в.с. 15-17,48-49), Кухтяк М.Р. (т.2 в.с. 93-94).

2 травня 1965 року дві фотоплівки з текстом книжки "Вибір статей з "інформаційного бюлетеня"УІВР" в своїй квартирі в присутності Турецького обв. Заливаха передав жителям м. Львів Недешківській Геліні, яка в свою чергу виготовила один примірник цієї книжки, з фотоплівки через дочку повернула Заливасі. 28 серпня 1965 року ці фотоплівки були вилучені при обшуці у Заливахи.

По цьому факту свідок Турецький на допиті 7 квітня 1965 року показав: "Коли 2 травня 1965 року я і Недешківська зайшли до Заливахи він ніби готувався і уже чекав нас, держачи в руках фотокопії книжки "Вибір статей з "інформаційного бюлетеня"УІВР". Коли Недешківська бігло оглянула цю книжку і зрозуміла, що для неї це цінний товар вона сама стала просити у Заливахи. А він говорить, що дати не могу, вона потрібна його колегам, якщо хочете могу предложити фотоплівку, на якій знято ця книжка. Недешківська погодилась і тут же в моїй присутності Заливаха дав їй фотоплівку".

(т.2 в.с. 49-50).

(Підтверджується зізнанням обв. Заливахи (т.1 в.с. 89,96,246), свідків Турецького В.С. (т.2 в.с. 49-51), Недешківської Г.Ф. (т.2 в.с. 145-147), Драгомирової (т.2 в.с.156-161), протоколом обшуку (т.1 в.с.13) і речовими доказами-фотоплівки, вилучені при обшуці (окремий пакунок №-1).

-4.

На початку травня 1965 року обв. Заливаха одержав від київської знайомої Горської Алли фотокопію книжки Кошелівця "Сучасна література в УРСР" видану в 1964 році в Мюнхені (ФРН), в якій з націоналістичних позицій висвітлено становище літератури в УРСР, проголошені ідеї боротьби проти радянської влади і зводиться безліч наклепів на радянську дійсність.

Після ознайомлення з її змістом Заливаха дав цю книжку читачу Коровий Олександрові потім Турецькому Василю, у кожного це книжку брали Драгомирова Ірина і Кухтяк Марія після чого зберігав у себе, де вона була вилучена при обшуці 28 серпня 1965 року.

Підтверджується показаннями обв. Заливахи (т.1 в.с. 126-127), свідків Турецького В.С. (т.2 в.с.28), Коровий О.М. (т.2 в.с.107-108), Драгомирової І.В. (т.2 в.с.157-169), Курило А.І. (т.2 в.с. 206-207) та речовими доказами - книжка "Сучасна література в УРСР", що вилучена в Турецького (окремий пакунок).

1 травня 1965 року обв. Заливаха в числі інших осіб був присутній в квартирі Турецького В.С., де Недешківське читала статтю антирадянського змісту "З приводу процесу над Потружельським", в якій зводиться злісний наклеп на радянську дійсність, політику КПРС і радянського уряду та використаний факт пожежі в Київській бібліотеці з метою посіяти ворожнечу між українським та російським народами. Ідеї цієї статті Заливаха в наклепницькому вигляді розповідав художнику Фіголь М.П.

Даний факт підтверджується показаннями свід. Турецького (т.2 в.с.48-49,12-13), Недешківської (т.2 в.с.144-145), Коровий (т.2), Кухтяк (т.2 в.с.85-86) і визнанням обв. Заливахи (т.1в.с. 246) про його обізнаність із змістом статті.

Свідок Фіголь викриває в тім, що в 1964-1965 роках Заливаха переконував його ніби-то пожежа в київській бібліотеці організована в Москві росіянами (т.2 в.с.210-211).

Влітку 1965 року від своїх знайомих одержав фотокопію статті антирадянського націоналістичного змісту автора Рахманно-

-5.

го, яка була опублікована в жовтні 1964 року в Монреалі (Канада).
 Ця стаття обв. Заливаха давав для вивчення Затишному І.Т., об-
 говорював її зміст потім дав Турецькому у якого вона вилучена
 при обшуці 28 серпня 1965 року.

Підтверджується показаннями свідка Затишного І.Т.
 (т.2 в.с.250-252), Турецького В.с. (т.2 в.с. 54-55), визнанням
 обв. Заливахи О.І. (т.І в.с. 246), речовими доказами-вилученими
 у Турецького та протоколом огляду статті (т.3 в.с.167-168).

В серпні 1965 року в місті Києві обв. Заливаха передав
 для ознайомлення художнику Коровей документ антирадянського на-
 клепницького змісту під назвою "12 запитань для самостійного мис-
 лення школяра", який одержав від київських знайомих.

Цей документ вилучений в квартирі Коровей при обшуці
 28 серпня 1965 року.

Стверджується визнанням обв. Заливахи (т.І в.с.83),
 показаннями свідка Коровей (т.2 в.с.109) та матеріалами обшуку
 в квартирі Коровей (т.2 в.с.105). Сам документ долучений до
 справи в якості речових доказів. (т.3 пакунок №-1).

27 серпня 1965 року в своїй квартирі обв. Заливаха дав
 вчителю Надіївської школи Доливіського району Шляхтичу Богдану
 Олександровичу чотири бобіни з магнітофонними стрічками для програв-
 ання в школі, із них на двох стрічках записані вірші і пісні
 антирадянського націоналістичного змісту.

Обв. Заливаха на допиті 12 листопада та 13 грудня 1965
 року по цьому питанню пояснив, що пісні і вірші антирадянського
 змісту йому читав невідомий киянин. 27 серпня 1965 року ці стріч-
 ки дав Шляхтичу собі-то помилково, але свідок Шляхтич викриває
 в тому, що перед тим як дати Заливаха сам програв початок запису
 на стрічках і тільки після цього давав.

(т.2 в.с.197-200).

Крім того обв. Заливаха в 1963-1965 роках при зустріч-
 ках з Турецькими В.С., Фіголем М.П., Сопільником П.Т. Добохов І.І.

-6.

поширивав серед них антирадянські вигадки та виправдовував злочинну терористичну діяльність українських націоналістичних банд ОУН.

Підтверджується показаннями свідків Турецького В.С. (т.2 в.с. 53), Сопільник П.Ю. (т.2 в.с. 223) і Лобода І.І. (т.2 в.с. 226-230).

9 липня 1965 року власноручно намалював націоналістичний знак "тризуб", який передав з весільним подарунком Кухтяк Марії.

Факт виконання обв. Заливахов націоналістичного знака "тризуб" крім особистого зізнання (т.І в.с. 77) твердили свідки Коровий О.М. (т.2 в.с.ІІО-ІІІ) Кулик І. (т.2 в.с.233-234), Турецький В.С. (т.2 в.с. 30-32).

В лютому 1965 року власноручно склав в двох примірниках статтю "Як розмовляють в Києві" з наклепницькими вигадками на радянську дійсність і зберігав ці документи до вилучення їх при обшуці.

Підтверджується поясненням обвинуваченого, матеріалами обшуку, висновком експертизи і речовими доказами (т.3 в.с.ІІ9-І20 і пакунок).

В пред"явленному обвинуваченні по ст.62 ч.І КК УРСР винним себе визнав (т.І в.с.244-298). Заперечує факт поширення серед знайомих антирадянських вигадок та виправдовування терористичної діяльності націоналістичних банд ОУН.

Відносно фактів розповсюдження літератури антирадянського змісту обв. Заливаха 27 січня 1966 року показав:

" Фотокопію книжки "Вибір статей з "інформаційного бюлетеня"УІВР" я особисто виготовив для себе. Фотокопію цієї книжки та іншу літературу я дав Турецькому, Коровий, Затишному, фотоплівки Недашківській і магнітофонні стрічки Шляхтичу з метою, щоб вони вивчали цю літературу. Я усвідомлював, що вся ця література носить антирадянський зміст, тому перефототрефував її вночі

-7.

завно, щоб не стало відомо працівникам органів влади і розповсюджував її таким же чином. Я також усвідомлюю, що своїми діями приносив вред радянській державі тим, що серед цих громадян намагався посіяти зневіру в радянський державний і суспільний лад. Я сам поділяв погляди, що викладені в цій літературі, тому давав її читати своїм знайомим" (т.1 в.с.248).

В злочинній діяльності Заливаха викривають свідки Турецький Василь Степанович (т.2 в.с.11-55), Карозая О.м. (т.2 в.с.107-127), Недашківська Г.Ф. (т.2 в.с.135-155), Драгомирова І.В. (т.2 в.с.156-165), Кухтяк М.Р. (т.2 в.с.82-103), Шляхтич Б.О. (т.2 в.с.197-200), Курило Г.І. (т.2 в.с.206-207), Загишний І.Т. (т.2 в.с.250-252), Фіголь М.П. (т.2 в.с.208-219), Сопільник П.Н. (т.2 в.с.220-225), Лобода І.І. (т.2 в.с.226-230). До справи долучені речові докази: література антирадянського змісту, що була вилучена при обшуці у Турецького, Карозая, 2 фотоплівки, вилучені у Заливахи і дві бобіни з магнітофонними стрічками, вилучені у Шляхтича. Крім того долучається протокол огляду цієї літератури, протокол відтворення магнітофонних записів і рецензії Львівської державної наукової бібліотеки про ідейний зміст літератури та магнітофонних записів (т.2 в.с.175-186, т.3 в.с.159-184).

На підставі викладеного обвинувачується

ЗАЛИВАХА ОПАНАС ІВАНОВИЧ, 28 листопада 1925 року народження, уроженець с. Гусинка, Куп"янського району, Харківської області, українець, б/п, із селян-бідняків, з вищою освітою, раніше не судимий, не хворий, по професії художник, працював художником Івано-Франківського фонду, мешкав в місті Івано-Франківську, вул. Фрунзе буд.9 кв.44

в тім, що на протязі 1965 року під впливом раніше прочитаної націоналістичної літератури з метою підриву і ослаблення радянської влади систематично зберігав, розмажував та розповсюджував серед свого оточення літературу антирадянського змісту, в якій викладені програмні матеріали українських буржуазних націоналістів по боротьбі проти радянської влади на Україні, реставрації капіталізму і утворення держави буржуазного типу та вклепницькі ви-

-8.

296

гадки на політику КПРС і радянського уряду, які порочать радянський державний і суспільний устрій. Крім того серед знайомих розмажував наклепницькі вигадки, виправдовував терористичну діяльність банд ОУН, тобто в злочинах, передбачених ст.62 частина I КК УРСР.

Визнавши попереднє слідство по справі закінченим, в доказів для віддання обвинуваченого до суду достатніми, керучись ст.225 КПК УРСР кримінальну справу № 57 по обвинуваченню Заливахи Опанаса Івановича направити прокуророві Івано-Франківської області для затвердження цього обвинувального висновку передачі по підсудності.

СТ.СЛІДЧИЙ УПРАВЛІННЯ КДБ

КАПІТАН

(БАРАНОВ)

ЗГІДНІ:

НАЧАЛЬНИК СЛІДВІДДІЛЕННЯ УКДБ

ПІДПОЛКОВНИК

(ДОЛГІЙ)

НАЧАЛЬНИК УПРАВЛІННЯ КДБ

ПІДПОЛКОВНИК

(ГАЛДА)

Складено " 19 " лютого 1966 року

м. Івано-Франківськ

Джерело: Обвинувальний висновок по кримінальній справі по обвинуваченню Опанаса Заливахи за антирадянську діяльність від 19 лютого 1966 р. 8 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29589> (дата звернення: 03.03.2023).

Додаток К

Витяг із протоколу закритого Судового засідання Верховного суду УССР від
21–23 березня 1966 р.

Верховний суд
МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

306
Справа № 1
1966 р.

ПРОТОКОЛ СУДОВОГО ЗАСІДАННЯ

1966 року березня 21-22-23 для Судова колегія в кримінальних справах
Івано-Франківського ОБЛАСНОГО СУДУ, в складі:

Головуючого: Бруссе В. м.
Народних засідателів: Шокайло П. м.
Рубашченко П. П.
При секретарі: Білінець Л. В.
З участю прокурора Чушанко А. С.
адвоката Коршильова Т. П.

слухала у відкритому судовому засіданні в місті Івано-Франківську
кримінальну справу про обвинувачення Зашвоха Опанаса Івановича
Івановича ш. с. 62 21 КК УРСР.

[Large handwritten signature]

Засідання розпочалося о 10 годині _____ хвилин.

У судовому засіданні доставлений шд канвоми шдсудний
Зашвоха Опанас Іванович.

В судовому засіданні звипові 7 свідків, а свід-
ки Недашківська Т. Ф., Фрошнірова Т. В., Курган
ш не звипові.

Толовський оголосив в судовому засіданні
відкрити і ця справа підлягає до розгляду
Толовський вступив в особовий шд
судовий.

Зашвоха Опанас Іванович 1925 року
народження, уроженець с. Тущинка, Купчинського

Стаття 44-42/01-50-2 П. 1967. г. 8000
В. Чернов, м. Львів, 486

-2-

р-ну, Ісарківській області, житель м. Чвалю-
Франківська, вул. Брунзе, 9, кв. 40, не одружен-
ний, працював в товаристві художників не
судимий, обвинувачений висловом оуер-
жав.

Головуючий оголосив склад суду: голо-
вуючий Гронець, народні засідателі: Шоканко,
Рибаньченко, секретар Білінець, приймають
участь в процесі прокурор Чуханк і адвокати
Івриниць.

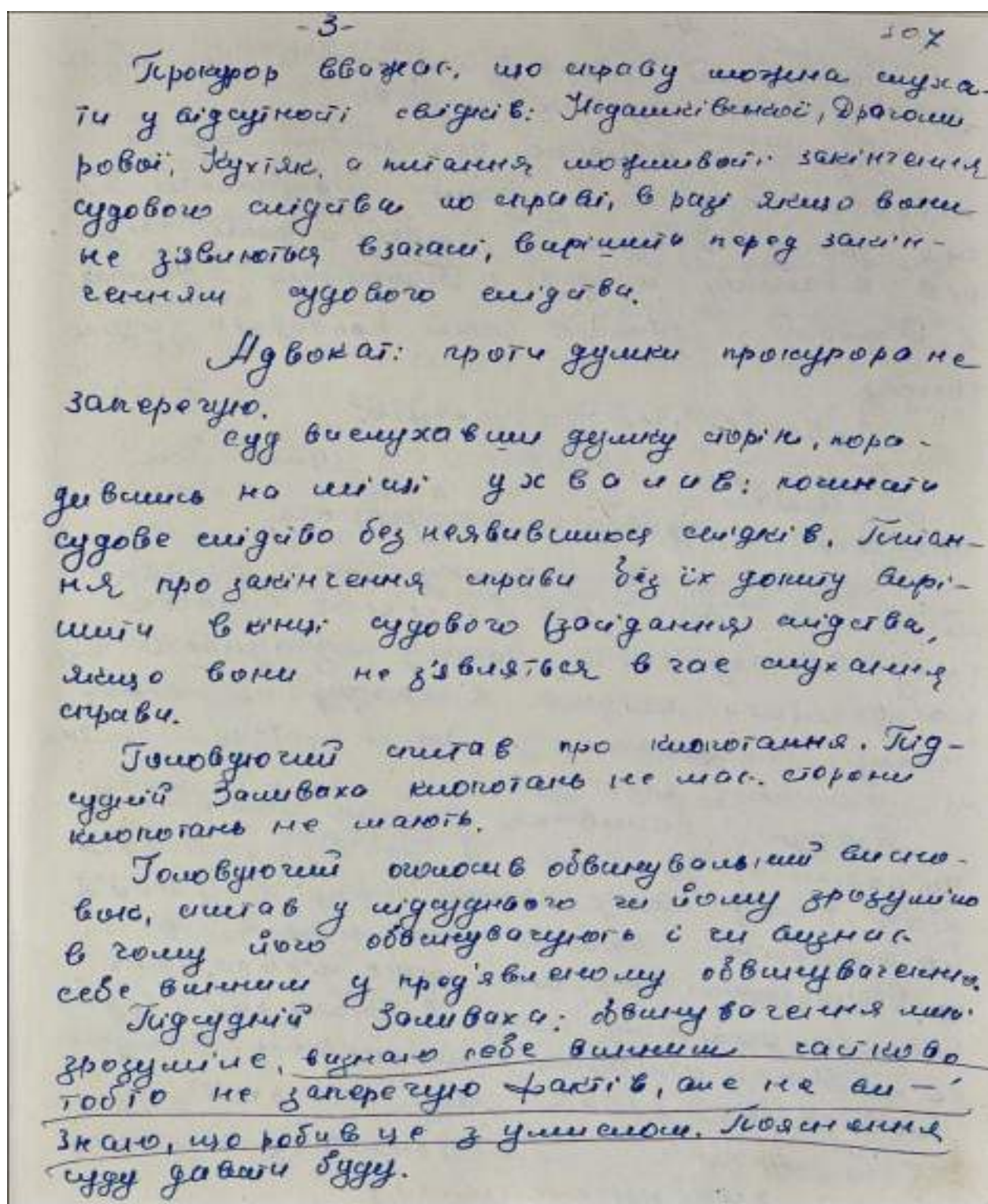
Головуючий перевірів список свідків, попо-
рочив їх, щоб вони без дозволу суду нікуди не
відлучались, удалив з зали судових засідателів.

Головуючий роз'яснив підсудному його
право на відвод щодо складу суду і запитав
у підсудного чи має відвод складу суду.

Підсудний відводу складу суду не має.
Сторони відводу складу суду не мають.

Головуючий роз'яснив підсудному його
процесуальні права, а саме: заявляти відводи,
мати захисника або взяти захиса своїх міс-
цевих по себе, заявляти клопотання, висказу-
вати свої погляди про ходатайства інших
учасників судового розгляду, просити суд про
приєднання до справи документів, провінція свідків,
довести повноту по цій справі в кожний
момент судового слідства, просити суд про
оголошення доказів, що в справі, задавати по-
питання, звертатися до суду з останніми словами.

Головуючий спитав думку сторін пово-
дністю можливості ешканти справи у відсутності
свідків: Меданківської, Дрошмирової, Івриниць.

Джерело: Протокол закритого Судового засідання Верховного суду УССР від 21–23 березня 1966 р. Арк. 1–3. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29591> (дата звернення: 06.03.2025).

Вирок Верховного суду УРСР у справі художника Опанаса Заливахи від
23 березня 1966 р.

Справа №2
1966 р.

В И Р О К

ІМ'ЯМ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

1966 року березня 23 дня Судова колегія в кримінальних справах Івано-Франківського ОБЛАСНОГО СУДУ, в складі:

Головуючого- Брусс В.М.
Народних засідателів: Штокайло П.М., Рибальченко Т.П.
При секретарі- Блінець А.Д.
З участю прокурора- Чумак А.С.
"- адвоката Кормильця Г.П.

розглянула у закритому судовому засіданні в місті Івано-Франківську справу про обвинувачення ЗАЛИВАХИ Опанаса Івановича, 26 листопада 1925 року народження, уроженця с. Гусинка, Кульчинського району, Харківської області, українця, б/п, з селян-бідняків, з вищою освітою, не одруженого, раніш не судимого, до арешту проживавшого в м. Івано-Франківську, вул. Фрунзе, будинок 9 кв.44, працівникого художником Івано-Франківського художнього фонду, - в злочині, передбаченому ст. 62 ч. 1 КК УРСР і вислухавши покази підсудного, свідків, ознайомившись з матеріалами справи

В С Т А Н О В И Л А:

ЗАЛИВАХА Опанас Іванович, як морально нестійка людина, піддавши під вплив ворожої націоналістичної пропаганди на прогніз 1964-1965 році в систематично зберігав, розмножував та поширював серед знайомих різні "документи" та літературу антирадянського, завзедницького змісту, в якій викладена програма українських буржуазних націоналістів по боротьбі проти радянської влади на Україні і які порочать радянський державний і суспільний лад, політику КПРС та Радянського уряду.

Так, після попередження ЗІ-го жовтня 1964 року відповідними органами державної влади про недопустимість в майбутньому займатись розповсюдженням націоналістичної та ідейно-шкідливої ідеології і засудження своїх вчинків ЗАЛИВАХА не додержав обіцянки і продовжував активно займатись поширюванням наклепницьких вигадок, що порочать радянський суспільний лад та зберігати, виготовляти та розповсюджувати з цієї ж метою літературу такого ж змісту.

Одержавши на початку квітня 1965 р. від одного з київських знайомих МОВЧАНА Павла видану українськими буржуазними націоналістами за кордоном книжку "Вибір статей з інформаційного бюлетня УГВР", в якій викладені програма і заклики так

- 2 -

званої "Української головної вивольної ради" /УГВР/ на боротьбу проти радянської влади, ЗАЛИВАХА перефотографував на 2 фотошлівки і зробив з них фотокопії згаданої книжки.

Фотокопії ЗАЛИВАХА спочатку намагався зробити з допомогою ТУРЕЦЬКОГО В.С. та його падчериці КУХТЯК М., а коли вони відмовились це зробити, втягнув в це КОРОВАЯ О., на квартирі якої виготовили фотовідпечатки з шлівок, а ЗАЛИВАХА змінив їх у вигляді книжки і давав читати КОРОВАЯ та ТУРЕЦЬКОМУ, а останній - КУХТЯК Марії.

Ці фотошлівки з метою виготовлення відпечатків ЗАЛИВАХА 2-го травня 1965 року у своїй квартирі передав Недашківській Г.Ф. яка, виготовивши примірник цієї книжки, через свою дочку ДРАГОМИРОВУ І. повернула ЗАЛИВАХІ фотошлівки.

Цей епізод обвинувачення ЗАЛИВАХИ підтверджується:

- а/вилученням під час обшуку 28-го серпня 1965 р. на квартирі у ЗАЛИВАХИ 2-х фотошлівок з текстом "Бюлетня", які долучені до справи як речові докази
- б/показаннями свідка КОРОВАЯ О.М. про те, як ЗАЛИВАХА у нього, з допомогою його фотозбільшувача виготовляв фотовідпечатки з "Бюлетня" і що він після цього читав ці фотокопії
- в/показаннями свідка ТУРЕЦЬКОГО В.С. про обставини звернення до нього ЗАЛИВАХИ за допомогою зробити фотовідпечатки та про те, що ЗАЛИВАХА давав йому читати фотокопії цього "Бюлетня"
- г/показаннями свідків НЕДАШКІВСЬКОЇ Г.Ф. і ДРАГОМИРОВОЇ І., ствердивших факт одержання від ЗАЛИВАХИ 2-го травня 1965р. фотошлівок з текстом "Бюлетня" і повернення йому їх влітку 1965 року.
- д/визнанням своєї вини самим ЗАЛИВАХОЮ в цих фактах злочинної діяльності.

✓ На початку травня 1965 року ЗАЛИВАХА одержав теж від знайомої по м. Києву ГОРСЬКОЇ Алі фотокопії книжки Кошелівця "Сучасна література в УРСР" видавчу в 1964 році в Мюнхені /ФРГ/, в якій з націоналістичних позицій висвітлено становище літератури в УРСР, проголошені ідеї боротьби проти радянської влади та зводяться наклепи на радянську дійсність.

Ознайомившись з її змістом, ЗАЛИВАХА дав її читати КОРОВАЯ О.М., ТУРЕЦЬКОМУ В.С., а у останнього цю книжку брали ДРАГОМИРОВА І.В. та КУХТЯК М.Р.

Вина ЗАЛИВАХИ в одержанні і розповсюдженні цієї книги підтверджується:

- а/протоколом обшуку на квартирі у ТУРЕЦЬКОГО В.С. 28/УШ-65р. під час якого дана книжка була виявлена і вилучена;

- 3 -

- б/ показаннями свідка ТУРЕЦЬКОГО В.С., який ствердив, що вилучено у нього фотокопію книги Кошелівця він одержав від ЗАЛИВАХИ і після ознайомлення з нею давав знайомитись ДРАГОМИРОВІЙ і КУХТЯК
- в/ показаннями свідка КОРОВАЙ О.М., який ствердив, що ЗАЛИВАХА давав йому фотокопію книги "Сучасна література в УРСР" і вона знаходилась у нього на протязі півтора місяця
- г/ показаннями свідків ДРАГОМИРОВОЇ І.В. та КУХТЯК М.Р., що ствердили факт ознайомлення з цією книгою у ТУРЕЦЬКОГО В.
- д/ визнанням вини в цьому факті самим ЗАЛИВАХОЮ, який пояснив, що цю книгу йому передала через гр-ку Курило Г. з Києва ГОРСЬКА Алла і що він давав її читати КОРОВАЙ і ТУРЕЦЬКОМУ.

✓ Влітку 1965 року ЗАЛИВАХА одержав від своїх знайомих фотокопію статті антирадянського націоналістичного змісту автора Р. Рожманного, що видана була 11 жовтня 1964 р. в Монреалі /Канада/ і яка у вигляді відповіді українській радянській письменниці Трині Вільде носить наклеп на радянську дійсність в УРСР.

Цю статтю ЗАЛИВАХА давав для вивчення свідку по справі ЗАТИШНОМУ І.П., обговорював її зміст, потім дав ТУРЕЦЬКОМУ, у якого вона була вилучена при обшуці 28-го серпня 1965 року.

Це підтверджується:

- а/ матеріалами обшуку і вилученням цієї статті 28 серпня 1965 року на квартирі у ТУРЕЦЬКОГО В.С.
- б/ показаннями свідків ТУРЕЦЬКОГО В.С. і ЗАТИШНОГО І.Т., які ствердили суду, що дійсно одержували від ЗАЛИВАХИ статтю Рожманного і зниклились нею
- в/ визнанням вини і підтвердженням показань свідків ТУРЕЦЬКОГО і ЗАТИШНОГО самим ЗАЛИВАХОЮ в судовому засіданні

✓ Ознайомившись на квартирі ТУРЕЦЬКОГО В.С. з змістом антирадянського "документу" "З приводу процесу над Погружальським", який привезла і зачитала мешканка м. Львова НЕДАЖКІВСЬКА, ЗАЛИВАХА антирадянські ідеї цієї статті, які мали на меті посіяти ворожнечу між українським і російським народами, в наклепницькому вигляді розповідав художнику ФІРОЛЬ М.П.

Вина у вказаному факті ЗАЛИВАХИ стверджена в судовому засіданні показами свідка ФІРОЛЯ М.П., ствердившого, що ЗАЛИВАХА доводив йому, що пожежу в бібліотеці м. Києва підготували росіяни в Москві, відключивши спеціально воду із-п. і коли він йому заперечував, то ЗАЛИВАХА доказував йому наклепницькі вигадки, покликаючись на те, що має з цього приводу спеціальну статтю.

- 4 -

✓ В серпні 1965 року ЗАЛИВАХА в Києві одержав від своїх знайомих антирадянський наклепницький документ "12 запитань для самостійного мислення школяра", виготовлений фотоспособом на 4-х аркушах, і після ознайомлення там же в Києві передав його КОРОВАЮ О.М., у якого він був вилучений під час обшуку 28-го серпня 1965 року.

Вина ЗАЛИВАХИ в придбанні і розповсюдженні цього документу знайшла своє ствердження як на попередньому так і в судовому ж слідстві такими доказами:

- а/протоколом обшуку на квартирі КОРОВАЯ 28/УІ-1965 р. під час якого цей документ був виявлений і вилучений
- б/показаннями свідка КОРОВАЯ О.М., який ствердив суду, що ЗАЛИВАХА в липні чи серпні 1965 р. в м. Києві дав йому документ для ознайомлення
- в/визнанням вини самим ЗАЛИВАХОЮ.

✓ 27 серпня 1965 року в своїй квартирі ЗАЛИВАХА дав вчителю Надіївської школи, Долинського району ШЛЯХТИЧУ Б.О. чотири бабіни з магнітофонними стрічками для програвання, із яких на 2-х стрічках записані вірші і пісні антирадянського змісту.

Вина ЗАЛИВАХИ в тім, що він давав для програвання магнітофонні стрічки з віршами і піснями антирадянського змісту стверджено в судовому засіданні:

- а/показаннями свідка ШЛЯХТИЧА Б.О., який підтвердив факт одержання бабін від ЗАЛИВАХИ
- б/визнанням цього факта самим ЗАЛИВАХОЮ
- в/протоколом відтворення цих записів /а.с. 175 т.2/ та анотації Львівської державної наукової бібліотеки, що долучені до справи /т.2, а.с. 178/.

✓ На протязі 1963-1965 років при зустрічах і бесідах з ТУРЕЦЬКИМ, ФІГОЛЕМ, СОЦІЛЬНИКОМ та ЛОВОДОЮ поширював серед них антирадянські вигадки та виправдовував діяльність українських націоналістичних банд ОУН.

Свідки СОЦІЛЬНИК П.Н. і ТУРЕЦЬКИЙ В.С. ствердили суду, що ЗАЛИВАХА, схвалюючи діяльність українських націоналістичних банд, казав, що вони доказали всьому світові про існування української нації.

✓ Колегія вважає, що ЗАЛИВАХА тому і не випадково 9/УІ-1965р. по власній ініціативі, власноручно намалював на фанері націоналістичний знак "тризуб", який передав з весільним подарунком КУХТЯН Марії.

- 5 -

Цей факт підтверджено в судовому засіданні показаннями свідків КОРОВАЯ, ТУРЦЬКОГО, самого ЗАЛИВАХИ та висновком судової криміналістичної експертизи, яка ствердила, що надписи навколо "триауба" виконав ЗАЛИВАХА.

✓ В липтому 1965 року ЗАЛИВАХА власноручно склав в 2-х примірниках наклепницький, антирадянський документ під назвою "Як розмовляють в Києві".

Власноручне виготовлення цього твору ЗАЛИВАХОМ доведено:

- а/матеріалами обшуку і вилученням цих документів на квартирі у ЗАЛИВАХИ
- б/висновком криміналістичної експертизи, згідно якого текст на обох примірниках виконаний ЗАЛИВАХОМ
- в/визнанням ЗАЛИВАХОМ факту особистого виготовлення цього документу.

В судовому засіданні ЗАЛИВАХА, визнаючи всі факти пред'явленого йому обвинувачення, пояснював суду про те, що нібито все це він зробив не навмисно.

Колегія розцінює це як намагання ухилитись від відповідальності за вчинений злочин.

Спростовується це пояснення ЗАЛИВАХИ систематичністю розповсюдження "творів" наклепницького на радянську дійсність змісту, незважаючи на вжиття профілактичних заходів з боку органів державної влади в квітні 1964 року та застереження про відповідальність за це з боку членів його, ЗАЛИВАХИ, колективу в квітні 1965 року.

Колегія вважає, що вчинені злочинні дії ЗАЛИВАХИ слід кваліфікувати по ст. 62 ч. I КК УРСР.

Обговорюючи питання обрання міри покарання колегія вважає, що ЗАЛИВАХОМ вчинено небезпечний злочин, від якого він застерігався як органами державної влади, так і співпрацівником по роботі з ЗАЛИВАХОМ, але відповідних висновків не зробив і продовжував різними шляхами розповсюджувати наклепницькі вигадки на радянську дійсність. Приймає при цьому колегія до уваги і те, що ЗАЛИВАХА не усвідомив суспільної небезпеки вчиненого ним злочину.

Враховуючи наведене та керуючись ст.ст. 323-324 ККК УРСР судова колегія

З А С У Д И Л А:

ЗАЛИВАХУ Опанаса Івановича по ст. 62 ч. I КК УРСР до позбавлення волі у виправних колоніях суворого режиму

- 6 -

строком на 5 /п'ять/ років.

Строк покарання ЗАЛИВАХІ О.І. рахувати з 28-го серпня 1965 року.

Міру запобіжного заходу до вступу вироку в законну силу лишити тримання під вартою. Стягти з ЗАЛИВАХИ Опанаса Івановича в дохід держави 404 /чотиреста чотири/ крб. судових витрат по справі.

Речові докази залишити при справі.

Вирок може бути оскаржений до Верховного Суду Української РСР на протязі 7-ми днів з дня вручення копії вироку засудженому.

Головуючий-Брусс
Народні засідателі- Рибальченко, Штокайло

згідно: Головуючий

-В.БРУСС.

Джерело: Вирок Верховного суду УССР у справі художника Опанаса Заливахи від 23 березня 1966 р. Арк. 1-6. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29592> (дата звернення: 03.03.2023).

Клопотання дисидентів до ЦК КПУ та ЦК КПРС із приводу арештів 1965 р.

ДО ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ
УКРАЇНИ

ДО ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ
РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

Ми, нижчепідписані, вважаємо своїм громадським обов'язком звернутися до ЦК КПУ та ЦК КПРС.

Минає вже два місяці з того часу, як у ряді міст України — Києві, Львові, Івано-Франківську, Тернополі, Луцьку — були проведені арешти та численні обшуки з вилученням літератури, листування тощо. Серед заарештованих — відомі на Україні літературний критик Іван Світличний, художник Панас Заливаха, мистецтвознавець Богдан Горинь, а також викладачі Львівського державного університету М. Косів та М. Осадчий, наукові працівники М. Горинь та І. Русин, викладач Луцького педінституту Д. Іващенко, вчитель Озерний, декілька інженерів, робітників, студентів вузів...

Доходять звістки, ніби арешти й обшуки тривають. Ми не знаємо досі ніяких офіційних роз'яснень чи повідомлень з цього приводу, контакти з заарештованими не дозволені навіть їхнім сім'ям.

Створилася тривожна атмосфера, в якій ширяться найрізноманітніші, часом фантастичні й панічні, чутки і домисли.

Ми вважаємо, що слід розвіяти їх публічним роз'ясненням по суті справи з боку відповідних державних органів.

Ми стурбовані тим, що всі ці події відіб'ються негативно на станові українського культурного життя, зокрема — на настроях творчої молоді.

Вважаємо також, що в наш час, коли відновлені ленінські принципи соціалістичної демократії, ми вправі сподіватися

відкритого публічного розгляду цієї справи — як гарантії
справедливості.

С. Параджанов
В. Кирейко
П. Майборода
Л. Сергілін

Л. Костенко
І. Драч
О. Антонов¹⁾

Джерело: Українська інтелігенція під судом КГБ. Матеріали з процесів
В. Чорновола, М. Масютка, М. Озерного та ін. Сучасність, 1970. С. 187–188.

Табірний номер О. Заливахи

Джерело: Музей-архів і документаційний центр українського самвидаву при видавництві «Смолоскип». Од. обл. ДП-20: 3 Шістдесятники – дисиденти – політв'язні. Заливаха О. Табірний номер Опанаса Заливахи. З архіву Зіновії Бігун. 24 квітня 1986 р. 1 арк.

Лист Василя Стуса до О. Заливахи (листопад 1966 р.)

Панасе!

Вибач, що я так звертаюсь до тебе – колись раз я бачив тебе в філармонії – ти захопився розмовою з малою Їринкою*, а я був з нею – підійшли до тебе. Тоді ти був незнайомим для мене. Але – не тепер. Тепер – ти знайомий, як оцей марш жерців із «Аїди», що зараз лунає по київському телебаченню. Тобто, бач – знайомий. Ти, звичайно, не пам'ятаєш такого пройдисвіта з Донецька, який ото підходив до тебе з малою грудочкою – Жиленко.

Що хотів тобі сказати. Недавно в Донецьку був голова Ради міністрів Косигін, був він і на тій шахті, де я після Горлівки працював плитовим трохи. Це шахта «Октябрьская» м. Донецька. То мій товариш з ним розмовляв, і якось зайшла мова про вас – в'язнів¹. Товариш казав, що з вами негречно поводяться, і наводив деякі факти – як ведуться з Даніелем, Караванським. То Косигін сказав, що він не знав того, а колись так намне хвоста тим паскудам-начальникам, що знати будуть повік. Чоловік він рішучий, і думаю, що матимете нових начлагів, коли ваші «педагоги» не матимуть зайвої клепки. І ото товариш мені розповів – і я вирішив – тобі переписати, аби ти (і інші) не вішали носа. Але хіба ж Ви його вішаєте? Мені ваші місця знайомі – 5 літ тому служив на північній Свердловщині, то проїздив і ваші благословенні краї. Тільки не знав, що все то матиме колись славу інтелектуальної Мекки, куди збиратимуться кращі розуми під капральський нагляд.

Єрунда, Панасе. У мене таке відчуття, що вже жалкую – якого біса місцева сволота не запроторила мене туди до Вас. Побути там кілька років – нікому не завадить. Навіть тому начлагові, якого так лаяв Косигін. Він у вас свиня, як і належить начлагові? Тепер буде (або – має бути) славний чоловік у торжковських туфлях².

Ти не обурюйся, що я так пишу. Знаю, ти його любиш, як вихованець. Але я так не думаю.

Бувши в Донецьку, бачив стели групи Синиці. Враження різне, але одна з мозаїк у ювелірній крамниці – пречудова³. Сотка (100 м²) мені не сподобалась, і я потішаю себе тим, що профан у цих мистецтвах.

Недавно був у мене (сьогодні я збагатів на сина!) Микола Холодний з якимось гидким Василем Глинчаком зі Львова. Микола геть усього боїться. То вже трохи його заспокоїли. Бо, виселеному з Києва, йому не мед. Читаю всілякі міністерські доповіді і повість Дюрренматта «Грек шукає гречанку». Тягне на прозу, але жалкую, що крім стройбатівської не мав ніякої зеківської практики. Чи не знаєш, у Вас не можна стажируватися на посаді молодшого зека? Розпитай, будь ласка, у якого бурмила.

* Жиленко

Завтра – з'їзд письменників. Все, здається, розіграно дорешти. Преса мовчить, хіба що який відважний Гуцало згадає одіозну Л.Костенко та М.Вінграновського. В Одесі мені читали його вірша:

Повідлітало і не стало.
 І стало синьо в небесах.
 За птахом птах. За птахом птах.
 За птахом птах. Повідлітало.
 Зацвів мороз. Нам не видати
 з тобою літа до весни.
 Заснуло літо біля хати,
 зобачить хата білі сни.
 Що бачиш ти? За білим снінням
 ти бачиш гори, степ і шлях
 і мокрі щоки на щоках
 і голос, зірваний тремтінням.
 Ми знаємо, куди йдемо,
 як наші ночі йдуть за днями,
 і України знамено
 над нами, Господи, над нами.
 Не вірю в долю – в Україну!
 Вона мій Бог і проводир.
 У щастя вірю, вірю в мир
 і хоч загину – до загину!
 До бою, бо не буде бою!
 Міщанство знелюдить і нас.
 Погасло літо – день не згас,
 і я з тобою, як з собою.

Бач, як ламається Микола від геніяльного до просто дешевого. Але я вірю в нього найбільше – він найчистіший талант.

З новин – іще такі: десь за місяць буде Плужник – я вже бачив третю верстку⁴. Новиченко написав величезну передмову, де провадить довго і нудно. Там будуть дві поеми Євгена Павловича. Недавно був вечір пам'яті Зерова. Г.П.Кочур цікаво розповідав про поневіряння. Читав деякі тюремні листи. Це було цікаво. Гарно провадив і Євген * - але завжди з дозою романтики, як він те полюбляє. Бачив у одного товариша автографи Плужника – чіткий впевнений неграйливий почерк. «Каменю один приділ – мовчати». Знаєш ти Плужника?

Звичайно, він геній. Так каже Л.Череватенко і В.Шевчук. Останній по вуха закоханий у Підмогильного і пише останнім часом тільки наполовину «під». У нього гарний розум, але покищо – по-учнівськи гарний.

Може б, ви там займалися вивченням іноземних мов, то можна було б переслати всі словники і літературу?

Може – китайські словники? Тут читався лист про хунвейбінів. Кажуть, «сотрем в порошок» всю імперію.

* Сверстюк

Щасти тобі, Панасе!

Щасти друзям-побратимам, вже нівроку більше року – а там – кончіл строк і
ногі в потолок.

З побажаннями доброго настрою

Василь

Публікується вперше за автографом – ІІ, ф.170, №2179.

¹ Панаса Заливаху було арештовано 1965 р. разом з Ів.Світличним, Ів.Гелем, Б.Горинем та ін. Відбував покарання в мордовських таборах.

² «Свиньей в торжковских туфлях» назвав поміщика П.Енгельгардта, кріпаком якого був Тарас Шевченко, Карл Брюллов, відвідавши його у справі викупу Шевченка.

³ Група художників-монументалістів, очолювана Гр.Синицею, працювала в Донецьку в 1965-66 рр. До неї входили Алла Горська, Віктор Зарецький, Галина Зубченко, Надія Світлична, О.Коровай, І.Кулик. Було виконано мозаїчне панно на будинку експериментальної школи в Донецьку. Мозаїку в ювелірній крамниці виконали Г.Синиця, Алла Горська та Віктор Зарецький.

⁴ Євген Плужник. Вибрані поезії. – К.: Рад.письменник, 1966.

Джерело: Стус В. Твори. Том 6, кн. 2: Лист до друзів та знайомих / Упоряд.:
О. Дворко, М. Коцюбинська; Авт. приміт. та Словника М. Коцюбинська. 1997.
С. 41–44.

Заява О. Заливахи з виправної колонії 5 квітня 1967 р.

Прогресивне людство щороку відзначає день створення Всесвітньої декларації прав людини. Країни, члени ООН, в тому числі й Україна, підписали цей документ, щоб утвердити віру в основі права людини, в достоїнство і цінність людської особистості, в рівні права чоловіка і жінки, в рівність прав великих і малих націй.

Підпис поставлений, але як впровадили зміст Деклярації в життя?

Так наприкінці 1965 р. в Україні прокотилась хвиля арештів серед української інтелігенції з обвинуваченнями, термінологія яких міняється від часів Б. Хмельницького: мазепинство, сепаратизм, агенти Німеччини, націоналізм, буржуазний націоналізм, антирадянська агітація. Мене обвинувачено в тому, що я «попав під вплив ворожої націоналістичної пропаганди», читав неперевірені советською цензурою книжки, висловлював свої думки і т. п.

Великі слова про рівність і свободу повинні мати зміст, щоб не трапилося, як в афоризмі Ст. Леца: «Є великі слова настільки порожні, що в них можна ув'язнити цілі народи». Конституція СРСР проголошує рівність націй і незалежність суверенних республік СРСР. Я належав до тих 7,5 млн. українців, що живуть за межами України, в СРСР. В одній Російській федерації, де я раніше проживав, налічується понад 4 млн. українців, які не мають там українських шкіл, серед них не провадиться ніякого українського культурно-суспільного життя. Ломоносов назвав людей, що втратили свою мову — «живими трупами». Тож не дивно, що бувший «живий труп» у моїй особі відчув себе українцем і прилучився до культурного життя в Україні, навіть не вимагаючи рівності в Росії, як одразу ж привернув пильну увагу органів КГБ. Небезпечно бути свідомим своєї національності. Адже

нації мають право на забезпечення власного шляху розвитку без ушкодження для інших, на основі рівності, а не опікунства.

Органи КГБ зфабрикували обвинувачення, перекручуючи закони, грубо потоптали норми союзного права і міжнародних обов'язків. Фабрикація обвинувачень у т. зв. «буржуазному націоналізмі» цілком природно застала органи безпеки провадити закриті судові процеси. Щоб правда і «матеріяли обвинувачення» не дійшли до народу. Вважаю, що ці судові процеси є продовженням ганебних репресій проти української нації, які провадились у 30-х, 40-х, 50-х роках. Про це свідчить сама метода таємних судів, фабрикації слідства і т. д. Органами КГБ злочинно порушені закони правосуддя, Конституції СРСР і Деклярації прав людини.

Я не можу визнати і не визнаю рішень суду справедливими, коли судочинство провадилося незаконно. Про фабрикацію обвинувачень свідчить уже той факт, що львівська «наукова» експертиза зарахувала знайдений у мене вірш Т. Г. Шевченка «Доля», як антирадянський, націоналістичний, невідомого автора. Чи не в цьому шуканні «проявів українського буржуазного націоналізму» проявляються досить чітко довгі вуха і вовче рило великодержавного шовінізму.

Даремно на протязі століть намагалися гнобителі знищити українську культуру, мову, але народ вистояв проти ворожої навали і його не залякати ніякими репресіями, ні спаленням бібліотек, ні нищенням пам'яток української культури.

В моєму обвинуваченні органи КГБ написали: «... як морально нестійка людина, підпавши під вплив...» і т. д. і т. д. Адже бути українцем, свідомим своєї національної гідності, не є «шкідливий вплив», а обов'язок чесної людини. Зрікатися свого, національного — принизливо і аморально, а працівники КГБ, що намагаються заставити людину зректися свого, зловживаючи владою, є кримінальні державні злочинці, гідні лави підсудних.

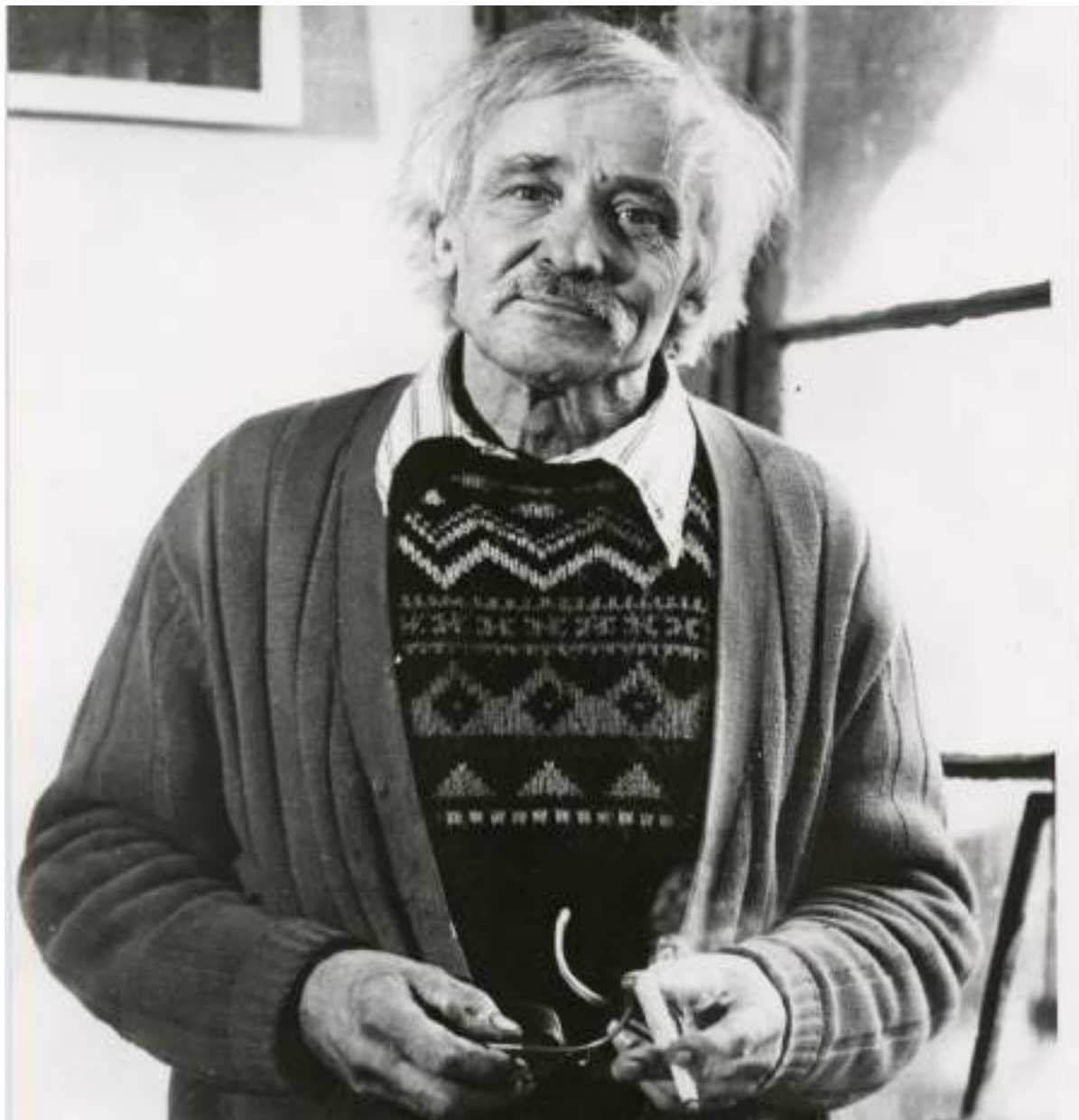
Вважаю себе не винним ні перед своєю совістю, ні перед своїм народом, ні перед законом. Вимагаю негайного перегляду моєї справи з додержанням законності, повернення мене з Мордовії в «суверенну» УРСР, скасування підневільної праці, згідно женецької угоди. Вимагаю порушити судову справу проти дійсних винуватців — шовіністів.

5/IV — 1967 р. Явас.

О. Завалиха

Джерело: Заява Опанаса Заливахи з концтабору, від 5 квітня 1967 р.
Визвольний шлях. 1967. Кн. 11/12. С. 1372–1373.

О. Заливаха в 1980-х рр.

Джерело: Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України). Ф. 1151. Заливаха Опанас Іванович, український художник. Спр. 38. Індивідуальні фотографії. 1980-і рр. Арк. 2.

Сім'я О. Заливахи

Р.1. О. Заливаха із дружиною Дариною

Джерело: Музей-архів і документаційний центр українського самвидаву при видавництві «Смолоскип». Од. обл. ДП-20: З Шістдесятники – дисиденти – політв'язні. Заливаха О. Опанас і Дарина Заливахи. Фото. Арк. 1.

Р.2. Люба Лемик – теща О. Заливахи (1975 р.)

Джерело: Музей-архів і документаційний центр українського самвидаву при видавництві «Смолоскип». Од. обл. ДП-20: З Шістдесятники – дисиденти – політв'язні. Заливаха О. Фотографія Люби Лемик. 1975 р. Арк. 1.

Р.3. Опанас, Дарія Заливахи, Люба Лемик і діти (1975 р.)

Джерело: Музей-архів і документаційний центр українського самвидаву при видавництві «Смолоскип». Од. обл. ДП-20: З Шістдесятники – дисиденти – політв'язні. Заливаха О. Фото Опанаса Заливахи, Дарини Заливахи, дітей і Люби Лемик. 1975 р. Арк. 1.

Р.4. Марія Возняк і діти О. Заливахи (донька Ярина і син Ярослав)

Джерело: Музей-архів і документаційний центр українського самвидаву при видавництві «Смолоскип». Од. обл. ДП-20: З Шістдесятники – дисиденти – політв'язні. Заливаха О. Діти О. Заливахи з Марією Возняк. Арк. 1.

Р.5. О. Заливаха з дітьми (1980-ті рр.)

Джерело: Музей-архів і документаційний центр українського самвидаву при видавництві «Смолоскип». Од. обл. ДП-20: З Шістдесятники – дисиденти – політв'язні. Заливаха О. Опанас Заливаха з синами. Арк. 1.

Р.6. Діти О. Заливахи (донька Ярина та син Ярослав)

Джерело: Музей-архів і документаційний центр українського самвидаву при видавництві «Смолоскип». Од. обл. ДП-20: З Шістдесятники – дисиденти – політв'язні. Заливаха О. Діти О. Заливахи. 1978. Арк. 1.

Додаток Т

Проект обкладинки журналу «Український вісник» О. Заливахи (1987 р.)

Джерело: Музей-архів і документаційний центр українського самвидаву при видавництві «Смолоскип». Од. обл. ДП-20: 3 Шістдесятники – дисиденти – політв'язні. Заливаха О. Проект обкладинки до самвидавного часопису «Український вісник». 1987 р. 1 арк.

Напис О. Заливаха на окремому листку для В. Грабовецького

Шановний добродію п. Грабовецький, вдячний Вам за Ваше замилювання до культури рідного народу, за вболівання про наше майбутнє. Будьмо. Слава Україні! Панас Заливаха. 27.2.91.

Джерело: Грабовецький В. Мої незабутні зустрічі з духовною і творчою елітою України. За спогадами минулих літ *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 85-річчя академіка Володимира Грабовецького*. 2013. Ч. 22–23. С. 80.

Живописні твори О. Заливахи 1950-х – 1960-х рр.

Ф.1. Картина О. Заливахи «Етюд» (1949 р.)

Джерело: Музей-архів і документаційний центр українського самвидаву при видавництві «Смолоскип». Од. обл. ДП-20: З Шістдесятники – дисиденти – політв'язні. Заливаха О. Картини О. Заливахи «Академічний начерк натурника» (1947 р.) та «Етюд» (1949 р.). Арк. 1.

Ф.2. Картина О. Заливахи «У колгосп»

Джерело: Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України). Ф. 1151. Заливаха Опанас Іванович, український художник. Оп. 1. Спр. 32. Каталоги персональної виставки Заливахи О.І. та за його участю. 1961, 1971, 1988 рр. Арк. 32.

Ф.3. Картина О. Заливахи «Гори зустрічають» (1962)

Джерело: особистий архів автора.

Ф.4. Картина О. Заливахи «Ворохта» (1962)

Джерело: Аронець М. Опанас Заливаха. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2016. С. 18.

Ф.5. Картина О. Заливахи «Пейзаж» (1962)

Джерело: Аронець М. Опанас Заливаха. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2016. С. 17.

Ф.6. Картина О. Заливахи «Церква» (1963)

Джерело: особистий архів автора.

Ф.7. Картина О. Заливахи «Крилоська хата» (1962)

Джерело: Аронець М. Опанас Заливаха. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2016. С. 15.

Ф.8. Картина О. Заливахи «Натюрморт» (1962)

Джерело: Аронець М. Опанас Заливаха. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2016. С. 16.

Ф.9. Картина О. Заливаха «Натюрморт «Яблуневий цвіт»» (1965)

Джерело: Аронець М. Опанас Заливаха. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2016. С. 21.

Ф.10. Картина О. Заливаха «Портрет Володимира Барана» (1963)

Джерело: Аронець М. Опанас Заливаха. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2016. С. 17.

Ф.11. Картина О. Заливахи «Піста» (1963)

Джерело: Аронець М. Опанас Заливаха. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2016. С. 19.

Ф.12. Картина О. Заливахи «Шевченко-бунтар» (1964)

Джерело: особистий архів автора.

Ф.13. Картина О. Заливахи «Місто» (1966)

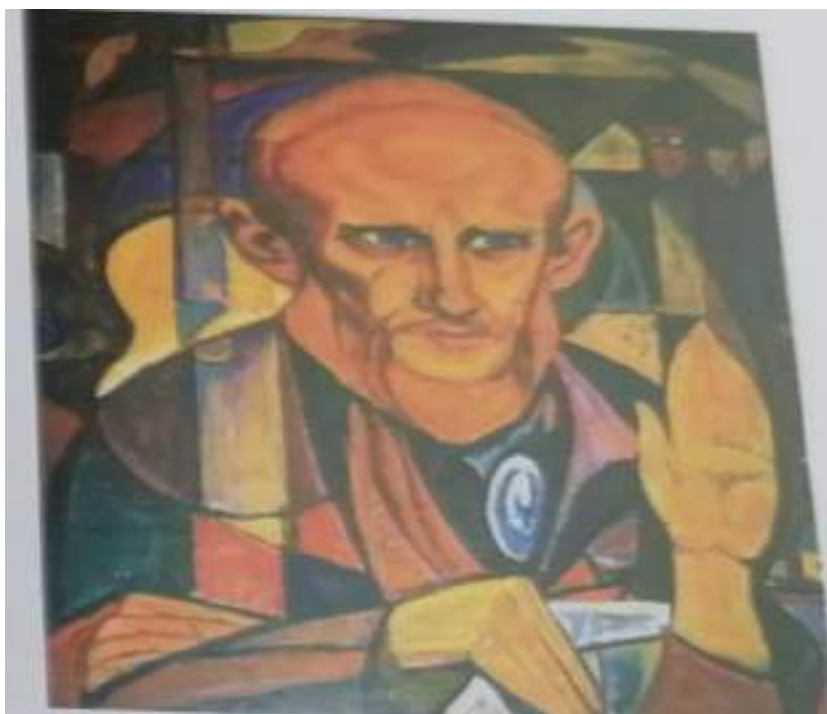
Джерело: Аронець М. Опанас Заливаха. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2016. С. 22.

Ф.14. Картина О. Заливахи «Портрет Івана Русина» (1966)

Джерело: Сверстюк Є. Свято неба й землі *Дзвонар*. Збірка статей і спогадів про Опанаса Заливаху / упоряд. В.В. Овсієнко; передм. М.А. Горбаль. Харків : ТОВ «Видавництво «Права людини»», 2017. С. 141.

Ф.15. Картина О. Заливахи «Портрет Кнутса Скуєнікса» (1966)

Джерело: Свєрстюк Є. Свято неба й землі *Дзвонар*. Збірка статей і спогадів про Опанаса Заливаху / упоряд. В.В. Овсієнко; передм. М.А. Горбаль. Харків : ТОВ «Видавництво «Права людини»», 2017. С. 141.

Ф.16. Картина О. Заливахи «Портрет Валерія Підгородецького» (1966)

Джерело: Свєрстюк Є. Свято неба й землі *Дзвонар*. Збірка статей і спогадів про Опанаса Заливаху / упоряд. В.В. Овсієнко; передм. М.А. Горбаль. Харків : ТОВ «Видавництво «Права людини»», 2017. С. 141.

Ф.17. Картина О. Заливаха «Козака несуть» (1966)

Джерело: Опанас Заливаха. Альбом / упор. Б. Мисюга. Київ : Смолоскип, 2003. С. 142.

Ф.18. Картина О. Заливаха «Козак Мамай» (1969)

Джерело: Опанас Заливаха. Альбом / упор. Б. Мисюга. Київ : Смолоскип, 2003. 160 с. С. 59.; Музей-архів і документаційний центр українського самвидаву при видавництві «Смолоскип» Од. обл. ДП-20: З Шістдесятники – дисиденти – політ'язні. Заливаха О. Картини О. Заливаха «Портрет Івана Русина» (1966 р.) та «Козак Мамай» (1969 р.). арк. 1.

Екслібриси О. Заливахи

Джерело: особистий архів автора.

Інтер'єрні елементи оформлення кафе «Медівня» у виконанні О. Заливахи
(приватна колекція родини Бринських)

Джерело: особистий архів автора.

Листівки О. Заливахи після 1970 р.

Ч.1. Датовані листівки О. Заливахи

Ч.1.1. Листівка О. Заливахи для Марії Возняк-Бандери (з архіву доньки митця Ярини Заливахи)

Джерело: Дундяк І.М. Авторські листівки Опанаса Заливахи: смисли, контексти, візуальні образи (на матеріалах приватних архівів) / І.М. Дундяк, О.М. Донець *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2021. Вип. 27. С. 86.

Ч.1.2. Привітальні різдвяні листівки О. Заливахи (перша – поч. 1990-х рр.;
друга – поч. 1990-х рр.; третя – 1991 р.)

Джерело: Дундяк І.М. Авторські листівки Опанаса Заливахи: смисли, контексти, візуальні образи (на матеріалах приватних архівів) / І.М. Дундяк, О.М. Донець *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2021. Вип. 27. С. 91–93.

Ч.1.3. Новорічна листівка О. Заливахи середини 1970-х рр. з архіву Івана Русина

Джерело: Дундяк І.М. Авторські листівки Опанаса Заливахи: смисли, контексти, візуальні образи (на матеріалах приватних архівів) / І.М. Дундяк, О.М. Донець *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2021. Вип. 27. С. 94.

Ч.2. Недатовані листівки О. Заливахи

Ч.2.1. Листівка «Козак Мамай»

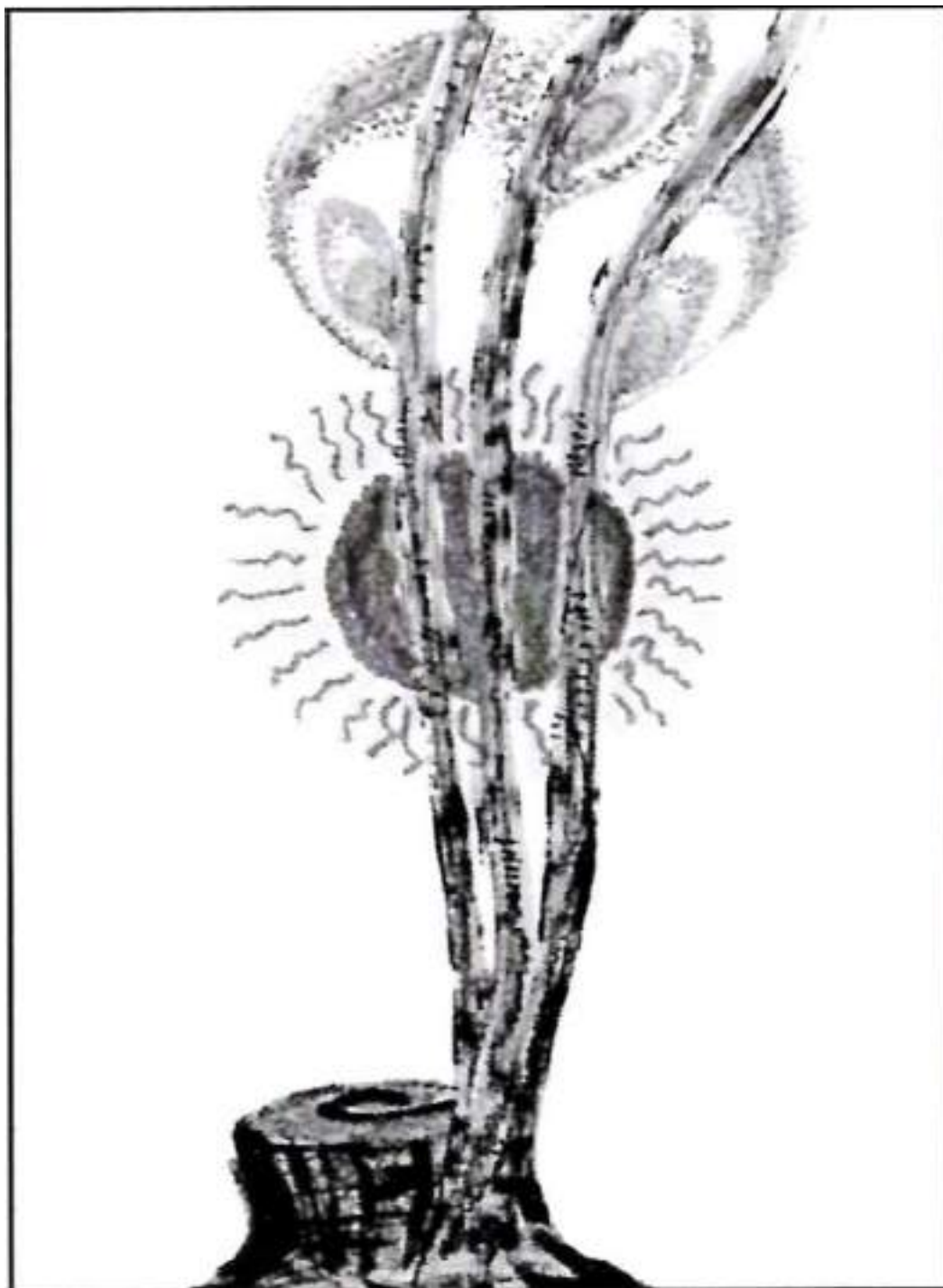
Джерело: Музей-архів і документаційний центр українського самвидаву при видавництві «Смолоскип». Од. обл. ДП-20: 3 Шістдесятники – дисиденти – політв'язні. Заливаха О. Листівка О. Заливахи «Козак Мамай». Арк. 1.

Ч.2.2. Привітальні листівки зі святом Івана Купала

Джерело: Музей-архів і документаційний центр українського самвидаву при видавництві «Смолоскип». Од. обл. ДП-20: 3 Шістдесятники – дисиденти – політв'язні. Листівки О. Заливахи «Веселих свят!» (Купала та Вербної неділі). Арк. 1.; Музей-архів і документаційний центр українського самвидаву при видавництві «Смолоскип». Од. обл. ДП-20: 3 Шістдесятники – дисиденти – політв'язні. Листівки О. Заливахи «Веселих свят!» (Купала) та «З днем народження». 1 арк. Арк. 1.

Ч.2.3. Привітальні листівки з Вербною неділею

Джерело: Музей-архів і документаційний центр українського самвидаву при видавництві «Смолоскип». Од. обл. ДП-20: 3 Шістдесятники – дисиденти – політв'язні. Листівки О. Заливахи «Веселих свят!» (Купала та Вербної неділі). Арк. 1.

Ч.2.4. Привітальна листівка з Великоднем

Джерело: Музей-архів і документаційний центр українського самвидаву при видавництві «Смолоскип». Од. обл. ДП-20: 3 Шістдесятники – дисиденти – політв'язні. Листівки О. Заливахи «Веселих свят!» (З Новим Роком та Великоднем). Арк. 1.

Ч.2.5. Привітальна листівка з днем народження

Джерело: Музей-архів і документаційний центр українського самвидаву при видавництві «Смолоскип». Од. обл. ДП-20: 3 Шістдесятники – дисиденти – політв'язні. Листівки О. Заливахи «Веселих свят!» (Купала) та «З днем народження». Арк. 1.

Ч.2.6. Листівки сімейно-обрядового характеру

Ч.2.6.1. Листівка з зображенням матері в молитві

Джерело: Музей-архів і документаційний центр українського самвидаву при видавництві «Смолоскип». Од. обл. ДП-20: 3 Шістдесятники – дисиденти – політв'язні. Листівки О. Заливахи з зображеннями жінки в молитві та прощання дівчини з козаком на коні. Арк. 1.

Ч.2.6.2. Листівка з зображенням прощання козака з дівчиною

Джерело: Музей-архів і документаційний центр українського самвидаву при видавництві «Смолоскип». Од. обл. ДП-20: 3 Шістдесятники – дисиденти – політв'язні. Листівки О. Заливахи з зображеннями жінки в молитві та прощання дівчини з козаком на коні. Арк. 1.

Ч.2.6.3. Листівка з зображенням матері, яка співає колискову дитині

Джерело: Музей-архів і документаційний центр українського самвидаву при видавництві «Смолоскип». Од. обл. ДП-20: 3 Шістдесятники – дисиденти – політв'язні. Листівки О. Заливахи з зображеннями матері, яка співає колискову дитині, та косаря. Арк. 1.

Ч.2.6.4. Листівка з зображенням косаря

Джерело: Музей-архів і документаційний центр українського самвидаву при видавництві «Смолоскип». Од. обл. ДП-20: 3 Шістдесятники – дисиденти – політв'язні. Листівки О. Заливахи з зображеннями матері, яка співає колискову дитині, та косаря. Арк. 1.

Дерев'яні та ковані вироби О. Заливахи
Ш.1. Дерев'яний виріб «Віл» (1970-ті рр.)

Джерело: Опанас Заливаха. Альбом / упор. Б. Мисюга. Київ : Смолоскип, 2003. С. 107.

Ш.2. Дерев'яний виріб «Спогад» (1970-ті рр.)

Джерело: Опанас Заливаха. Альбом / упор. Б. Мисюга. Київ : Смолоскип, 2003. С. 85.

Ш.3. Дерев'яний виріб «Чорний віл» (1980-ті рр.)

Джерело: Опанас Заливаха. Альбом / упор. Б. Мисюга. Київ : Смолоскип, 2003. С. 86.

Ш.4. Дерев'яний виріб «Мелодія» (1980-ті рр.)

Джерело: Опанас Заливаха. Альбом / упор. Б. Мисюга. Київ : Смолоскип, 2003. С. 104.

Ш.5. Кований виріб «Свічники-«трійця»» (1980-ті рр.)

Джерело: Музей-архів і документаційний центр українського самвидаву при видавництві «Смолоскип». Од. обл. ДП-20: 3 Шістдесятники – дисиденти – політв'язні. Кований твір О. Заливахи «Свічники-«трійця»». 1980-ті рр. Арк. 1.

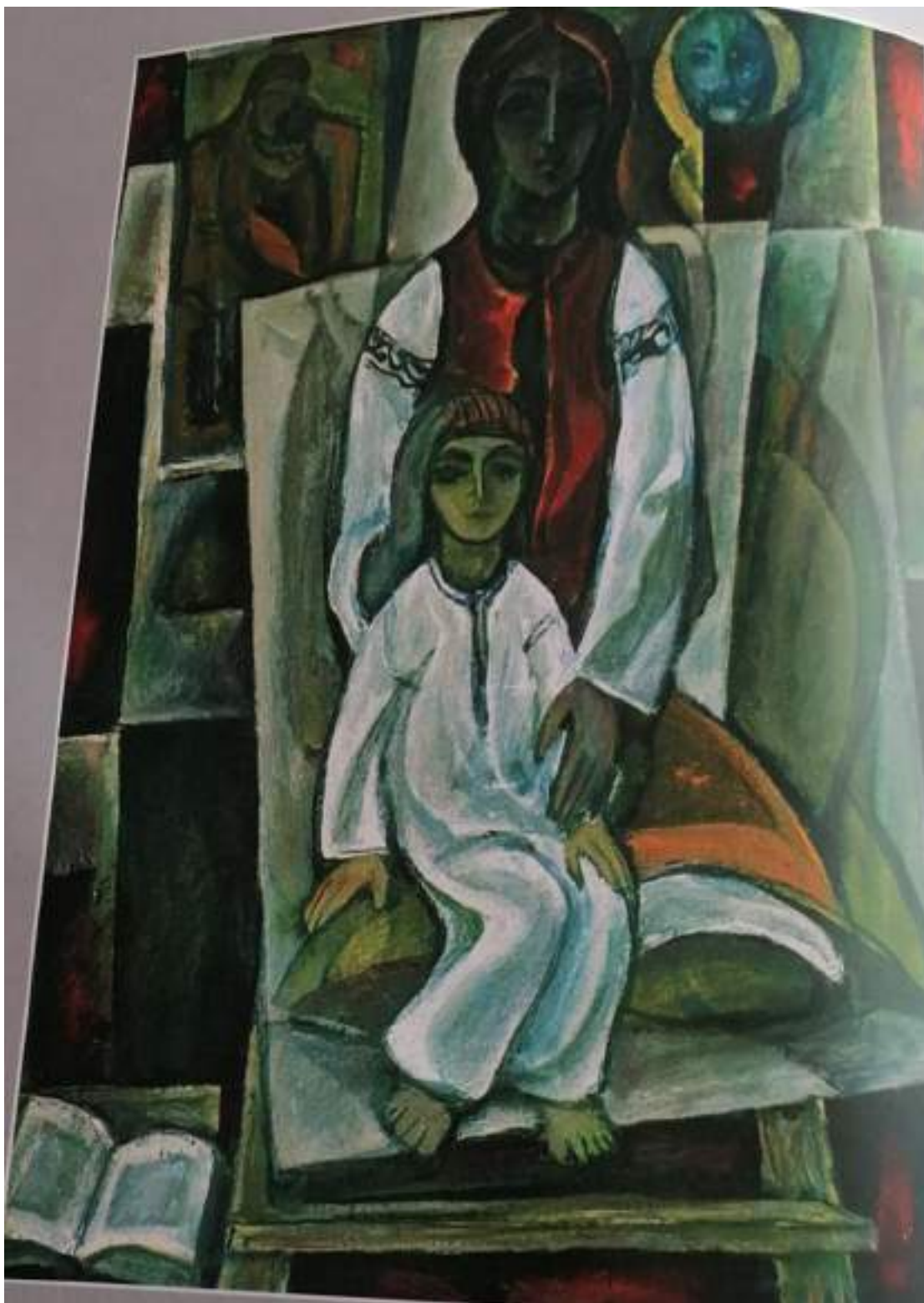
Живописні твори О. Заливахи 1970-х – 2000-х рр.

Щ.1. Картина О. Заливахи «Розпука» (1972)

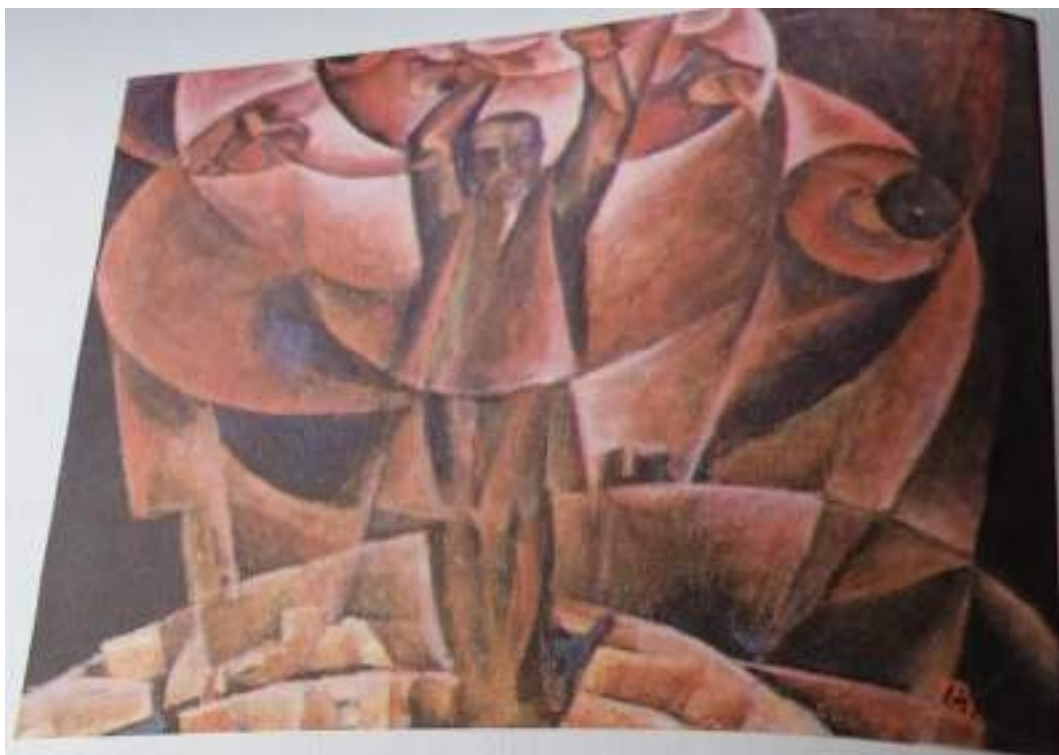
Джерело: Опанас Заливаха. Альбом-каталог. Живопис. Графіка. Різьба. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1996. С. 23.

Щ.2. Картина О. Заливахи «Є і будемо!» (1983)

Джерело: Опанас Заливаха. Альбом / упор. Б. Мисюга. Київ : Смолоскип, 2003. С. 82.

Щ.3. Картина О. Заливаха «Дзвонар» (1970-ті рр.)

Джерело: Опанас Заливаха. Альбом-каталог. Живопис. Графіка. Різьба. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1996. С. 24.

Щ.4. Картина О. Заливаха «Пам'ять» (1990-ті рр.)

Джерело: Опанас Заливаха. Альбом-каталог. Живопис. Графіка. Різьба. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1996. С. 22.

Щ.5. Картина О. Заливахи «Берегиня (Покрова)» (1994)

Джерело: Опанас Заливаха. Альбом-каталог. Живопис. Графіка. Різьба. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1996. С. 11.

Щ.6. Картина О. Заливаха «Знамення» (1990-ті рр.)

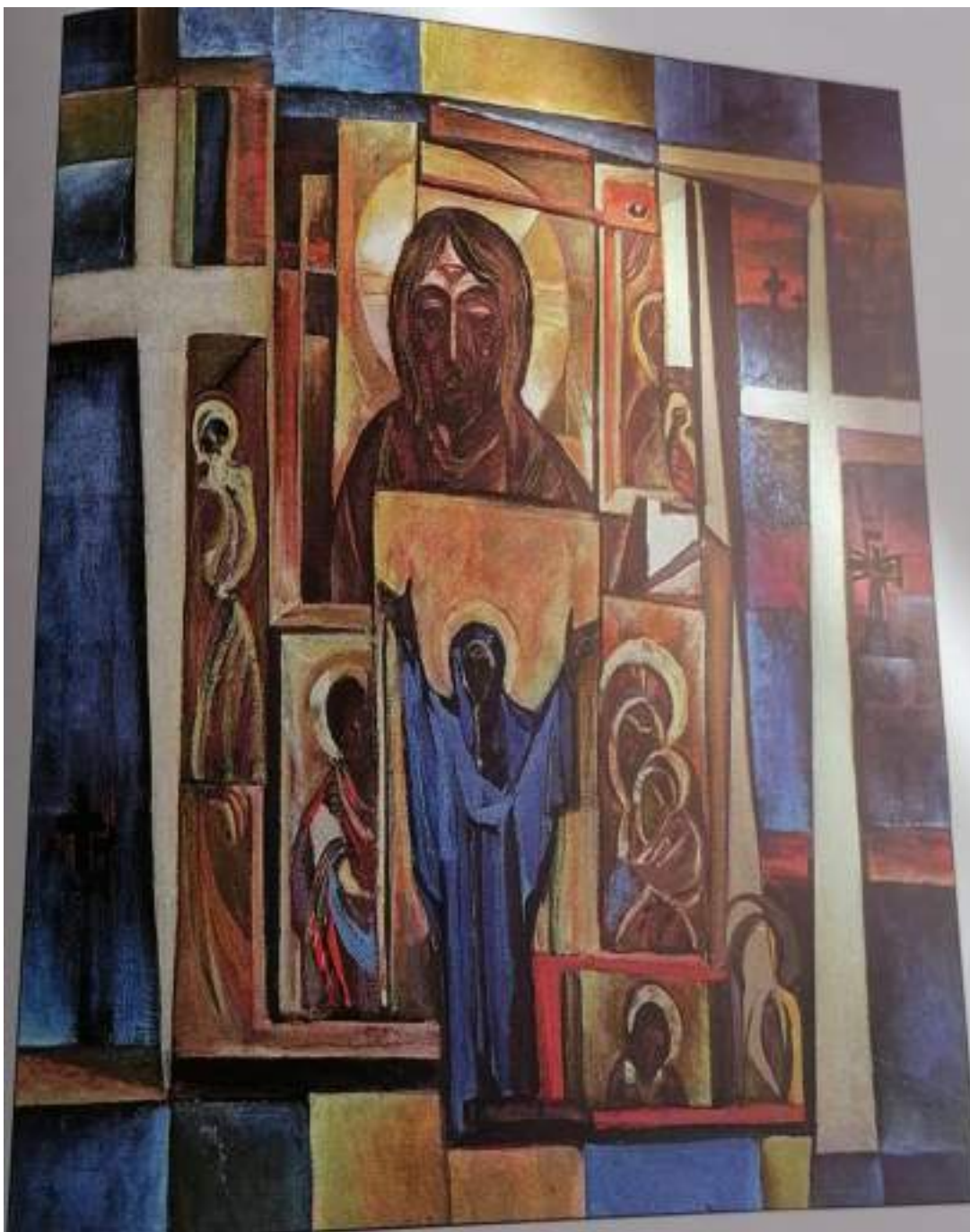
Джерело: Опанас Заливаха. Альбом / упор. Б. Мисюга. Київ : Смолоскип, 2003. С. 149.

Щ.7. Картина О. Заливаха «Пієта» (1989 р.)

Джерело: Опанас Заливаха. Альбом / упор. Б. Мисюга. Київ : Смолоскип, 2003. С. 140–141.

Щ.8. Картина О. Заливахи «Духовність» (1997 р.)

Джерело: Опанас Заливаха. Альбом / упор. Б. Мисюга. Київ : Смолоскип, 2003. С. 145.

Щ.9. Картина О. Заливахи «Юрій Змієборець» (1977 р.)

Джерело: Аронець М. Опанас Заливаха. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2016. С. 53.

Щ.10. Картина О. Заливаха «Віра, Надія, Любов» (1980-ті рр.)

Джерело: Опанас Заливаха. Альбом-каталог. Живопис. Графіка. Різьба. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1996. С. 20.

Щ.11. Картини О. Заливахи «Храмове» (1980-ті рр. та 1998 р.)

Щ.11.1. Картина О. Заливахи «Храмове» (1980-ті рр.)

Джерело: Опанас Заливаха. Альбом-каталог. Живопис. Графіка. Різьба. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1996. С. 21.

Щ.11.2. Картина О. Заливахи «Храмове» (1998 р.)

Джерело: Опанас Заливаха. Альбом / упор. Б. Мисюга. Київ : Смолоскип, 2003. С. 151.

Щ.12. Картина О. Заливахи «Доля» (1970 р.)

Джерело: Опанас Заливаха. Альбом / упор. Б. Мисюга. Київ : Смолоскип, 2003. С. 61.

Щ.13. Картина О. Заливахи «Сподівання» (1980-ті рр.)

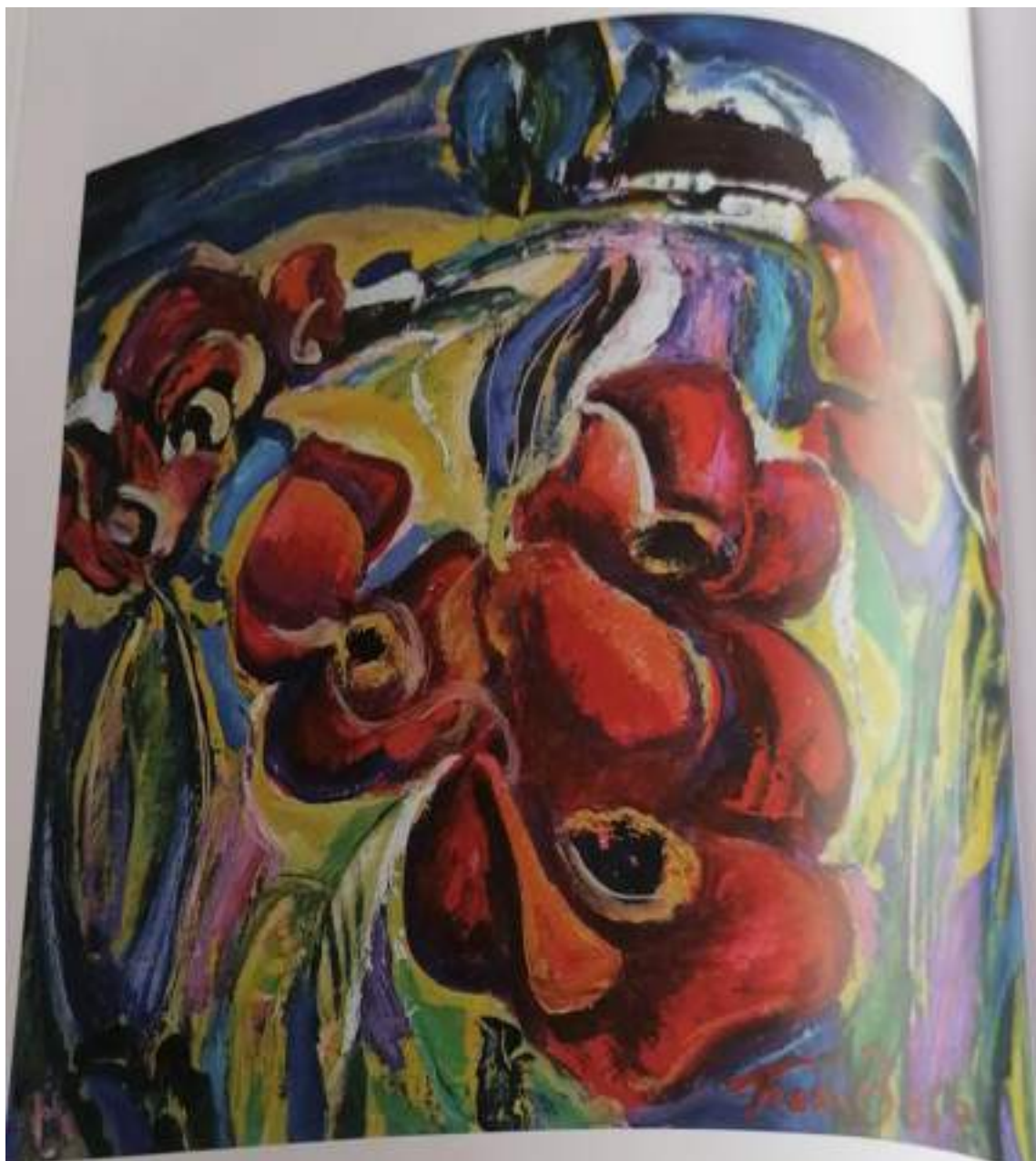
Джерело: Аронець М. Опанас Заливаха. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2016. С. 66.

Щ.14. Картина О. Заливахи «Зажура» (1982 р.)

Джерело: Аронець М. Опанас Заливаха. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2016. С. 74.

Щ.15. Картина О. Заливахи «Туга» (1986 р.)

Джерело: Аронець М. Опанас Заливаха. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2016. С. 86.

Щ.16. Картина О. Заливахи «Колгоспні ниви» (1975 р.)

Джерело: Опанас Заливаха: Альбом / упор. Б. Мисюга. К. : Смолоскип, 2003. С. 97.

Щ.17. Картина О. Заливахи ««Визволителі» прийшли» (1980-ті рр.)

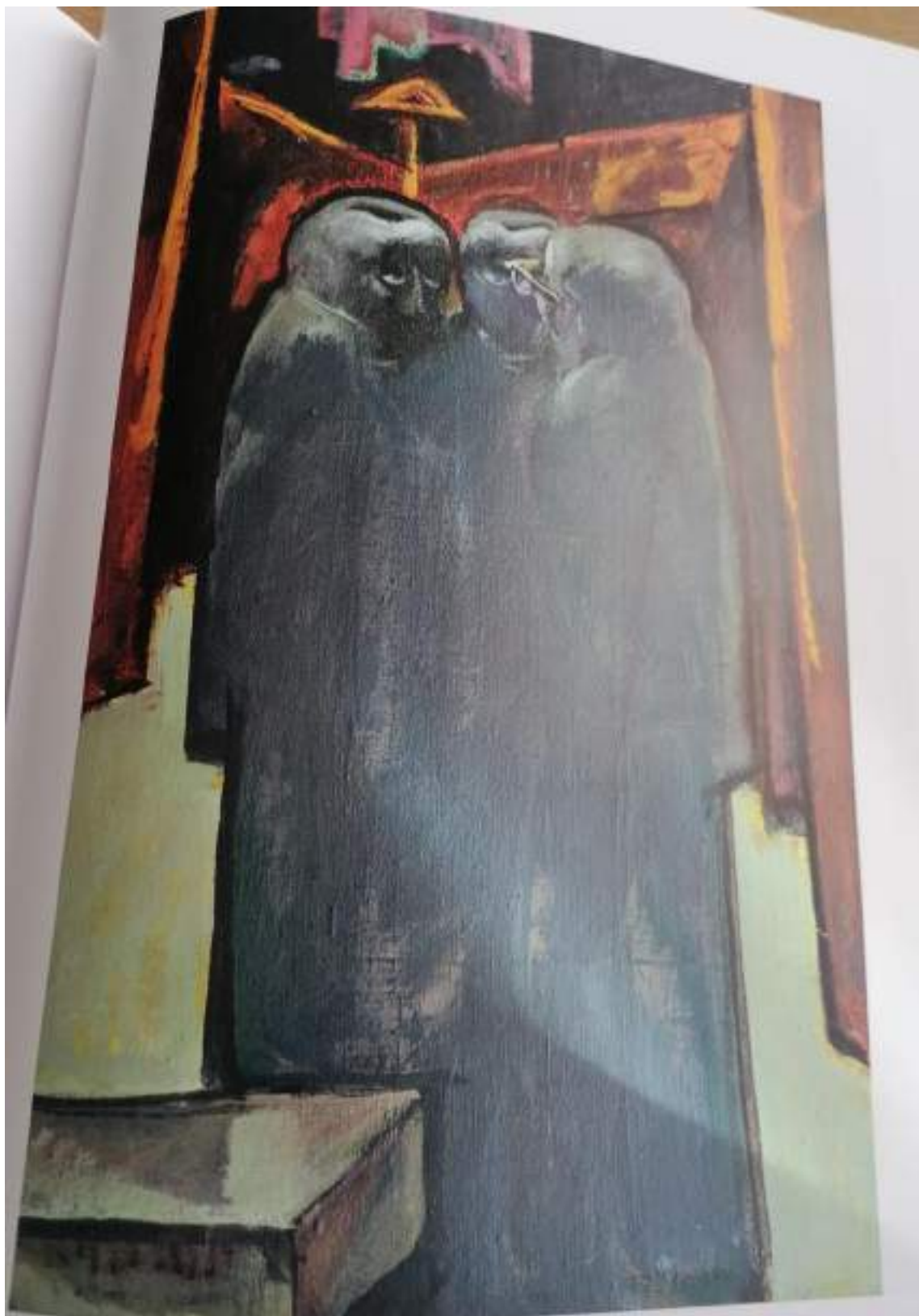
Джерело: Аронець М. Опанас Заливаха. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2016. С. 67.

Щ.18. Картина О. Заливахи «Розвинутий соціалізм» (1989 р.)

Джерело: Аронець М. Опанас Заливаха. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2016. С. 99.

Щ.19. Картина О. Заливахи «Мислителі» (1988)

Джерело: Аронець М. Опанас Заливаха. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2016. С. 93.

Щ.20. Триптих О. Заливахи «Слов'янські боги» (1971 р.). Зліва направо – «Сварог», «Дана», «Перун»

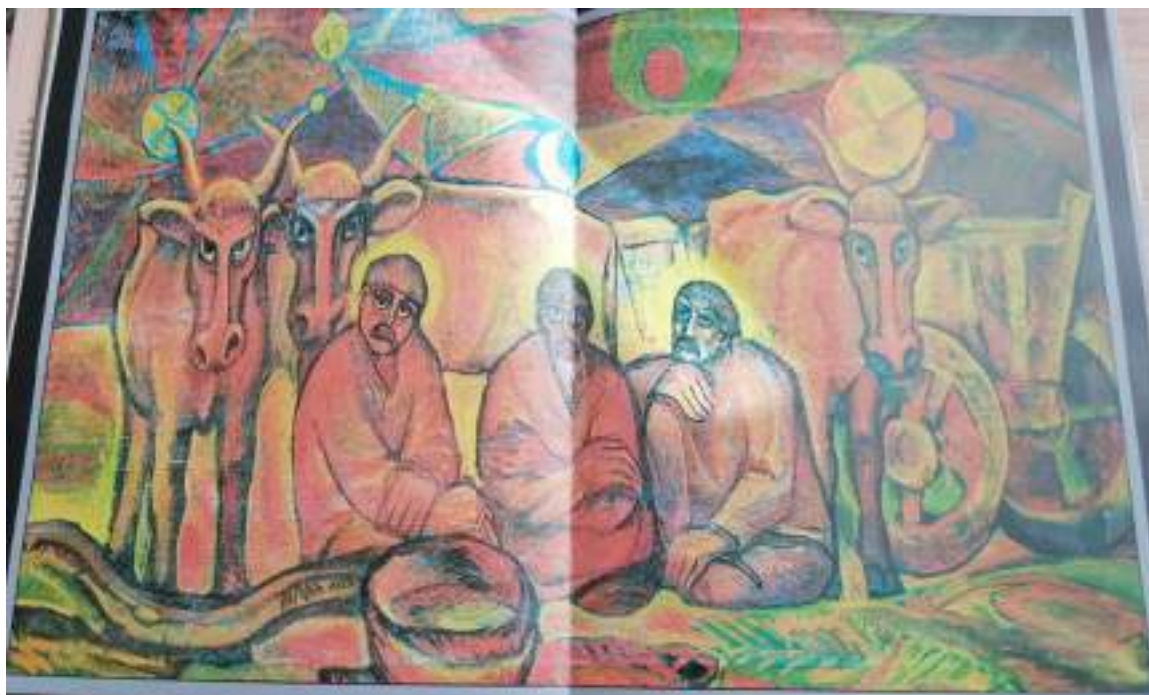

Джерело: особистий архів автора.

Джерело: Опанас Заливаха. Альбом-каталог. Живопис. Графіка. Різьба. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1996. С. 12–13.

Щ.21. Картина О. Заливахи «Чумацька вечеря» (1980-ті рр.)

Джерело: Опанас Заливаха: Альбом / упор. Б. Мисюга. К. : Смолоскип, 2003. С. 68–69.

Щ.22. Картина О. Заливахи «Криниця» (1989)

Джерело: Опанас Заливаха: Альбом / упор. Б. Мисюга. К. : Смолоскип, 2003. С. 98.

Щ.23. Картина О. Заливаха «Портрет доньки Ярини» (1985 р.)

Джерело: Аронець М. Опанас Заливаха. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2016. С. 79.

Щ.24. Картина О. Заливахи «Портрет Івана Русина» (1988 р.)

Джерело: Аронець М. Опанас Заливаха. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2016. С. 92.

Щ.25. Картина О. Заливахи «Леся Українка» (1980 р.)

Леся Українка, 1980, п. о. 93,5x70

Джерело: Аронець М. Опанас Заливаха. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2016. С. 60.

Щ.26. Картина О. Заливахи «Цвітіння» (1980-ті рр.)

Джерело: Аронець М. Опанас Заливаха. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2016. С. 64.

Щ.27. Картина О. Заливахи «33-й рік» (1993 р.)

Джерело: особистий архів автора.

Щ.28. Картина О. Заливахи «Козака несуть» (1990-ті рр.)

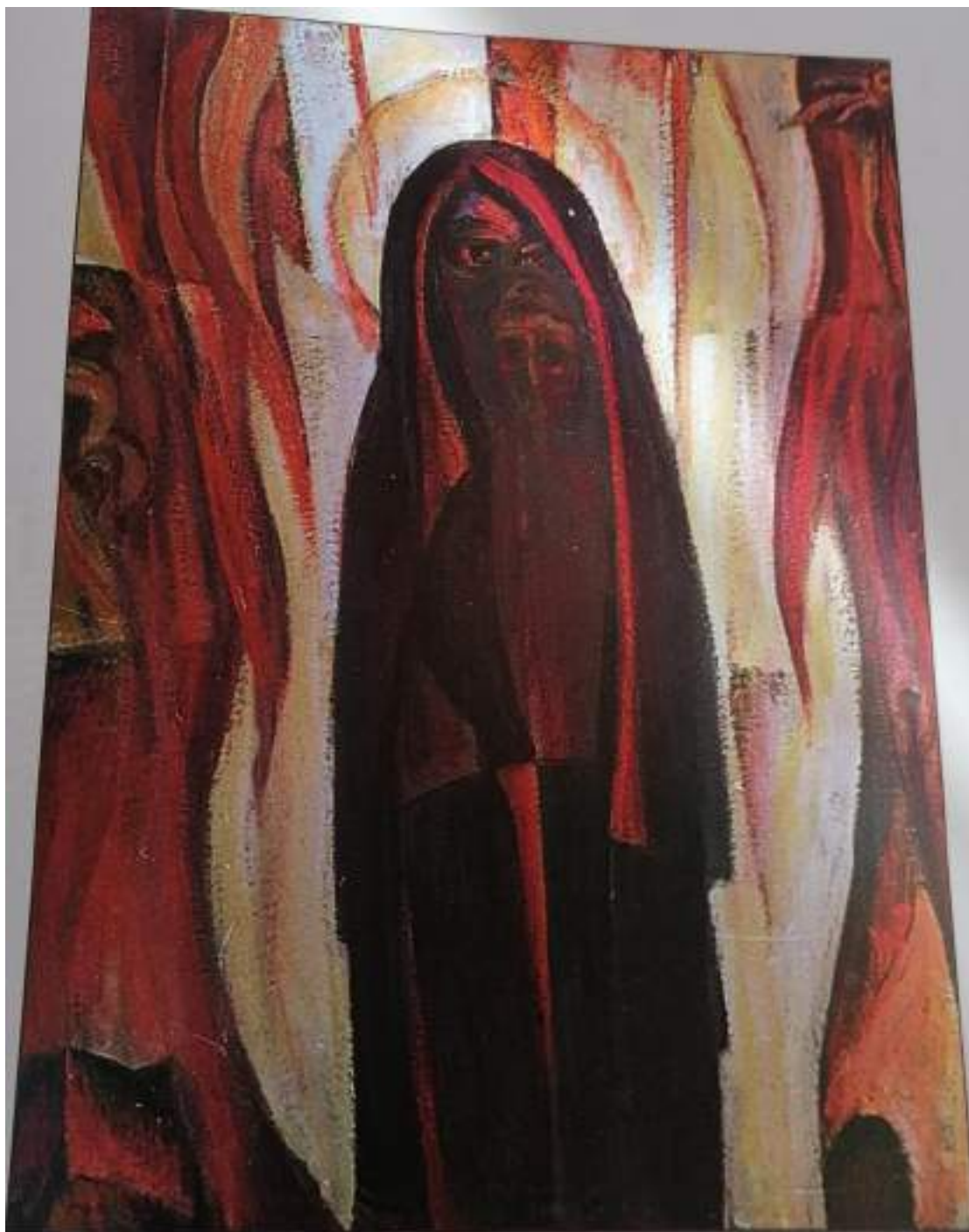
Джерело: Аронець М. Опанас Заливаха. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2016. С. 113.

Додаток Щ.29. Картина О. Заливахи «Голодомор» (1998)

Джерело: Опанас Заливаха: Альбом / упор. Б. Мисюга. К. : Смолоскип, 2003. С. 98.

Додаток Щ.30. Картина О. Заливахи «Тримаймось!» (2000 р.)

Джерело: Опанас Заливаха: Альбом / упор. Б. Мисюга. К. : Смолоскип, 2003. С. 153.

Відкриття виставки О. Заливахи у Львові 6 грудня 1988 р.

Джерело: Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України). Ф. 1151. Заливаха Опанас Іванович, український художник. Оп. 1. Спр. 39. Групові фотографії з Антонів О., Зарецьким В.І., сестрою Вірою; на відкритті персональної виставки у Львові. 1963–1989 рр. Арк. 3.

Довідка про реабілітацію Опанаса Заливахи (1992 р.)

УПРАВЛІННЯ
Кримінально-виконавчої області
Державний архівний фонд
19 02 1992

374

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

в отношении Заливаха Олександр Опанасович
(ім'я, по батьку)

по матеріалам уголовного дела (ар. № 37607)

заванта, імя і отчество Заливаха Олександр Опанасович

Родився 1926

Место рождения село Душова Бульварний район Харьковская область

Место работы и должность до ареста Член-корреспондент художественной комиссии колхоза

Место жительства до ареста г. Павлоград ул. Трудов № 9, кв. 44

Сведения о партийности Коммунистическая

После, таким органом, по указам системы УК был осужден (репрессирован), в чем признан законным, на основании решения по делу в кн. 23 марта 1966 года Павлоградский облсудом по ч. I ст. 62 УК УССР был осужден к пяти годам лишения свободы в колонии отбывающего режима, Заливаха был признан виновным в систематическом распространении антисоветской литературы.

Инициально не реабилитирован.

решением 28 августа 1966

свободен 28 августа 1970

содержался под стражей, в местах лишения свободы, на принудительном лечении (пену не считая): 5 лет - месяцев - дней.

содержался в ссылке лет месяцев дней.

Горюхов 835

Данні « реабілітованим і не реабілітованим: Заливаха Опанас Іванович
 проживає в с. Ново-Бранківськ, ул. Бульварна 9, кв. 44

№ Заливаха Опанас Іванович (ф. о. н.)

розпространена діяльність ст. 62 ч. I Закону Української СРР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 березня 1961 року

Начальник слідчого відділення
 УМВСР по Ново-Франківській області *[Підпис]* **МАХНО П. П.**

Старший помічник прокурора Ново-
 Франківської області по нагляду за
 слідством в органах госбезпечення *[Підпис]* **МІСТКОВСКИЙ А. В.**

14. 02 1966 р.

Примітка: справа « реабілітований Заливаха Опанас Іванович
 (фамілія, ініціали)
 - 02 - 04 1966 року інформативна

деталь, розст. ф. о. н. 1

по адресу с. Ново-Бранківськ, ул. Бульварна 9, кв. 44

Повноваж. *[Підпис]*

Джерело: ГДА СБУ в Івано-Франківській обл. Спр. 37257. Кримінальна справа № 57 по звинуваченню Заливахи Опанаса Івановича в злочині, передбаченому ст. 62 ч. I КК УРСР. 28 серпня 1965 р. – 28 січня 1966 р. В 3-х т. Т. 3. Арк. 374.